

Hilâl. Studi turchi e ottomani 3

Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti istanbul'daki Venedik Sarayı ve Eski Yaşayanları

a cura di
Maria Pia Pedani

Edizioni
Ca' Foscari

Hilâl

Studi turchi e ottomani - 3

Direttori / *General editors*

Maria Pia Pedani (Università Ca' Foscari, Venezia)

Elisabetta Ragagnin (Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, University of Cambridge, UK)

Comitato Scientifico / *Scientific board*

Bülent Arı (TBMM Milli Saraylar, Müzecilik ve Tanıtım Başkanı, İstanbul)

Önder Bayır (TC Başbakanlık Devlet Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul)

Dejanirah Couto (École Pratique des Hautes Études [EPHE], Paris)

Fabio Grassi (Università La Sapienza, Roma)

Figen Güner Dilek (Gazi Üniversitesi, Ankara)

Stefan Hanß (Freie Universität, Berlin)

Baiarma Khabtagaeva (Szegedi Tudományegyetem)

Nicola Melis (Università di Cagliari)

Melek Özyetgin (Yıldız Üniversitesi, İstanbul)

Cristina Tonghini (Università Ca' Foscari, Venezia)

Traduzioni

Serap Mumcu; Caner Nohut (testi di M.P. Pedani); Nevin Speelman-Özkan (testo di R. e N. Speelman-Özkan)

© 2013 Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing

Università Ca' Foscari Venezia

Dorsoduro 1686

30123 Venezia

edizionicafoscari.unive.it

Stampato nel mese di dicembre del 2013

da TEXT Stampa digitale di Vigorovea (PD)

ISBN 978-88-97735-62-5

Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti

İstanbul'daki Venedik Sarayı ve Eski Yaşayanları

A cura di / Hazırlayan
Maria Pia Pedani

Edizioni
Ca' Foscari

A Tommaso Bertelè

Tommaso Bertelè için

1.

Tommaso Bertelè, di ritorno da una cerimonia ufficiale, nel giardino dell'ambasciata a Costantinopoli con la consorte Eleonora Malaspina e il figlio Giovanni (11 Novembre 1924)

Tommaso Bertelè, resmi bir tören dönüşünde, İstanbul'daki konsolosluk bahçesinde eşi Eleonora Malaspina ve oğlu Giovanni ile (11 Kasım 1924)

-
- 8-9 Saluto | Selam
GIANPAOLO SCARANTE
- 11 In ricordo di Tommaso Bertelè | Tommaso Bertelè'nin Anısına
MARIA PIA PEDANI
- 19 Una piccola Venezia | Küçük bir Venedik
MARIA PIA PEDANI
- 35 Baili e ambasciatori | Bayloslar ve Büyükelçiler
STEFAN HANß
- 53 I dragomanni | Dragomanlar
NEVIN E RANIERO SPEELMAN-ÖZKAN
- 73 Il personale della legazione veneziana | Venedik Elçiliği Makamları
MASSIMO GALTAROSSA
- 94 Il Palazzo di Venezia: il periodo asburgico (1799-1918) | Venedik Sarayı: Habsburglar Dönemi (1799-1918)
RUDOLF AGSTNER
- 116 Abbreviazioni e sigle | Kısaltmalar
- 117 Bibliografia | Kaynakça
-

Uno dei miei primi desideri nel Giugno 2010, quando entrai per la prima volta nel Palazzo di Venezia qui a Istanbul, fu di leggere l'opera di Tommaso Bertelè sulla storia di questo edificio e del mondo che vi ruotava attorno, composto di antichi bails, ambasciatori, segretari, dragomanni e di tutti quelli che vissero e si impegnarono per rendere efficiente, allora come al giorno d'oggi, una sede diplomatica. Non fu facile procurarmene una copia, che mi fu spedita da un amico di Milano e che ora conservo gelosamente. È stata una lettura affascinante e istruttiva per me, sia nelle vesti di ambasciatore che di veneziano, quasi novello bailo: i secoli sembrano aver solo sfiorato le antiche pietre della casa bailaggia veneziana, testimone silenziosa di tanti incontri, contatti e avvenimenti.

Così quando lo scorso anno Maria Pia Pedani propose di commemorare gli ottant'anni di quest'opera non ebbi alcun problema ad assicurarle tutto il mio appoggio. Dapprima si pensò a rieditarla in anastatica, ma poi si optò per un volume tutto nuovo che, partendo dagli studi passati, si soffermasse in particolare sulla storia di quanti, nel corso di quasi mezzo millennio, hanno vissuto e agito nel Palazzo di Venezia.

È trascorso un anno da allora e il lavoro è già terminato. A scorrere i saggi si sente un'impostazione nuova, attenta alle grandi tematiche storiche ed economiche, più che ai piccoli e grandi avvenimenti. È stata anche abbandonata un'impostazione rigidamente cronologica, per cercare di fornire una visione d'insieme più omogenea. Un grazie dunque a tutti coloro che, con i loro studi e il loro lavoro, hanno dato nuova freschezza alla storia di questo palazzo e dei suoi abitanti, antesignani e antenati di quanti vi lavorano e operano ancora oggi.

Lo spirito di Tommaso Bertelè, vero padre nobile di questa tematica, aleggia un po' ovunque in questo volume, che abbiamo concordemente voluto dedicargli perché con la sua passione e le sue ricerche ha contribuito come nessun altro alla conoscenza della storia della presenza italiana in Turchia.

Dal Palazzo di Venezia, ottobre 2013

*Gianpaolo Scarante
Ambasciatore d'Italia in Turchia*

2010 senesinin haziran ayında, İstanbul'da bulunan Venedik Sarayı'na adım attığım ilk anda, Tommaso Bertelè'nin dönemin balyoslarının, büyükelçilerinin, sekreterlerinin, elçilik mütercimlerinin ve tıpkı günümüzde olduğu gibi bir diplomatik temsilciliğin daha verimli olması için gayret gösteren diğer çalışanların ve orada yaşayanların etrafında olan bitenleri ve bu binanın tarihini ele aldığı eseri okumak gerçekleştirmeyi arzu ettiğim şeylerin başında geliyordu. Kitabı temin edebilmem çok kolay olmadı, öyle ki nihayetinde Milano'da yaşayan bir arkadaşımın yollamış olduğu bu kitabı şu anda özenle muhafaza etmekteyim. Hem büyükelçi hem de Venedikli olmam sebebiyle, günümüz balyosu olarak kabul edilebilecek bu sıfatlarımla, kitabı okumak benim için büyüleyici ve öğretici oldu; yüzyıllar sanki, çok sayıda toplantının, görüşmenin ve olayların sessiz tanığı olan venedik balyoslarına ait yapının sadece antik taşlarına dokunmuş gibiydi.

Dolayısıyla, geçen sene Maria Pia Pedani bu eserin geçmiş seksen yılını anmayı önerdiğinde kendisine bu hususta tüm desteğimi vermekte hiçbir tereddüt yaşamadım. İlk başlarda kitabın anastatik baskı halinde basılması düşünülmüş olup ancak sonrasında geçmiş çalışmalardan yola çıkarak ve neredeyse ya-

rım milenyum boyunca Venedik Sarayı'nda yaşamış ve çalışmış olan kişilerin geçmişlerine de değinerek tamamen yeni bir kitap basılması tercih edilmiştir.

O günden bu yana tam bir sene geçti ve çalışma tamamlandı. Denemeler arasında gezindikçe küçük ve büyük çaptaki olaylardan ziyade, önemli tarihsel ve ekonomik konulara dikkat çeken yeni bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Ayrıca daha homojen bir görüş açısı sağlayabilmek amacıyla katı bir kronolojik düzenleme tarzı terkedilmiştir.

Eserleriyle ve çalışmalarıyla, bu sarayın ve bu sarayda halen bugün yaşayan ve çalışan kişilerin, onlara öncülük edenlerin ve atalarının tarihlerine yeni bir canlılık katmış olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

Sahip olduğu tutkusunu ve yapmış olduğu araştırmaları ile Türkiye'de bulunan italyan varlığının tarihine benzersiz katkılarda bulunan ve bu temanın gerçek asil babası olan Tommaso Bertelè'nin ruhu, ortaklaşa kararımızla şahsına adanmış olduğumuz bu eserin her yerinde dolaşacaktır.

Venedik Sarayı'ndan, ekim 2013

Gianpaolo Scarante
İtalya'nın Türkiye Büyükelçisi

2.
Palazzo di Venezia
Venedik Sarayı (Antonio Fabris)

In ricordo di Tommaso Bertelè

Tommaso Bertelè Hakkında

Maria Pia Pedani
(Università Ca' Foscari Venezia)

Poco più di novant'anni fa, il 17 novembre 1922 Mehmet Vahdettin, l'ultimo sultano ottomano, fu costretto a lasciare Costantinopoli per recarsi a Malta e passare poi in Italia, per arrivare infine a Sanremo, dove fu raggiunto dalle mogli, da una piccola corte e infine, nel 1926, anche dal veleno. Nei primi mesi del 1923, invece, un giovane diplomatico italiano percorse la via opposta, inviato dal Regno d'Italia nella nuova Repubblica di Turchia: si chiamava Tommaso Bertelè ed era nato il 10 luglio 1892 a Isolella di Cerea, presso Verona. Dopo aver seguito gli studi classici a Legnago e a Verona si era diplomato in Scienze sociali a Firenze nel 1913 con una tesi sulle *Relazioni diplomatiche tra Venezia, l'Egitto e il Portogallo dal 1497 al 1522*. Alla scoperta della via marittima delle Indie (Bertelè 2012a). Nel 1915 era risultato secondo al concorso per entrare nella carriera diplomatica. Fu inviato subito a Vienna, e fu lui, come giovane *attaché* d'ambasciata, a decrittare il telegramma con la dichiarazione di guerra dell'Italia all'Impero Austro-Ungarico. Passò poi a Londra, dove rimase fino al termine del conflitto e partecipò, come segretario, ai negoziati che si tennero a Parigi tra il 1919 e il 1922. Fu presente alla conferenza di Genova del 1922, dove si discusse sul riassetto economico internazionale, come capo dell'ufficio interpreti e verbali, in quanto parlava perfettamente il tedesco, il francese, lo spagnolo e l'inglese.

Nel 1922 si sposò con Eleonora Malaspina, di antica famiglia aristocratica veronese. All'inizio del 1923 venne nominato primo segretario dell'ambasciata a Costantinopoli e proprio lì sarebbe nato, nel febbraio dell'anno seguente, il suo primo figlio, Giovanni. Il 13 ottobre di quello stesso 1923 Ankara divenne la capitale della giovane Repubblica di Turchia, anche se i diplomatici esteri continuarono per alcuni anni ancora a risiedere a Istanbul, nell'attesa che nuovi edifici venissero creati per ac-

Yaklaşık bir asır kadar önce, 17 Kasım 1922 tarihinde Osmanlı Devleti'nin son sultanı olan Mehmet Vahdettin, İstanbul'dan ayrılıp Malta'ya, oradan da İtalya'nın Sanremo şehrine gitmek zorunda kalır. Burada eşi ve az sayıda saray erkânı kendisine refâkat eder ve en nihayetinde 1926 yılında zehirlenerek hayatını kaybeder. 1923 yılının başlarında ise İtalya Krallığı tarafından gönderilen genç bir İtalyan diplomat, tam aksi istikamette, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ne gönderilir. 10 Temmuz 1892 tarihinde Verona'ya bağlı *Isolella di Cerea*'da dünyaya gelen Tommaso Bertelè, Legnago ve Verona'da klasik eserleri çalıştıktan sonra 1913 yılında Floransa'da 1497-1522 yılları arasında Venedik, Mısır ve Portekiz diplomasi ilişkileri konulu tez çalışmasıyla Sosyal Bilimler alanından mezun olur (Bertelè 2012a). 1915 yılında diplomat olmak için girdiği sınavı ikinci olarak kazanır ve hemen Viyana'ya gönderilir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na savaş ilanını içeren telgrafın şifresini çözen de bu genç elçilik atesinesinden başkası değildir. Daha sonra Londra'ya giden Bertelè burada arabuluculuk yapar. 1919-1922 yılları arasında Paris'te düzenlenen müzakerelere sekreter sıfatıyla katılır. İleri düzeyde Almanca, Fransızca, İspanyolca ve İngilizce bilen Bertelè, uluslararası ekonominin yeniden ele alınıp tartışıldığı 1922 Ceneviz Konferansı'nda sözlü ve yazılı tercüman biriminin başkanı olarak yer alır.

1922 yılında köklü bir aristokrat aileye mensup, Veronalı Eleonora Malaspina ile evlenir. 1923 başlarında, elçilik genel sekreter olarak ilk oğlu Giovanni'nin de doğum yeri olan (Şubat 1924) İstanbul'a atanır. Bu zaman zarfında Ankara her ne kadar yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti ilan edildiyse de yabancı diplomatlar, önceleri küçük bir kasabadan ibaret olan yeni başkentteki elçilik binalarının inşaatı tamamlanana kadar İstanbul'dan ayrılmamışlardır. Bertelè de aralıklar-

cogliere le ambasciate straniere in quello che fino ad allora era stato solo poco più di un villaggio. Così anche Bertelè rimase nella vecchia capitale, recandosi di tanto in tanto nella nuova in occasione di cerimonie ufficiali. Fu in questo periodo che nacque il suo interesse per la storia dell'edificio ove risiedeva, abitato un tempo dagli antichi rappresentanti diplomatici della Serenissima Repubblica, ormai prossimo a perdere la preminenza come ambasciata (Morrison 2002, Bertelè 2005).

Gli anni trascorsi a Istanbul, tra il 1922 e il 1926, rappresentarono per Tommaso Bertelè un momento di svolta, per i suoi interessi culturali. Si occupò ancora di storia, una materia che tanto lo aveva interessato durante il periodo universitario, concentrandosi sulla presenza veneziana a Costantinopoli, e allo stesso tempo prese a occuparsi di numismatica. Incominciò come collezionista e poi, incoraggiato dal grande studioso tedesco Kurt Regling (1876-1935) direttore del Gabinetto Numismatico di Berlino dal 1921 e creatore della collezione di monete del Museo Archeologico di Istanbul, studiò la monetazione bizantina per passare quindi, anni dopo, all'economia monetaria. Il suo primo studio sull'argomento apparve proprio nel 1926 e trattò di *Monete bizantine inedite o rare* (Bertelè 1926). Nel 1924 invece uscì un saggio di storia sulle relazioni tra l'Impero Ottomano e la sua città, Verona (Bertelè 1924).

Nel 1926 venne nominato primo segretario dell'ambasciata a Berlino, nel 1930 a Buenos Ayres, nel 1933 divenne reggente la legazione in Paraguay e poi in Uruguay. Intanto nel 1932 usciva il volume *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, per i tipi della casa editrice Apollo di Bologna. Nel 1937 fu console generale a Sarajevo e nel 1938 inviato straordinario e ministro plenipotenziario in Colombia.

Dopo l'armistizio dell'8 settembre 1943 i pochi alti funzionari presenti a Roma decisero che quelli originari del nord proseguissero nelle loro zone l'attività nell'amministrazione dello Stato per evitare che i cittadini italiani nei territori occupati dai tedeschi rimanessero senza tutela diplomatica. Così Bertelè si trasferì a Venezia, dove avevano sede gli uffici del Ministero degli Affari esteri della Repubblica Sociale Italiana ma, dopo pochi mesi, rientrò a Roma. Alla fine della guerra tutti coloro che avevano collaborato con il regime di Salò vennero epurati; invece Bertelè e un altro collega, viste le particolari motivazioni che li avevano indotti ad aderire, furono giubilati. Dopo poco tempo tutti

la düzenlenen resmi davetler haricinde yeni başkente gitmemiş, İstanbul'da kalmıştır. Kendisinin ve Serenissima Cumhuriyeti'nin eski temsilcilerinin bir zamanlar ikamet ettiği fakat yakın zamanda elçilik binası olma niteliğini kaybedecek olan yerin tarihine merak salıp araştırmaya başlaması bu döneme denk gelir (Morrison 2002; Bertelè 2005).

1922-1926 yılları arasında İstanbul'da geçirdiği süreç, Tommaso Bertelè'nin kültürel araştırmaları için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Bertelè, üniversite yıllarından beri onu cezbeden tarih üzerine araştırmalar yapmaya devam eder. Ağırlıklı olarak Venedik'in İstanbul'daki varlığı üzerine çalışmış; bunun yanı sıra «numizmatik» ile de ilgilenmiştir. Çeşitli para ve sikkeler toplayarak koleksiyonculuğa adım atan Bertelè, Berlin Numizmatik Derneği yöneticisi (1921) ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan para koleksiyonunun oluşmasında önemli rol oynayan Alman araştırmacı Kurt Regling'in (1876-1935) teşvikiyle Bizans dönemi para basımıyla; aradan geçen bir yıl içinde de para ekonomisi ile ilgilenir. Konuya ilişkin ilk çalışması «basılmamış ya da nadir bulunan Bizans sikkeleri» (*Monete bizantine inedite o rare*) (Bertelè 1926) 1924 yılında ise Osmanlı Devleti ve doğum yeri olan Verona arasındaki ilişkileri konu alan bir tarihsel inceleme yazısı kaleme alır (Bertelè 1924).

1926 yılında Berlin Elçiliği'ne başkatip olarak atandıktan sonra 1930 yılında Buenos Aires ve 1933 yılında Paraguay ile Uruguay elçiliklerinde görev almıştır. Bu arada, *Apollo di Bologna* yayınevi tarafından «İstanbul'daki Venedik elçilerinin sarayı ve tarihsel geçmişi» (*Il Palazzo degli ambasciatori di Venezia e le sue antiche memorie*) adlı çalışması yayımlanır (1932). 1937'de Saraybosna'ya başkonsolos olarak atanır ve 1938 yılında özel yetkili elçi olarak Kolombiya'ya gönderilir.

8 Eylül 1943 ateşkesinden sonra, Roma'da bulunan az sayıdaki üst düzey yetkili, Kuzey İtalya kökenli görevlilerin, kendi bölgelerinde resmî işlerini yürütmeleri kararını alır. Böylelikle Alman kontrolündeki İtalya topraklarında yaşayan halkın herhangi bir diplomatik haktan mahrum kalmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Bu görevlilerden biri olan Bertelè de İtalyan Sosyal Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir birimde çalışmak üzere Venedik'e yerleşir; ancak bir kaç ay sonra Roma'ya döner. Savaşın ardından Salò rejimi ile işbirliği yapan herkes tasfiye edilirken Bertelè ve bir çalışma arkadaşı, onları bu görevlere katılmaya mecbur bırakan bazı gerekçelerden ötürü emekliye sevk edi-

3.
Busto del doge Marc'Antonio Giustinian (Antonio Fabris)
Doj Marc'Antonio Giustinian'ın büstü

i diplomatici epurati vennero reintegrati nei ruoli, mentre non si tornò indietro per quanti erano ormai andati in pensione.

Tale vicenda permise a Tommaso Bertelè di dedicarsi completamente ai suoi amati studi. Dal 1945 al 1956 curò la pubblicazione de *Il libro dei conti di Giacomo Badoer* (Dorini, Bertelè 1956), opera che gli costò notevole fatica dovendo correggere nelle bozze già stampate più di 15.000 errori - una media di 15 per pagina - lasciati da Umberto Dorini, paleografo e già direttore dell'Archivio di Stato di Firenze e sovrintendente agli Archivi della Toscana, cui era stata affidata la trascrizione del manoscritto (Bertelè 2000). Uscirono poi contributi a carattere generale come, nel 1964, i *Lineamenti principali della numismatica bizantina* (Bertelè 1964) e, nel 1968, *Moneta veneziana e moneta bizantina* (Bertelè 1973). Da non dimenticare piccoli gioielli curiosi come lo studio sull'etimologia della parola «Bausète» o «Bausette», usata dai bambini veneti per far paura ai compagni di gioco, derivante dal nome del sultano Bayezid (Bertelè 1966), oppure l'edizione del manuale veneziano per ambasciatori, scoperto dallo stesso Bertelè tra i codici Foscari conservati presso la Biblioteca Nazionale di Vienna, *Informatione dell'offitio dell'ambasciatore*, di Marino Cavalli il Vecchio (Cavalli 1935). Durante la sua vita pubblicò molti altri lavori e saggi e altri erano in preparazione quando mancò a Verona, il 4 febbraio 1971.

Tommaso Bertelè cedette tra il 1956 e il 1960 la sua preziosa collezione di monete bizantine, composta da oltre 7.000 pezzi raccolti sin dagli anni del suo soggiorno a Istanbul, all'Istituto Dumbarton Oaks dell'Università di Harvard, dove costituisce oggi la parte più rilevante della sezione sulla monetazione dei Paleologi (Bellinger, Grierson 1966, XVI-XVII). In questi ultimi anni il figlio Giovanni si è occupato di riprendere e portare a termine alcune delle opere del padre rimaste incompiute. Nel 2002 è uscito *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440). Completamento e indici* (Bertelè 2002). Egli inoltre ha costituito con donazione nel 2005 il Fondo Bertelè-Malaspina nel Museo Bottacin di Padova ove è conservato incartamenti e libri relativi ai suoi studi nonché le monete non bizantine. Egli stesso provvide anche a cedere alla Biblioteca Classense di Ravenna la sua biblioteca di interesse numismatico e bizantino, ricca di 10.000 volumi riuniti nel Fondo Bertelè, per implementare il materiale a disposizione della nuova cattedra universitaria dedicata a Bisanzio (Gorini 1971).

Aradan geçen zaman neticesinde görevlerinden alınan bütün diplomatlar, emekliye ayrılanlar hariç olmak üzere, eski yetkilerine kavuşurlar.

Yaşanan bu olay Tommaso Bertelè'nin kendisini tamamen çok sevdiği çalışmalarına adanmasına neden olur. 1945 yılından 1956'ya kadar «Giacomo Badoer'in hesap kitabı» (*Il libro dei conti di Giacomo Badoer*) kitabının baskısıyla meşgul olur (Dorini, Bertelè 1956). Paleograf, Floransa Devlet Arşivleri müdürü ve el yazmasının bir nüshasını barındıran Toscana arşivlerinde yöneticilik yapmış Umberto Dorini'nin basılmış ilk kopya üzerinde yaptığı 15.000'den fazla hatayı (sayfa başı ortalama 15 hata) düzeltmek zorunda kalan Bertelè'nin işi hiç de kolay olmamıştır (Bertelè 2000). «Bizans numizmatığının temel ilkeleri» (*I Lineamenti principali della numismatica bizantina*) (Bertelè 1964) ve «Venedik ve Bizans Sikkeleri» (*Moneta veneta e moneta bizantina*) (Bertelè 1973) gibi eserlere katkıda bulunmuştur. Venedikli çocukların, oyun arkadaşlarını korkutmak için kullandıkları ve Sultan Bayezid'in isminden türemiş «Bausète» ya da «Bausette» sözcüğünün etimolojisini araştırmak gibi merak uyandıran pek çok değerli çalışması vardır (Bertelè 1966). Bunların yanı sıra Viyana Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan Foscari dizisi içerisinde, Marino Cavalli, *il Vecchio*'ya ait elçiler için Venedik lehçesinde yazılmış bir ders kitabını (Cavalli 1935) ortaya çıkarır. Yaşamı boyunca daha pek çok çalışma yapmış, denemeler yazmıştır. Bunlardan bir kısmını henüz tamamlamadan 4 Şubat 1971 tarihinde Verona'da hayatını kaybetmiştir.

Tommaso Bertelè, İstanbul'da yaşadığı yıllar boyunca derlediği 7.000'i aşkın parçadan oluşan çok değerli Bizans sikkeleri koleksiyonunu 1956-1960 yılları arasında Harvard Üniversitesi Dumbarton Oaks Enstitüsü'ne bağışlar. Günümüzde Paleologos Hanedanlığı'na ait paraların bulunduğu kısmın önemli bir parçasını bu koleksiyon oluşturur (Bellinger, Grierson 1966, XVI-XVII) Geçen zaman içinde Tommaso Bertelè'nin oğlu Giovanni kendini, babasının yarım bıraktığı bazı eserleri yeniden ele alıp tamamlama işine vermiştir ve 2002 yılında *Il libro dei conti di Giacomo Badoer* yayımlanır (Bertelè 2002). Bertelè yaptığı bağışlarla 2005 yılında Padova Bottacin Müzesi'nde yer alan »Fondo Bertelè-Malaspina«nın kurulmasını sağlar. Fondo Bertelè'de toplanmış numizmatik ve Bizans dönemi ile ilgili 10.000 kitaplık zengin arşivini, üniversitede açılan Bizans çalışmaları kürsüsünün

Più che i suoi studi di numismatica ed economia monetaria, per cui la figura di Tommaso Bertelè è ampiamente conosciuta, interessa qui sottolineare la profondità e l'acribia dei suoi studi a carattere storiografico. *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia* è un capolavoro sia per la mole del materiale preso in considerazione sia per la chiarezza logica con cui sono indagati i vari secoli della presenza veneziana a Costantinopoli. Nella ricerca e nello studio dei documenti fu aiutato da Luigi Ferro, allora archivista di prima classe, ricordato con stima nell'introduzione, autore dell'inventario dei *Provveditori alle fortezze* (1909) e, assieme a Giuseppe Giomo, di quello dell'*Archivio antico della comunità cadorina* (Giomo, Ferro 1912); di lui si ricorda anche un saggio sulla figura di Giomo (Ferro 1912) e un altro su Jacopo Chiodo (Ferro 1933).

La preparazione del volume sul Palazzo di Venezia si protrasse per otto anni, dal 1924 al 1932 e venne portato avanti a Istanbul, Berlino e Buenos Ayres, nelle pieghe degli impegni istituzionali e con vari viaggi a Venezia e a Vienna per consultare materiale d'archivio. Il figlio Giovanni, che ho avuto modo di conoscere recentemente, mi ha raccontato del periodo berlinese quando, bambino, di notte sorprendevo suo padre intento a scrivere questo volume, mentre nell'aria si diffondevano sommessamente la musica trasmessa dall'emittente Königs Wusterhausen. Oltre a fonti a stampa Bertelè fece ampio uso di materiale dell'Archivio di Stato di Venezia, in particolare dei *Dispacci degli ambasciatori veneti a Costantinopoli* e delle *Deliberazioni, Costantinopoli*, che forniscono notizie di prima mano sulla società ottomana e sulla vita nella capitale dei sultani. La penna attenta dei diplomatici della Serenissima, interessati a informare il loro stato di ogni avvenimento che capitava e persino degli interessi e delle bizzarrie dei membri dell'alta società ottomana, fornì il fondamento su cui venne costruito il volume, assieme all'edizione dei *Diarii* di Marino Sanudo (Sanudo 1879-1903), delle *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato* (Albèri 1840; Albèri 1855; Albèri 1863; Barozzi, Berchet 1871) e di molte opere storiografiche, come i grandi affreschi di Joseph von Hammer-Purgstall (Hammer-Purgstall 1827-1835) e Johann Wilhelm Zinkeisen sull'Impero Ottomano (Zinkeisen 1840-1863) e di Samuele Romanin per la storia veneta (Romanin 1853-1864).

Al di là del titolo, il volume di Bertelè non si limita alla storia della *casa bailaggia* come edificio. Attorno alla residenza degli ambasciatori e dei bai-

hizmetine sunmak amacıyla Ravenna Classense Kütüphanesi'ne bağışlar (Gorini 1971).

Tommaso Bertelè isminin yaygın olarak bilinmesinde, numizmatik ve para politikaları üzerine yaptığı çalışmalardan ziyade, tarihsel yazılarındaki kapsamlı ve titiz çalışmasının etkisi olduğunu belirtmekte fayda vardır. *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia* hem seçilen konunun zorluğu hem de İstanbul'daki Venedik bölgesinin çeşitli dönemlerini araştırdığı nitelikli bir çalışma olması sebebiyle önemli bir eser kabul edilir. Çeşitli belgeler üzerinde yürüttüğü çalışmalarda Venedikli dökümantör şövalye Luigi Ferro'dan yardım almıştır. Kitabın giriş bölümünde saygıyla andığı Ferro, «Kale Levazimatçıları» (*Provveditori alle fortezze*, 1909) kayıt defterini ve Giuseppe Giomo ile ortaklaşa hazırladıkları Kadorin topluluğunun tarihi arşivleri listesini çıkarmış (*Archivio antico della comunità cadorina*, Giomo, Ferro 1913); ayrıca Giomo (Ferro 1912) ve Jacopo Chiodo (Ferro 1933) üzerine deneme yazıları kaleme almıştır.

Palazzo di Venezia'nin hazırlanması sekiz yıl sürmüştür (1924-1932). İstanbul, Berlin ve Buenos Aires resmi ziyaretlerinin yanı sıra farklı arşivlerden faydalanmak için düzenlediği Venedik ve Viyana seyahatlerinde de yazmaya devam etmiştir. Yakın zamanda tanışma olanağı bulduğum Bertelè'nin oğlu Giovanni'den o dönemlere ait Berlin'de geçen anılarını dinledim: Daha çocukken bile geceleri kalkar ve babasını Königs Wusterhausen radyo istasyonundan gelen müzik eşliğinde *Palazzo di Venezia* üzerine çalışırken bulurmuş. Basılı kaynakların dışında Bertelè, Venedik Devlet Arşivi'ndeki kaynaklardan özellikle de İstanbul'daki Venedik elçilerinin gönderdikleri mektup ve müzakere kararlarından (*Dispacci degli ambasciatori veneti a Costantinopoli* ve *Deliberazioni, Costantinopoli*) faydalanır. Yaşanan her olay ve gelişmeyi hatta Osmanlı'nın kalbur üstü kesiminin kişisel meraklarını ve ilginç yanlarını içeren bilgileri Serenissima'ya bildiren Venedikli diplomatların yazıları, Marino Sanudo Günlükleri (Sanudo 1879-1903), Büyükelçilerin *Senato*'ya sundukları raporları (*Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*) (Albèri 1840; Albèri 1855; Albèri 1863; Barozzi, Berchet 1871), Joseph von Hammer-Purgstall (Hammer-Purgstall 1827-1835) freskleri ve Johann Wilhelm Zinkeisen'in Osmanlı Devleti hakkında hazırladığı pek çok eser (Zinkeisen 1840-1863) ayrıca Samuele Romanin'in Venedik tarihini anlatan freskleri (Romanin 1853-1864), Bertelè'nin kitabının temellerini oluşturur.

Başlığın aksine, Bertelè'nin kitabı baylos sarayı-

li della Serenissima ruotano svariati personaggi, dalle personalità che forgiarono i rapporti veneto-ottomani fino all'umile gente che faceva parte della nazione veneta a Costantinopoli. Era un mondo variegato, fatto per la maggior parte di levantini, cioè di persone che si trovavano a loro agio in contesti culturali diversi e passavano con estrema facilità dal veneziano al turco, dall'ottomano alla lingua franca e all'arabo, dall'ebraico e dall'armeno al francese, all'olandese o all'inglese, come fanno ancor oggi i loro discendenti che continuano a vivere in Turchia. Il volume ripercorre dunque, attraverso le vicissitudini del Palazzo di Venezia, la storia dei rapporti tra Venezia e l'Impero Ottomano, fatta di scontri ma soprattutto di momenti di pace, cooperazione, scambi commerciali e contatti personali.

Tommaso Bertelè ha aperto una strada che in questi ottant'anni ha permesso a molti studiosi di cimentarsi su questo tema, soprattutto in questi ultimi decenni. Nel 1975 Paolo Preto pubblicò un volume su Venezia e i turchi, che guarda al mondo ottomano dal punto di vista dei veneziani antichi (Preto 1975). Nel 1985 la Banca Cattolica del Veneto finanziò, su proposta dell'allora presidente Feliciano Benvenuti, un'opera collettiva con la partecipazione di studiosi di spicco tra cui Bruno Simon, con un contributo proprio sulla figura del bailo e la casa bailaggia (Simon 1985). Nello stesso anno Carla Coco e Flora Manzonetto scrissero sui baili veneziani un volume che parla dei membri della legazione compresi interpreti e corrieri e della vita della colonia veneta, soffermandosi su alcune personalità di spicco (Coco, Manzonetto 1985). Recentemente anche studiosi estranei alla città di Venezia, come Eric R. Dursteler ed Ella-Nathalie Rothman (Dursteler 2006; Rothman 2011), si sono cimentati nello studio dei rapporti veneto-ottomani, mentre sono state organizzate mostre con l'intento di divulgare l'argomento tra un pubblico più vasto (Concina 2006; Pedani, Bortolozzo 2010).

Questo volume vede la luce ottant'anni dopo la pubblicazione dell'opera di Bertelè e un anno dopo la sua traduzione in turco (Bertelè 2012b). L'intento non è ripercorrere un sentiero già segnato, bensì offrire nuove interpretazioni e notizie sulla base dei documenti che sono stati scoperti negli archivi in questi ultimi anni e fornire quindi un'informazione storica chiara e corretta sull'identità veneta a Costantinopoli, che alla luce sia delle regole della civiltà veneziana sia di quella ottomana non fu assolutamente proteiforme e sfuggente, come

nin yapısal tarihi ile sınırlı değildir. Elçilik binası ve Serenissima'nın baylosları dışında, Osmanlı-Venedik ilişkilerine yön veren kişilere ve İstanbul'da varlığını sürdüren Venedik topluluğuna mensup sıradan vatandaşlara da yer verilmiştir. Konusu edilen çevre, büyük bir bölümünü levantenlerin yani farklı kültürel ortamlara rahat adapte olan ve Venedik lehçesinden Türkçeye, Osmanlıca'dan frenk dillerine ve Arapçaya; İbranice ve Ermenice'den Fransızca, Hollandaca ya da İngilizceye şaşılacak derecede kolay geçebilen bir kitlenin oluşturduğu bir kültür mozaiği gibidir. Kitap daha sonra Venedik sarayında karşılaşılan zorlukların, anlaşmazlıkların yanı sıra çoğu barış, yapılan ortak girişimler, ticari anlaşmalar ve kişisel görüşmelerden oluşan Osmanlı-Venedik ilişkileri tarihinden bahseder.

Tommaso Bertelè, seksen yıl boyunca araştırmacıların -son on yılda artan bir ilgi ile- bu konuya yönelip çalışmalar yapmasına imkân tanımıştır. 1975 yılında Paolo Preto, eski Venediklilerin Osmanlı dünyasına bakış açılarını ele alan Venedik ve Türkler kitabını yayımlar (Preto 1975). 1985 yılında *Banca Cattolica del Veneto*, dönemin başkanı Feliciano Benvenuti'nin önerisi üzerine aralarında Bruno Simon'un baylos ve baylos sarayı hakkındaki yazısının bulunduğu (Simon 1985), önde gelen araştırmacıların ortak çalışmalarının ürünü olan bir kitabın sponsorluğunu üstlenir. Aynı yıl Carla Coco ve Flora Manzonetto da Venedik baylosları, tercümanlar ve haberciler gibi elçilik mensuplarını konu alan; göze çarpan birkaç isim doğrultusunda Venedik topluluğunun hayatını anlattıkları bir kitap yayımlarlar (Coco, Manzonetto 1985). Konuyu daha geniş kitlelere yaymak amacıyla organizasyonlar düzenlenirken (Concina 2006; Pedani, Bortolozzo 2010), Eric R. Dursteler ve Ella-Nathalie Rothman gibi Venedik dışından araştırmacılar da Osmanlı-Venedik ilişkilerini araştırmaya yönelirler (Dursteler 2006; Rothman 2011).

Bu çalışma Bertelè'nin kitabının baskısı üzerinden seksen yıl geçtikten sonra gün yüzüne çıkıyor ve bir yıl sonra da Türkçe tercümesi yapılıyor (Bertelè 2012b). Asıl amaç önceki araştırmaları yinlemek değil, aksine son yıllarda ortaya çıkarılmış arşiv belgelerine dayanarak konuya farklı bir yorum getirmek ve yeni bilgiler sunmaktır. Bu doğrultuda, süregelen şüphelerin aksine kesinlikle duruma göre değişiklik göstermeyen ve yüzeysellikten uzak bilakis mantıksal çerçeveye oturtulmuş; gerek Venedik topluluğu gerek de Osmanlı yasaları göz önünde bulundurularak derlenmiş, İstanbul'da

4.
Scalone (Roberto Giobbi)
Büyük merdiven

sostenuto da alcuni, bensì logicamente strutturata e comprensibile. Il tema è ancora una volta la casa bailaggia e i personaggi che vi abitarono, o che gravitarono attorno alla legazione, le loro vite, i lavori che svolsero, i loro orientamenti culturali e le loro storie. La scansione non è però cronologica, bensì tematica. Tra gli autori vi sono giovani che cominciano ora la loro carriera assieme a studiosi già affermati, nell'intento di mettere insieme competenze diverse, sempre unite dall'entusiasmo per un passato veneto-ottomano, scoperto e descritto per la prima volta, ma con il medesimo entusiasmo, nel volume di Tommaso Bertelè.

hayat süren Venedikli kimliği üzerine net ve doğru tarihi bilgiler temin etmek hedeflenmiştir. Konu eski dönemlerdeki baylos sarayı ve orada ikâmet eden ya da sıkça ziyaretlerde bulunan kişiler ve hayatları, uğraştıkları işler, kültürel uyum süreçleri ve hikayelerini kapsar. Olaylar kronolojik değil, konularına göre sıralanmıştır. Tommaso Bertelè'nin heyecanla araştırdığı ve ilk defa tanımını yaptığı Osmanlı-Venedik tarihi çalışmalarında farklı alanları bir araya getirmeyi amaç edinmiş yazarlar arasında daha önce adı geçen araştırmacılarla birlikte kariyerlerinin henüz başında olan gençler de bulunmaktadır.

Una piccola Venezia

Venedik'ten bir parça

Maria Pia Pedani
(Università Ca' Foscari Venezia)

1. La comunità veneta vista dagli ottomani

L'immagine ideale in base alla quale fu ricostruita la città imperiale di Costantinopoli, dopo i terribili giorni del 1453, fu quella di una capitale abitata da tutte le diverse genti che vivevano in un impero che Mehmed II voleva multietnico e multiculturale. Il nuovo sovrano era khan, sultano ed erede per conquista degli antichi imperatori. Egli regnava su genti di varia etnia e religione e le governava in modo differente a seconda della distanza che le separava dalla sua augusta persona. Questo ideale contemplava anche l'esistenza di terre non ancora conquistate, rette da genti con cui si potevano sottoscrivere armistizi o a cui si potevano concedere salvacondotti per viaggiare e commerciare sicuri in terra ottomana (Pedani 2010b, 102-103).

Anche la comunità veneziana, che sotto i bizantini aveva abitato un intero quartiere, posto nell'attuale zona di Eminönü, venne dunque accolta, in base alla nuova pace stipulata tra Venezia e il sultano il 18 aprile 1454. Si stabilì allora che i veneziani, i sudditi veneti e coloro che erano riconosciuti come veneziani, con le loro famiglie e le loro merci, potessero viaggiare liberi e sicuri per mare e per terra in qualsiasi località sottoposta al sultano, e in particolare a Costantinopoli, pagando il 2% di dazio, mentre solo l'argento poteva essere importato esente da alcun balzello. Lo stesso doveva avvenire per i sudditi ottomani impegnati nei commerci in terra veneta, secondo le antiche usanze che risalivano all'accordo del 1419 tra Betuccio Diedo, bailo nella bizantina Costantinopoli, e il sultano Mehmed I, quando per la prima volta si era stabilita reciprocità di trattamento per i mercanti. Ancora all'inizio del Cinquecento, e anche in seguito, i mercanti ottomani che raggiungevano Venezia per commerciare dovevano pagare

1. Osmanlı cephesinden Venedik topluluğu

1453, fetih sonrası yaşanan olayların ardından, imparatorluk şehri İstanbul'un yeniden inşa edilmesine temel oluşturan fikir, Sultan II. Mehmed'in çok etnik ve çok kültürlü hayal ettiği bir imparatorlukta, birbirinde farklı insanların bir arada yaşadığı bir başkent kurmaktır. Farklı etnik kökenden ve farklı dini inançtan toplumlara hükmediyordu ve onlara kendi şahsına gösterilen yakınlık doğrultusunda farklı muamele ediyordu. Bu düşünce yapısı, henüz feth edilmemiş karşılıklı atışkes imzaladığı ya da geçiş izni vererek Osmanlı topraklarında güvenli seyahat ve ticaret imkânı sağladığı ülkeleri kendine hayran bırakıyordu (Pedani 2010b, 102-103).

18 Nisan 1454 tarihli, Sultan ve Venedik arasında imzalanan anlaşma gereği Bizans dönemi boyunca günümüz Eminönü semtinin tamamına hâkim olan Venedik topluluğu da tanınmış oldu. Alınan kararlar neticesinde Venedikliler, Venedik'e bağlı olanlar ve Venedikli olarak kabul görmüş kimseler, aileleri ve ticari malları ile Osmanlı sınırları içinde yer alan denizlerde ya da herhangi bir kara parçasında güven içinde, serbestçe seyahat edebileceklerdi. İstanbul'a girişlerde ise %2 oranında vergi ödemek durumundalardı. Öte yandan sadece gümüş ticareti her türlü vergiden muaf olarak yapılabiliyordu. 1419 yılında Venedik'in Bizans baylosu Betuccio Diedo ile Sultan I. Mehmed arasında imzalanan ve ilk defa karşılıklı olarak tacirlere nasıl muamele edileceği hususunun belli kurallara bağlandığı anlaşmaya dayanan köklü geleneklerden ötürü, Venedik için uygulanan kurallar, Venedik topraklarında ticaret faaliyetinde bulunan Osmanlı teba'sı için de geçerliydi: hatta 1500'lü yılların başından itibaren Venedik'e ticaret amaçlı gelen Osmanlı tüccarları,

un dazio del 2%, lo stesso pagato dai veneziani non solo a Costantinopoli ma anche nella loro stessa città (ASve 1; *Diplomatarium* 1899, 319; Moresini 1525).

Nel 1454 Mehmed II accettò anche che, in base all'uso antico, un bailo veneziano, con il suo seguito, fosse inviato nella sua nuova città, per reggere, governare e amministrare la giustizia tra le persone a lui soggette, di qualsiasi condizione essi fossero, con l'ausilio, nel caso ve ne fosse stata la necessità, del *subaşı* ottomano. Con il Quattrocento ormai in tutte le località del Levante i baili di Venezia avevano lasciato, o stavano per lasciare, il posto ai consoli, eppure a Costantinopoli tale carica sopravvisse per secoli probabilmente proprio in quanto il sultano si presentò, dopo la conquista, come erede del *basileus* e quindi volle mantenere, nei rapporti internazionali, lo stesso *status* del sovrano che aveva sconfitto e potersi confrontare con interlocutori di livello pari a quelli utilizzati per il suo predecessore.

L'accordo di pace (*ahidname*) giurato da Mehmed II venne poi rinnovato dopo ogni guerra e quando un nuovo sultano saliva al trono. Quando con l'inizio del Cinquecento le lettere indirizzate ai sovrani esteri cominciarono ad essere redatte regolarmente in ottomano, erano indirizzate al doge come all'«illustre nella nazione (*millet*) del Messia» e «arbitro della gente (*tayfe*) del Nazareno», così come ci si rivolse in seguito al re di Polonia, allo zar di tutte le Russie, e poi anche al re di Francia o al sovrano inglese (Kütükoğlu 1994, 150-151). Se allora la parola *millet* faceva riferimento alla religione, *tayfe* era la banda, la gilda di mestiere, il gruppo i cui membri avevano caratteri comuni. In generale negli *ahidname* tale parola venne molto più usata di *halk*, che indicava in teoria invece con più precisione la nazione, il popolo e anche la folla. Proprio questo tipo di documento permette di individuare come, tra Cinque e Seicento, la Porta cominciò a distinguere con sempre maggior precisione tra i sudditi di stati diversi (Panaite 1997; Pedani 2002a, 96). Nei tempi più antichi gli ottomani non distinguevano, almeno a livello verbale, tra i vari popoli dell'Europa cristiana, tutti indistintamente definiti franchi (*Frenk*), pur trattando in modo diverso i sudditi di un sovrano da quelli di un altro. Furono invece le cronache, che descrivevano imprese gloriose o crude sconfitte, a cominciare a identificarli in qualche modo. Allora i veneziani, abitanti della laguna, furono definiti «granchi zoppi» (*Frenk harçenk lenk*), così come gli «inglesi» erano gente «senza religione» (*İngiliz dinsiz*), i «francesi senz'anima» (*Fransız cansız*), gli

Venediklilerin sadece İstanbul'da değil aynı zamanda kendi şehirlerine girişlerde de ödemek zorunda kaldıkları %2'lik vergiye tabi tutuluyorlardı (ASve 1; *Diplomatarium* 1899, 319; Moresini 1525).

1454 yılında Sultan II. Mehmed, eski geleneklere uyararak, bir Venedik baylosunun ona nezaret edenlerle birlikte, sorumlusu olduğu insanları düzen içinde tutmak, yönetmek ve haklarını gözetmek amacıyla yeni yapılanan şehre gönderilmelerini kabul etmiş ancak; her koşulda, ihtiyaç duyulması halinde Osmanlı subaşısından yardım danışmalarını buyurmuştur. 1400'lü yıllarda levanten bölgedeki Venedik baylosları, artık yerlerini elçilere bırakmaya başlamışlardı. Durum böyle olmakla birlikte fetih sonrasında sultanın, Bizans imparatorluk ünvanını alarak kendisini «*basileus*» un varisi ilan etmesinden sonra baylosluk vazifesi muhtemelen birkaç yıl daha varlığını sürdürmüştür. Sultanın «*basileus*» unvanını almasının en temel nedeni, yenilgiye uğrattığı imparatorun uluslararası ilişkilerdeki konumunu muhafaza etmek ve selefi gibi kendine denk muhattaplar edinmektir.

Sultan II. Mehmed'in imzaladığı barış anlaşması (*ahidname*), her savaş sonrası ve tahta çıkan her padişah tarafından yenilenmiştir. 1500'lü yılların başından itibaren yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplar düzenli olarak Osmanlıca kaleme alınmaya başlanmıştır. Mektuplar Venedik dojunu, ileriki zamanlarda Polonya kralına, Rus topraklarının çarına ve Fransa ile İngiltere krallarına gönderilen mektuplar gibi «Mesih milletinin saygıdeğer doju» ve «Nazaret tayfasının hakimi» gibi hitaplarla başlardı (Kütükoğlu 1994, 150-151). Nasıl ki o zamanlar «*millet*» sözcüğüne dini bir anlam yüklenmişse, «*tayfe*» ile de bir gurup, aynı niteliklere sahip üyelerden oluşan loncalar ifade edilirdi. Genel olarak *ahidname*lerde bu sözcüklerin yerine ulus ve toplum anlamlarını veren «*halk*» sözcüğü kullanılırdı. Bu ve benzeri belgeler ışığında 1500-1600 yılları arasında bâb-i ali'nin yabancı teba'sını nasıl bir titizlikle ayırt ettiği tespit edilebilir (Panaite 1997; Pedani 2002a, 96). Geçmiş dönemlerde Osmanlılar, Hıristiyan Avrupalı toplumları birbirinden ayırt etmeksizin -en azından sözlü olarak- her bir ulusu «*Frenk*» (franchi) olarak adlandırmışlar; fakat farklı krallıklara mensup hiç bir topluma aynı şekilde muamele göstermemişlerdir. O zamanlar lagünlerde yaşayan Venedikliler «*Frenk harçenk lenk*» (*granchi zoppi*), İngilizler *dinsiz*, Fransızlar *cansız*, Macarlar «*Engürüs menhûs*», Ruslar «*ma'kûs*», Almanlar «*biaman*» olarak adlandırılırdı (Pedani 2010a, 252).

«ungheresi malaugurati» (*Engürüs menhûs*), i «rus-si perversi» (*Rus ma'kûs*) e i «tedeschi spietati» (*Alman biaman*) (Pedani 2010a, 252).

Anche negli accordi stipulati dopo il 1454 il sultano fornì protezione ai mercanti di Venezia, ai sudditi veneti e a tutti i viandanti che, via mare o via terra, fossero arrivati utilizzando il nome di veneziani (Sanudo 1879-1903, 5, 44; 17, 539-540). La nazione veneziana (o meglio veneta) era quindi ufficialmente formata, secondo gli ottomani, dagli abitanti della città lagunare, senza distinguere tra nobili, cittadini o popolani, dai sudditi di tutto il territorio veneto suddiviso in *Stato da Terra* (cioè l'entroterra veneto fino ai confini con la Lombardia e a quelli estremi del Friuli) e *Stato da Mar* (cioè l'Istria, la Dalmazia e isole e altre località del Levante) e infine da tutti quelli che avessero avuto il permesso di utilizzare il nome di veneziani e di mettersi sotto la protezione della bandiera di San Marco. Solo partendo da questo presupposto si possono capire fino in fondo i rapporti che si instaurarono, sia a livello personale che istituzionale, tra i vari componenti della nazione veneta.

Il rappresentante della nazione era il bailo. Inviato dalla Signoria di Venezia era alle volte accolto con diffidenza dalla Porta e spesso sospettato di spionaggio tanto che, proprio per questo motivo, alla fine del Quattrocento venne chiesto, sia pur inutilmente, di sostituirlo con una persona eletta direttamente dagli stessi mercanti che soggiornavano a Costantinopoli (Bertelè 1932, 68). Egli era il capo della sua comunità e il giudice nelle liti tra i suoi membri, al pari di un capo-*millet*. Ciò non impediva ai veneti di essere chiamati a rispondere delle loro azioni davanti a un cadì, nel caso fossero accusati di gravi delitti o chiamati in causa da sudditi ottomani, nel qual caso però, almeno dal 1521, doveva essere sempre presente al giudizio anche un dragomanno della loro nazione. Se fosse stato però il bailo a essere citato, allora il giudice sarebbe stato lo stesso sultano (Asve 2; Theunissen 1998, 414-415).

Lahidname del 1503 ampliava ancora i poteri del bailo concedendogli il diritto di rilasciare licenze (*icazetname*) ai veneti che volevano recarsi a Bursa o in altri luoghi dell'Impero e ancora una volta il *subaşı* era incaricato di aiutare il rappresentante di Venezia a far rispettare la propria volontà. Erano invece i castellani ottomani (*dizdar*) delle varie località a rilasciare il visto d'ingresso e d'uscita a coloro che arrivavano direttamente a Costantinopoli o in altri luoghi ottomani sia via terra che via mare (Pedani 1996a, 80, 88; Theunissen 1998, 371-372).

1454'ten sonra imzalanan anlaşmalarda da sultan, Venedikli ve Venedik'e bağlı ya da Venedikli sıfatını kullanarak kara veya deniz yoluyla gelen tüccarlara güven temin eder (Sanudo 1879-1903, 5, 44; 17, 539-540). Venedikliler (ya da Venedik'e bağlı milletler), Osmanlılara göre resmen lagün bölgesinde yaşayanlar; soylu, şehirli ya da sıradan vatandaş ayırt etmeksizin Kara Devlet (en içte Lombardia sınırı olmak üzere Friuli'nin en uç noktasına kadar uzanan bölge) ve Deniz Devlet (İstria, Dalmaçya, adalar ve diğer Levanten bölgeler) olarak ikiye ayrılan Veneto bölgesinde yaşayanlar olarak kayıtlara geçmiştir. Buna ek olarak Venedikli sıfatını taşımalarına izin verilen ve San Marco flamasının koruması altında olanlar şeklinde de karşımıza çıkmaktadırlar. Sadece bu varsayım dikkate alındığında Venedik ulusunun parçası olan çeşitli toplumlar ile kurulan kişisel ve resmî ilişkiler derinlemesine çalışılıp aydınlatılabilir.

Venedik ulusunun temsilcisi «baylos»tur. Bu görevle Venedik Cumhuriyeti'nden gönderilen diplomatlara kimi zaman Bâb-i Ali nezdinde güvenilmez bulunur ve sıklıkla da casusluk yaptıklarından şüphe edilirdi. Bu sebepten ötürü, 15. yüzyıl sonuna doğru baylosun doğrudan İstanbul'da yaşayan Venedikli tüccarlar arasından seçilmesi istenmiş; fakat teklif kabul görmemiştir (Bertelè 1932, 68). Baylos sorumlusu olduğu topluluk üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklarda capo-millet (millet başkanı) sıfatıyla hâkim görevini üstlenirdi. Fakat bu durum Venediklilerin olayla ilgili izahat vermeleri için kadı huzuruna çağrılmalarına engel teşkil etmiyordu. Ağır bir suç ile itham edildiklerinde ya da huzura çıkmaları Osmanlı teb'ası tarafından istendiğinde; 1521 yılından itibaren yargı sürecinde bir dragoman (tercüman) bulundurmaları zorunlu kılınmıştır. Eğer zan altında bırakılan baylosun kendi ise yargı sürecini sultanın yürütmesi oldukça muhtemeldi (Asve 2; Theunissen 1998, 414-415).

1503 yılına ait *ahidname* baylosa, Bursa veya Osmanlı Devleti'nin herhangi bir köşesine gitmek isteyen Venediklilere geçici izin, icazetname verme yetkisi tanınması ve subaşının yeniden Venedik temsilcisine yardım amacı ile görevlendirilmesi baylosun etki ve yetki alanını daha da genişletmiştir. Öncesinde ise kara ya da deniz yoluyla şehre girmek isteyenler için hazırlanan *icazetname* verme yetkisi, farklı şehirlerde konuşlandırılmış Osmanlı dizdarlarının kontrolünde bulunurdu (Pedani 1996a, 80, 88; Theunissen 1998, 371-372).

2. Una piccola Venezia

L'immagine ideale a cui si rifacevano le varie comunità venete in Levante e Ponente era quella della madrepatria, con la sua struttura istituzionale e le sue magistrature. Il bailo, come capo della comunità, poteva quindi essere equiparato al doge, mentre al Senato della Repubblica assomigliava il Consiglio di XII. Quest'organo era modellato su un istituto simile che aveva lo stesso nome e che era presente sin dal Medioevo sulle navi che battevano bandiera di San Marco. In alcune colonie particolarmente importanti, come per esempio nel Quattrocento ad Alessandria d'Egitto, esistette in alcuni periodi anche un Maggior Consiglio della colonia che raggruppava tutti i veneti presenti.

Il Consiglio di XII non era quasi mai formato esattamente da dodici membri, così come a Venezia il Consiglio di X era composta da un numero maggiore di persone. Il numero dei partecipanti poteva variare a seconda di quanti erano in quel momento presenti. Un rapido esame dei verbali risalenti alla fine del Cinquecento ha permesso di contare da un minimo di otto a un massimo di una ventina persone compreso il bailo che lo presiedeva, ma non è detto che vi potessero essere anche maggiori variazioni. Il Consiglio, in caso di necessità, poteva convocarsi autonomamente e il bailo aveva un solo voto, alla stregua degli altri membri. Emetteva *terminazioni*, così come erano chiamate le decisioni vincolanti prese dagli uffici della Repubblica, e non *parti* che erano invece emesse a Venezia dai *consilia*, come Maggior Consiglio, Senato o Consiglio di Dieci. Decideva sulle questioni che avevano a che fare con il commercio, e interveniva alle volte anche per la scelta di qualche console. In particolare gestiva i denari della cassa del *cottimo*, cioè dei ricavi di dazi e balzelli pagati sulle merci in entrata e uscita per Venezia, che servivano sia per le spese straordinarie della comunità sia per pagare gli stipendi di coloro che lavoravano alle sue dipendenze, come per esempio *cernidori di lana* o *misuratori di panni di seta* o di lana o *facchini (cargadori)* o altre professioni che riguardavano tutta la comunità, come il medico o il barbiere della nazione (ASVE 3).

Come a Venezia esistevano persone con diritti e doveri diversi a seconda della classe sociale a cui appartenevano, così nella piccola Venezia stanbuliota esistevano persone di categorie diverse. Nonostante alcuni affermino il contrario, non vi fu mai una comunità ufficiale e una non-ufficiale. Tutti appartene-

2. Küçük bir Venedik

Levanten ve Povente bölgesindeki Venedik topluluğu kendi oluşum süreçlerinde gerek kurumsal gerek de idarî yapısıyla köklerinin dayandığı Venedik'i kendilerine örnek almışlardır. Topluluğun başkanı baylos bu yolla Venedik dojunu benzetilebilir. Öte yandan Cumhuriyet *Senato'su Consiglio di XII* (Onikiler Meclisi) ile ilişkilendirilebilir. Bu yönetim biriminin temelleri kendisiyle aynı adı taşıyan ve Ortaçağ'dan itibaren San Marco bayrağını dalgalandıran gemilerde de yazan kuruluşa dayanmaktadır. 15. yüzyılda İskenderiye'dekine benzer ciddi önem taşıyan kolonilerde yaşayan bütün Venediklileri bir araya toplayan *Maggior Consiglio* (Büyük Meclis) bulunurdu. Venedik'teki *Consiglio di X* (Onlar Meclisi)'nin bu sayının üzerinde üyeden oluşması gibi *Consiglio di XII* (Onikiler Meclisi) isminin aksine neredeyse hiçbir zaman tam olarak on iki kişiden oluşmazdı. Katılımcıların sayısı o an mecliste hazır bulunanların sayısına göre değişiklik gösterirdi. 16. yüzyıl sonuna dayanan verilere hızlıca bir göz atıldığında üye sayısının en az sekiz ve meclise başkanlık eden baylos da dâhil olmak üzere en fazla yirmi olduğu tespit edilmekle birlikte meclise katılım gösterenlerin sayısını bu kadarla sınırlamak doğru olmaz. Meclis gerekli gördüğü taktirde kendi başına toplanma kararı alabilir ve baylosun diğer üyelerin çoğunluğuna karşı tek oy hakkı bulunurdu. Cumhuriyet'e bağlı birimlerde alınan bağlayıcı nitelikteki her karar gibi meclis kararları da nihai kararlar (*terminazioni*) olarak çıkarılırdı. Meclis, ticareti düzenleyen kararlar almasının yanı sıra konsül seçimini de kendi yapardı. Özellikle Venedik'e giriş çıkışlarda ödenen vergilerin ve diğer gelirlerin toplandığı hesap, «*cottimo*»nun idaresi yine meclise aitti. Bu girdiler ile hem topluluk içinde yapılan olağan dışı harcamalar karşılır hem de kendilerine hallaç, ipek ve pamuklu kumaş mefruşatçısı, hamal...) ya da topluluğun yararına çalışanların (hekim yada berber gibi) maaşları ödenirdi (ASVE 3).

Venedik'te olduğu gibi İstanbul'da kurulan küçük Venedik'te yaşayanların da ait oldukları sosyal sınıfa göre hak ve yükümlülükleri bulunurdu. Karşıt görüşler ileri sürülse de, hiçbir zaman resmî ve gayri resmî bir topluluk olarak ikiye ayrılmamıştır. Burada yaşayan herkes gerek Osmanlı otoriteleince gerek de Venedik yönetimi tarafından topluluğun üyesi kabul ediliyordu. Olası bir ayırmadan ancak topluluk idaresinde görev alanlar ve onun

vano alla nazione veneta, sia dal punto di vista delle autorità ottomane che da quello dei governanti veneti. La differenza stava semmai tra coloro che gestivano la vita della comunità e coloro che ne facevano solo parte, tra coloro che vivevano o frequentavano regolarmente la casa bailaggia e coloro che vi andavano solo in caso di necessità, o ancora tra coloro che pagavano dazi bassi nei commerci con Venezia e chi invece se li vedeva in parte maggiorati. I veneziani, nobili o cittadini, pagavano il minimo per i traffici con tutte le terre dello stato veneto, mentre i sudditi pagavano il minimo solo nei commerci con la loro terra d'origine, ma avevano la stessa maggiorazione degli stranieri per importare ed esportare in altre località, pur sempre sottoposte alla Repubblica. Così, per esempio, un cittadino di Bergamo che avesse voluto commerciare tra Venezia e il Levante e pagare i dazi minimi doveva per forza ottenere la cittadinanza *de intus et extra*; se non l'aveva, avrebbe pagato come i veneziani solo nei traffici, pur transitanti per Venezia, tra Bergamo e le terre ottomane (Moresini 1525).

I legami che potevano instaurarsi in una comunità così ristretta erano molto maggiori di quelli che usualmente si potevano stringere a Venezia, pur essendo la Repubblica uno stato che cercava con vari *escamotage* anche giuridici di favorire i legami tra le diverse classi sociali. Nel Consiglio di XII entravano i nobili presenti a Costantinopoli e i membri più ragguardevoli o più attivi; esisteva infatti una comunità di mercanti (*tüccar tayfesi*), con un suo capo e cariche diverse come quella di *sindico*, una figura che aveva la funzione di paciere e revisore contabile.

Oltre al bailo, di cui parla in questo volume Stefan Hanß, appartenevano alla comunità veneta i dragomanni, su cui si soffermano Nevin e Raniero Özkan-Speelmann, e i membri del suo seguito, trattati da Massimo Galtarossa. Molti altre categorie di persone però facevano parte della medesima nazione, che variava continuamente di numero con l'arrivo e la partenza delle navi seguendo le stagioni dei commerci. Vi erano marinai e ufficiali di navi, piccoli e grandi mercanti che trafficavano a lunga distanza oppure si occupavano di commercio più minuto, schiavi che cercavano appoggio e denaro per il loro riscatto nella casa bailaggia, banditi che spesso trovarono nel bailo chi poteva concedere loro un salvacondotto, ebrei, greci, armeni o dalmati sudditi di Venezia, che parlavano le lingue del Levante e si trovavano a loro agio sulle acque della Laguna come

una parçası olanlar, elçilikte yaşayan ve orada çalışanlar ile sadece ihtiyaç halinde elçiliğe gidenler arasında; hatta Venedik ile yapılan ticarî faaliyetlerde daha az vergi ödeyenler ile onlara oranla daha fazla vergi ödemek zorunda olanlar arasındaki benzer durumlarda bahsedilebilir. Soylu ya da şehirli Venedikliler, Venedik'e bağlı topraklarda yaptıkları ticaret için düşük oranda vergi ödüyorlardı. Veneto bölgesinde yaşayan diğer Venedikliler ise bu imkândan ancak kendi şehirlerine yaptıkları ticarete faydalanabiliyorlar; şehirleri dışında sürdürdükleri ithalat ve ihracatta, her ne kadar Cumhuriyet topraklarında olsalar da, yabancılarla aynı oranda yüksek vergiye tabî tutuluyorlardı. Bir Bergamolı, Venedik'te ve Levanten bölgede düşük vergi üzerinden ticaret yapmak istiyorsa hem içeride hem dışarıda anlamındaki «*de intus et extra*» vatandaşlığını almak zorundaydı. Aksi halde Venedik üzerinden yaptığı Bergamo-Osmanlı Devleti arası ticarete her tüccara uygulanan vergiyi ödemek durumunda kalırdı (Moresini 1525).

Birbiriyle iç içe geçmiş böylesi bir toplulukta kurulabilecek bağlar Venedik'te alışlagelen yakınlıklardan çok daha fazlaydı. Devlet olarak Venedik Cumhuriyeti'nin türlü sorun giderme çabalarının yanı sıra yargı mercîleri de farklı sosyal sınıflar arasında bir bağ oluşmasını desteklemişlerdir. On İnkiler Meclisi'nde İstanbul'da bulunan soylular ve önde gelen isimler yer alabilirdi; hatta aralarında arabulucu ve muhasebeci gibi çeşitli görevleri yürüten «*sindico*» başkanlığında, bir tüccar taifesi de bulunurdu.

Stefan Hanß'in makalesinde bahsettiği baylosların dışında, Nevin Özkan-Raniero Speelmann'in üzerinde durdukları dragomanlar ve Massimo Galtarossa'nın yazısında değindiği baylos maiyeti de Venedik topluluğunun bir parçasını oluşturuyordu. Sayıları ticaret mevsimine bağlı olarak yola çıkan gemilerle şehre gelen ve buradan ayrılanlar neticesinde devamlı olarak değişkenlik gösteren farklı sınıftan pek çok insan da aynı topluluğun birer parçasıydı. Denizciler ve subaylar, uzun ticaret yollarını takip eden ya da daha küçük faaliyetlerde bulunan küçük ve büyük ölçekli tüccarlar; elçilikten biraz destek ve özgürlüklerini satın almaları için gerekli kefarete parasını arayan köleler; baylostan izin belgesi almak için elçiliğe gelenler; Levanten bölgede konuşulan dilleri bilen ve Boğaz'da ya da Pers (Basra) Körfezi'nde olduğu gibi lagün sularında da rahatlıkla yaşama uyum sağlayabilen Yahudiler, Yunanlar, Ermeniler ya da Venedik teba'sından

5.
Salotto azzurro (Roberto Giobbi)
Gök mavisi salon

6.
Salone da ballo (Roberto Giobbi)
Balo salonu

su quelle del Bosforo o del Golfo Persico. Vi erano poi persone che avevano trovato a Costantinopoli una nuova casa: gioiellieri, e orologiai, così richiesti dall'alta società ottomana; carpentieri, calafati o uomini di mare che si impiegavano negli arsenali ottomani in aperto contrasto con i voleri della Repubblica; persino vetrai che avevano abbandonato l'isola di Murano per esportare, violando le leggi, i suoi segreti; oppure ancora medici che trovavano nella società ottomana una più redditizia fonte di guadagno.

Molti ripartivano, seguendo le vie del commercio, ma alcuni di costoro rimasero per sempre a Costantinopoli trasformandosi in artigiani o commercianti. Alcuni entrarono, senza rinunciare al loro *status* di veneti, nelle gilde di mestiere ottomane, sempre aperte ad accogliere, senza distinzione, persone di etnie e religioni diverse, elemento base su cui quell'Impero che voleva essere multietnico e multiculturale basava la coesione sociale. Alcuni, che avevano imparato bene la lingua locale, divennero spie, approfittando anche dell'apertura della società ottomana che non distingueva tra membri di classi diverse, come facevano invece gli europei. Ciò che può apparire oggi come un'identità proteiforme o *borderline*, era invece una logica conseguenza del modo di ragionare degli stati d'*ancien régime*. È questo per esempio il caso dei convertiti che furono la base su cui si fondò la classe dirigente ottomana tra metà Quattrocento e metà Seicento, proprio per evitare che grandi famiglie turche e musulmane contendessero il potere al sultano.

Anche alcuni che arrivarono dalle terre della Repubblica si convertirono, rinunciando per sempre alla loro posizione all'interno della comunità veneta, ma spesso senza dimenticare le loro radici, come testimoniano i molti atti registrati nella cancelleria del bailaggio che ancora li videro protagonisti di cause, contratti o altri atti legali. Molti di costoro utilizzarono il bailaggio come mezzo per aiutare i familiari rimasti in cristianità, per esempio facendo rimborsare in Italia i riscatti da loro pagati a Costantinopoli per liberare schiavi. Altri ancora fecero carriera nell'Impero raggiungendo anche posti importanti. Ciò avvenne soprattutto nel Cinquecento ma anche nei secoli seguenti alcuni veneti, o i loro figli, svolsero incarichi di rilievo, come Hekimoğlu Ali Pascià, figlio di un medico veneziano convertito, che divenne per due volte gran visir (1732-35, 1742).

Infine con il Settecento fecero parte della nazione veneziana anche i *berathi*, cioè i mercanti sudditi ottomani che erano riusciti ad acquistare da un

olan Dalmaciyalılar bu topluluğun dışında değillerdi. Bunların haricinde: mücevheratçılar, saatçiler; Venedik çıkarlarıyla taban tabana zıt bir şekilde hareket ederek, Osmanlı tershanelerinde çalışan marangozlar, kalafat ustaları ya da denizciler; hatta yasalara karşı gelerek Murano Adası'ndan ticaret amacıyla ayrılan cam ustaları veya kendilerine yüksek gelir getirecek bir kazanç kapısı arayan hekimler kendilerine İstanbul'da bir yaşam kurmuşlardır.

Yukarıda bahsedilen guruplardan pek çoğu ticaret gemilerine binerek şehirden ayrılmış; ancak bazıları zanaatkâr ve tüccar olarak İstanbul'daki hayatlarına devam etmişlerdir. Yine bazıları Venedikli olmanın getirdiği haklardan feragât etmeden, kapıları daimâ açık Osmanlı meslek loncalarına katılmıştır. Bu meslek loncaları devletin sosyal birlikteliği temel alan çok etnik ve çok kültürlü olma isteminden dolayı, etnik köken ya da din ayırt etmeksizin herkesi kabul ediyordu. Bazı kimseler Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'dakinin aksine sınıfsal fark barındırmayan bu açık yapısından faydalanıp, bölgede konuşulan dili öğrendikten sonra casusluk yapmaya başlıyordu. Günümüzde çok yönlü kimlik ya da *borderline* olarak karşılaşılabileceğimiz algı aslında *ancien régime* devletlerini yorumlarının en tabii sonucudur. Büyük Türk ve Müslüman ailelerin sultan ile güç yarışına girmelerini engellemek amacıyla, 15. ve 16. yüzyıl yarısından itibaren Osmanlı'nın yönetim mekanizmasında yer alan devşirmeler bu çok yönlü kimlik konusuna bir örnek teşkil edebilirler.

Venedik'ten gelen bazı guruplar, topluluk içindeki haklarından feragât edip Müslüman oluyordu. Baylosluk sarayı sekreterliğinde kayıtlı belgelerde dava vekili ya da farklı resmî işlerden ötürü karşımıza çıkmaları ise köklerine halen bağlı olduklarını gösterir. Bu kimselerin pek çoğu Gayri-müslim kesimindeki yakınlarına yardım göndermek ya da kendilerine İstanbul'da ödenen kefarete parasını İtalya'ya geri ödemek için baylosluk sarayına başvururdu. 1500'lü yıllardan itibaren iki defa sultanın baş vezirliğini yapmış, Venedikli devşirme bir hekimin oğlu olan Ali Paşa (1732-35, 1742) örneğinde olduğu gibi bazıları da önemli mevkîlerde yer alırdı.

Yoğunlaşan ilişkiler neticesinde, 1700'lere gelindiğinde, bir dış temsilcilikten yabancı devlet bayrağı ile o devletin yasalarının güvencesi altında ticaret yapmalarına imkân tanıyan sahte bir kimlik temin eden Osmanlı tüccarları (beralti)'da Venedik topluluğunun bir parçası haline gelmişti. İngiltere ve Fransa temsilcileri bu yolla kendilerine kazanç-

rappresentante estero una sorta di cittadinanza fittizia così da poter commerciare sotto la bandiera di un altro stato che offriva loro la protezione delle sue leggi. Qualche ambasciatore, come il rappresentante inglese o quello francese, fecero di simili concessioni una fonte di notevoli introiti per la loro carica. Il bailo veneziano non si comportò in tal modo, pur concedendo *berat*, non incamerava direttamente i guadagni che entravano invece nelle casse della Serenissima (Artunç 2013).

3. La casa bailaggia e le donne

Tra i variegati membri della comunità veneta non si possono dimenticare le donne. Il loro numero fu certo ben inferiore a quello degli uomini, tuttavia i documenti alle volte parlano anche di loro e le descrivono mentre nella cancelleria bailaggia sottoscrivono atti, chiedono giustizia o si sposano in forma civile. Beatrice Michiel, sorella del potente *kapiağa* Gazanfer (m. 1603), anche dopo essere stata costretta a convertirsi all'islam e a prendere un altro marito, inviò più volte suoi emissari e sue lettere al bailo per proteggere gli interessi di uno dei suoi figli che era rimasto a Venezia. Tra i banditi che affollavano le stanze della casa bailaggia per richiedere un salvacondotto che consentisse loro di tornare in terra veneta vi furono anche alcune donne, come la monaca Leondia di Cefalonia (1593) o Moresina, condannata assieme al marito Giovanni Secola da Zante (1593), o ancora Cornelia da Cherso (1595) che dall'Istria era arrivata fino a Costantinopoli. Vi furono anche schiave, come Marietta veneziana che si impegnò a servire il bailo fino a ripagare completamente il denaro sborsato per il suo riscatto (1580), o Maria Grazia erede universale del suo compagno di schiavitù Bernardino Brunati da Trento (1720), oppure madri, che andavano alla ricerca della libertà per le proprie figlie, come Maria vedova di Nicola Condi che giunse per riscattare Amizza ma, saputo che la ragazza era in una città dell'Anatolia chiese e ottenne dal bailo una «fede» per proseguire il suo viaggio (1546). Altre si convertirono come Marizza da Pastrovich che a un certo punto decise di donare i beni che ancora possedeva nel suo paese d'origine alla nipote Elena (1587). Altre ancora rimasero, cristiane, per sempre a Costantinopoli, come Cecilia Pisani, fatta schiava a Cipro (1571), che sposò il suddito veneto Giulio Croce, di cui si ricorda il resoconto della prigionia del bailo, con cui

li bir gelir elde etmiştir. Venedik baylosu ise berat hakkı tanımalarına rağmen elde ettiği geliri doğrudan Serenissima'nin hazinesine kaydederde (Artunç 2013).

3. Baylos Sarayı ve Venedikli kadınlar

Venedik topluluğunun birbirinden farklı sakinleri arasında kadınları da unutmamak gerekir. Baylos sekreterliği resmi evraklarında yasal yoldan hakkını arayan veya resmî nikah kıydıranlar şeklinde karşımıza çıkan kadınların sayısı erkeklerinkine oranla daha azdı. Kapiağası Gazanfer'in (ö. 1603) kız kardeşi Beatrice Michiel, Müslüman olmaya ve yeniden evlenmeye zorlandıktan sonra; Venedik'te kalan oğlunun haklarını gözetmek için bir çok defa gizli bir görevli ile mektuplarını baylosa göndermişti. Baylosluk sarayının odalarını, Venedik'e dönmelerini sağlayacak izin belgesini almak için dolduran sürgünler arasında Rahibe Leondia di Cefalonia (1593); eşi Giovanni Secola da Zante (1593) ile birlikte sürgün edilen Moresina ya da Istria'dan İstanbul'a kadar gelen Cornelia da Cherso (1595) gibi kadınlar da vardı. Kefaretini ödeyecek parayı denkleştirene kadar baylos yanında çalışan Venedikli Marietta (1580) ya da esaret yıllarında arkadaşı Bernardino Brunati da Trento'nun (1720) varisi Maria Grazia gibi esir kadınlar ya da Nicola Condi'nin dul eşi Maria'nin durumunda, kendi kızlarının özgürlüklerini kazanmaları için İstanbul'a gelenler de vardı. Nitekim, kızı Amizza'nın Anadolu'da bir yerlerde olduğunu öğrenen Maria kefareti ödemek için çıktığı yolculukta baylostan ona eşlik edebilecek birini görevlendirmesini talep etmiştir (1546). Bütün mal varlığını doğum yerindeki torunu Elena'ya bırakıp Müslüman olan Marizza da Pastrovich gibi pek çok kadın da İslam dinine geçmiştir (1587). Kıbrıs'ta esir hayatı yaşayan Cecilia Pisani (1571) gibi kimi kadınlar da din değiştirmeden İstanbul'da yaşamayı sürdürmüşlerdir. Pisani daha sonra müstakbel kocası, Kıbrıs Savaşı sırasında kaleme aldığı, baylos ile aynı hücreyi paylaştığı hapis yıllarını anlatan yazısıyla bilinen Giulio Croce ile evlenmiştir. Osmanlı başkentinde İstanbul'a kendi istekleriyle gelen kadınlar da yok değildi. Venedikli Balsarini'nin (1588), kendisine hususî bir olarak bıraktığı bir kaç parça yünlü kumaşı vakit geçirmeden defterdarlıkta kayda geçiren hizmetlisi Angela da Chioggia veya ihanete uğramış, bütün parasını çalıp kaçan

era stato rinchiuso, scritto proprio durante la guerra di Cipro. Altre arrivarono di propria volontà nella capitale ottomana: Angela da Chioggia fece da serva al veneto Balsarini (1588) il quale le lasciò dei drappi con una privata scrittura che la donna si affrettò a far registrare in cancelleria. Elena Baccari da Tine arrivò a Costantinopoli proprio per denunciare e intentare un processo al marito, Arsenio Quartana, che l'aveva ingannata e le aveva rubato tutti i suoi soldi tanto da ridurla in povertà (1714) (ASVE 4).

Alcune donne facevano parte della stessa *famiglia* del bailo come Isabella Barbati, moglie del primo cocchiere del bailaggio Odoardo Sita, morti entrambi di peste nel 1757 (ASVE 5). Invece le mogli dei dragomanni abitavano nelle loro case a Pera, pur partecipando ai banchetti e alle feste che si tenevano nella casa bailaggia. In particolare alla figlia del dragomanno Ambrogio Grillo, ucciso mentre era al servizio di Venezia, vennero concessi i funerali di stato e fu accompagnata alla sepoltura da tutta la corte del bailo e dai giannizzeri di casa, come si usava per coloro che ricoprivano una carica pubblica nella legazione (1658) (ASVE 6). Girolama (*Momola*) Pitteri giunse come governante del bailo Foscari (1757-1762) ma fu licenziata dopo poco meno di un anno a causa della gelosia di una cameriera e dopo sei anni non era ancora riuscita a trovare un imbarco per tornare a Venezia (ASVE 7).

Di solito, però, il mondo che gravitava attorno alla casa bailaggia era soprattutto maschile e i bails e i loro segretari non potevano portare con loro le mogli, come stabilito da una legge del 1288 (*Aspetti* 1982, 21). Al contrario nella traduzione italiana (ma non nell'originale ottomano) dell'accordo di pace del 1625 è detto espressamente: «il bailo... possa venir con la sua moglie et famiglia o senza come a lui parerà» (Pedani 1996a, 77, 86). I divieti a Venezia erano tuttavia aggirati in mille modi: si partiva da soli per la destinazione assegnata e poi ci si faceva raggiungere da mogli e figli. Così fece, per esempio, il padre di Gazanfer ağa (m. 1603), la cui famiglia fu catturata dai corsari mentre stava andando a Budua dove lavorava. Era una pratica evidentemente tanto diffusa, tanto che i figli nati in terre lontane in simili circostanze erano equiparati a quelli nati a Venezia per le pratiche relative alla cittadinanza (Pedani 1996b, 49). Anche il bailo Francesco Venedramin (1796-1797) venne raggiunto a Costantinopoli dalla moglie, la vivace Alba Corner, famosa per i suoi amanti e per le sue idee rivoluzionarie. Ella si fermò però poco meno di un anno, non riuscendo ad

kocası Arsenio Quartana'yi dava edip boşanmak isteyen Elena Baccari da Tine örneklerinde olduğu gibi (1714) (ASVE 4).

1757 yılında hayatlarını vebadan dolayı kaybetmiş olan baylosun ilk arabacısı Odoardo Sita'nın karısı Isabella Barbati gibi bazı kadınlar ise baylosun «ailesi»ne dahildi (ASVE 5). Dragomanların eşleri ise baylos sarayında düzenlenen şöenlere ve bazı kutlamalara katılmalarına rağmen Pera'daki evlerinde ikamet ediyorlardı. Venedik görevi sırasında öldürülen dragoman Ambrogio Grillo'nun kızı için, elçilik çalışanlarınınkine benzer biçimde, baylosun maiyetinin ve yeniçerilerin de eşlik ettiği resmî bir cenaze töreni düzenlenmiştir (1658) (ASVE 6). Girolama (*Momola*) Pitteri ise İstanbul'a, Baylos Foscari'nin (1757-1762) baş hizmetkari olarak gelir. Başka bir kadın hizmetli ile aralarında kıskançlıktan doğan bir husumetten ötürü bir yıl dolmadan işinden kovulur; ancak aradan geçen altı yıl boyunca Venedik'e dönmenin bir yolunu bulamaz (ASVE 7).

Genellikle baylosluk sarayına erkek egemen bir dünya hâkimdi. Bayloslar ve kâtipleri 1288 yılında koyulan bir yasa gereği eşlerini beraberlerinde İstanbul'a getiremiyorlardı. (*Aspetti* 1982, 21) 1625 yılında imzalanan barış antlaşmasının Osmanlıca aslında olmayan; İtalyanca tercümesinde ise tam aksi şekilde «baylos... eşiyle ve ailesiyle ya da kendi arzusu doğrultusunda yalnız da gelebilir» ifadesi yer alır (Pedani 1996a, 77, 86). Venedik'te yasakları aşmanın binlerce yolu bulunurdu: belirlenen yere gitmek üzere yola yalnız çıkılır, eş ve çocukların daha sonra kendilerine katılmaları sağlanırdı. Budua'ya çalışmaya giderken yolda ailesi korsanlar tarafında kaçırılan Gazanfer Ağa (ö. 1603)'nın babası da bu yola başvurmuştur. Venedik dışında dünyaya gelmiş çocukların, vatandaşlık haklarından ötürü Venedik'te doğan çocuklarla eşit sayılması çok sık rastlanan bir durumdur (Pedani 1996b, 49). Baylos Francesco Venedramin (1796-1797) de İstanbul'a hayranlığı ve yenilikçi fikirleri ile nam salmış karısı Alba Corner ile gelmiştir. Şehir hayatına uyum sağlamakta zorlanan Corner, bir yıl dolmadan İstanbul'dan ayrılır. Bu dönem zarfında baylosluk sarayını birlikte bir devrimci yuvasına çevirdikleri söylenir (Chiancone 2006).

1769-1773 yılları arasında baylosluk yapmış akabinde doç olan Paolo Renier, eşini kaybedip Osmanlı topraklarına yerleşip güzelliğiyle dikkat çeken Piemonteli Giovanna Margherita Dalmert ile İstanbul'da tanışıp evlenir. Renier doc olduktan

adattarsi alla vita della città, ma in quel periodo si sussurrò che, assieme al marito, avesse trasformato la casa bailaggia in un covo di giacobini (Chiancone 2006).

Invece Paolo Renier, bailo tra il 1769 e il 1773 e quindi doge, proprio a Costantinopoli conobbe e sposò una donna di grande bellezza, Giovanna Margherita Dalmart vedova di un piemontese che si era trasferito nell'Impero Ottomano. Quando Renier divenne doge Margherita, che non era nobile, non poté diventare dogaresa e quindi occuparsi della gestione di Palazzo Ducale, che venne affidata ad una nipote del doge, Giustina Renier Michiel, allora soprannominata *la dosetta*. Tra le due donne nacque una profonda antipatia e Giustina cominciò a detestare tutto ciò che poteva avere qualche legame con la zia. Quindi nel libro che scrisse sulle *Feste Veneziane* alterò gli avvenimenti relativi alla caduta di Famagosta per far apparire gli ottomani peggiori di quanto non fossero stati e le sue parole, credute senza una verifica da chi venne dopo di lei, divennero, purtroppo, storia (Pedani 2010a, 71).

4. Residenze ufficiali e case di villeggiatura

Nel 1454 Mehmed II rifiutò che il bailo con la sua corte si sistemasse nuovamente nell'antica sede risalente al periodo bizantino, preferendo concedergli la casa e la chiesa, titolata a Santo Stefano, che erano appartenute ai mercanti di Ancona, per il cui restauro Venezia spese allora 200 lire. Furono probabilmente questi gli edifici confiscati ai veneziani dalla Porta quando scoppiò la guerra del 1499 e assegnati a Sinan pascià che li legò a un *wakıf* (fondazione pia) da lui creato. (ASVE 8; Bertelè 1932, 19-32, 38; Yerasimos, Bacqué-Grammond, 1996; Ağır 1999; Ract 2006, 13). Comunque già nella seconda metà del Quattrocento alcuni inviati, come il bailo Antonio Ferro (1486), il segretario Giovanni Dario (1487) o l'ambasciatore Andrea Zancani (1499) trovarono alloggio in un edificio situato a Pera, al di là del Corno d'Oro, sobborgo famoso per la sua attività commerciale frequentato soprattutto dalla comunità genovese. La zona era conosciuta anche per gli ampi spazi coltivati e per un'aria migliore di quella che si poteva respirare nel centro cittadino: i venti del mare la preservavano dalla diffusione della peste, così comune nella parte più densamente abitata della città. Così i diplomatici veneziani cominciarono a preferire Pera al quartiere dove allora avevano l'abita-

sona, asil sınıftan olmayan Margherita *dogaresa* unvanını alamayınca ve Dükler Sarayı'nın sorumluluğunu torun *dosetta* Giustina Renier Michiel üstlenir. Bu iki kadın arasında derin bir anlaşmazlık ve hasetlik baş gösterir. Giustina, ucu Margherita'ya dokunabilecek her şeyden nefret eder hale gelir. Neticede kendi yazdığı *Feste Veneziane* («Venedik Kutlamaları») kitabında Famagosta'nın düşüşünden abartıyla bahseder; Osmanlı'yı hiç olmadığı kadar kötü durumda gösterir. Maalesef ki ondan sonra gelenler hiçbir araştırma yapmaksızın Giustina'nın yazdıklarına inanır ve tarih böylece şekillenmiş olur (Pedani 2010a, 71).

4. Resmi Mülkler ve Diğer Konutlar

II. Mehmet 1454 yılından itibaren Venedik baylosunun ve erkânının yeniden, eski yerleşim yerlerinde düzen kurmalarına müsaade etmemiş; Venedik'in restorasyon çalışmaları için zamanın parasıyla 200 lira ödediği ve öncesinde Anconalılara ait olan bir ev ile Aziz Stefan Kilisesi'ni vermeyi uygun görmüştür. 1499 yılında patlak veren savaş neticesinde el koyulup Sinan Paşa'nın kurucusu olduğu vakfa devredilen bu yapılar muhtemelen Bâb-i Ali tarafından Venediklilere tanzim edilen yapılardır (ASVE 9; Bertelè 1932, 19-32, 38; Yerasimos, Bacqué-Grammond, 1996; Ağır 1999; Ract 2006, 13). Her halükârda 1400'lerin ikinci yarısından itibaren İstanbul'a gönderilen, Baylos Antonio Ferro (1486), Sekreter Giovanni Dario (1487) ya da Büyükelçi Andrea Zancani (1499) gibi Venedikli diplomatlar Pera'da, Haliç'in karşı yakasında, Genovalıların ticarî faaliyetlerini yürüttükleri yer olarak bilinen mahallede kendilerine kalacak bir yer temin etmişlerdi. Bu bölge aynı zamanda tarım alanları ve şehir merkezine oranla daha temiz ve ferah havasıyla da öne çıkardı; ayrıca denizden esen rüzgârlar şehrin en kalabalık yerinde oldukça yaygın olan vebanın yayılmasını engelliyordu. Neticede Venedikli diplomatlar resmi ikâmetgâhlarının konuşlandığı yerin aksine, günümüzde Yeni Valide Camii'nin yakınlarında, daha çok Yahudilerin bulunduğu Pera'yı tercih etmişlerdir. Tepe üzerinde ve suların dışında kalan yerleşke yeni gözdeleleri haline almıştır. Venedik'e gönderilen mektuplarda tarih yanında «Dalle Vigne di Pera» («Pera bağlarından») ibaresi eklenirdi. Günümüzdeki Venedik sarayının 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Venedik temsilcileri tarafından kullanıldığı 1728

7. Salone da ballo (Antonio Fabris)
Balo salonu

8.
Sala da pranzo (Antonio Fabris)
Yemek odası

zione ufficiale, frequentato per lo più da ebrei, vicino all'attuale Yeni Valide Cami. La loro residenza preferita divenne un edificio situato sulla collina al di fuori delle mura e quindi cominciarono a firmare i loro dispacci «Dalle Vigne di Pera». A testimonianza che l'attuale Palazzo di Venezia era già abitato dai rappresentanti veneti sin dalla prima metà del Cinquecento si possono citare alcune antiche pitture, che nel 1728 si trovavano su una parete di tavole della sala grande del bailaggio, rappresentanti un leone tra la Giustizia e la Fortezza e quattro stemmi di baili risalenti al 1546, al 1568, al 1573 e al 1575.

La storia della *casa bailaggia* veneziana a Costantinopoli rappresenta il tema centrale su cui si sviluppa la monumentale opera di Bertelè che si può qui solo brevemente riassumere (ASVE 9; Bertelè 1932, 41-43, 81-94, 147-155, 256-311). Essa apparteneva probabilmente alla famiglia Salvago, che fornì molti dragomanni alla Repubblica Veneta e doveva essere all'origine piuttosto semplice, come molti edifici della zona, probabilmente in legno, ma con una piccola cappella. Nella seconda metà del secolo ne era proprietario Mateca Salvago (m. 1594), che nel 1572, durante la guerra di Cipro, affittò anche una vicina abitazione con vigna all'ambasciatore di Francia (Pedani 1996a, 168) la quale sembra sia poi passata in proprietà a Giorgio Marmetto (circa 1605-07) e quindi a dei turchi che la alienarono definitivamente al rappresentante francese nel 1702.

I Salvago, e poi anche i loro eredi, non si occuparono mai di pagare i restauri e i miglioramenti necessari per adattare e mantenere la residenza ufficiale dei rappresentanti della Serenissima a Costantinopoli. Furono gli stessi baili che pagarono direttamente per far eseguire, già nel primo Seicento, per esempio, i restauri necessari alla cappella, oppure la costruzione di una casetta di legno per alloggiare i portalettere. Vi era bisogno di spazio per alloggiare i membri sempre più numerosi della legazione veneziana e proprio per questo, tra il 1596 e il 1601, Giancesino, il figlio di Mateca Salvago, acquistò da Hacı Yusuf un giardino che si estendeva tra la casa bailaggia e quella dove stava in affitto l'ambasciatore di Francia per 75.000 aspri. Durante la guerra di Candia, però, Gioia Salvago, cui l'edificio con le sue pertinenze ormai apparteneva, lo alienò a Mustafa Çelebi che agiva in qualità di tutore della figlia del defunto Bayram ağa. Lo riacquistò però poco tempo dopo, poco prima della fine del conflitto, nel 1667, giusto in tempo per affittarlo nuovamente ai veneziani facendosi pagare anche i canoni arretrati. Allo-

ylında elçilik binasının duvarlarını süsleyen, adalet (*giustizia*) ve güç (*fortezza*) arasında bir aslan figürü ve 1546, 1568, 1573, 1575 yıllarında görev yapmış dört baylosa ait armanın resmedildiği bazı eski tablolarından anlaşılmaktadır. İstanbul'daki Venedik elçilik binası tarihi Bertelè'nin burada ancak kısaca yer verebildiğimiz anıtsal nitelikteki çalışmasının ana temasını oluşturur (ASVE 9; Bertelè 1932, 41-43, 81-94, 147-155, 256-311). Bu bina büyük ihtimalle Venedik Cumhuriyeti'ne çok sayıda dragoman yetiştirmiş Salvago ailesine aitti. Bölgedeki diğer evler gibi sade ancak şapelli ve ahşap malzemedен inşa edilmiş olmalıdır. Yüzyılın ikinci yarısında binanın sahibi Mateca Salvago (ö. 1594) 1572 yılında, Kıbrıs Savaşı sırasında, Fransız elçisine de yakınlarda bahçeli bir ev kiralar (Pedani 1996a, 168). Kiraya verilen bu evin mülkiyeti daha sonraları Giorgio Marmetto'ya (? 1605-07) ve en sonunda 1702 yılında binayı kalıcı olarak Fransız elçisine tahsis eden Türkler'e geçmiştir.

Salvago ailesi, ve mirasçıları, Serenissima'nın İstanbul'daki resmî temsilcileri için gerekli olan binanın restorasyonu ile hiç ilgilenmemişlerdir. 1600'lerden itibaren bina için harcamalarda bulunan baylosların kendileriydi, nitekim şapel için gerekli onarımlarda bulunmuş ve de ulakların kalabileceği ahşap bir barınak inşa ettirmişlerdir. Venedik elçiliğinin sürekli artan üyelerine yer temin edebilmek için daha geniş bir alana ihtiyaç duyulduğundan 1596 ve 1601 yılları arasında Mateca Salvago'nun oğlu Giancesino, Hacı Yusuf'tan baylosluk sarayı ve Fransız elçisine kiralanmış olan bina arasında kalan bahçeyi 75.000 akçeye satın alır. Girit Savaşı sırasında ise binanın ve ona bağlı mülklerin sahibi olan Gioia Salvago, binayı rahmetli Bayram Ağa'nın kızına vekalet eden Mustafa Çelebi'ye satar. Kısa zaman içinde, savaşın sona ermesine yakın, 1667 yılında masrafları da ödeyerek binayı, yeniden Venediklilere kiralamak üzere satın alır. Elçilik binasının o zamanki sınırları Kadir Çelebi'nin mülkleri, Cenova Büyükelçisi Hacı Mehmet'in bahçesi («Zuccur bostan» ya da *zükûr bostan*) ve bugünkü Tomtom Kaptan Sokak'ı çağrıştıran Dumdum semtinde bulunan bir yola kadar dayanıyordu.

Salvagolardan sonra yerleşke Francesco ve Enrico Testa kardeşlere ve onların varislerine miras kalır. 1702 yılında Hollanda'ya tercümanlık yapan Draco lakaplı Francesco Testa, baylos tarafından kendine verilen parayla elçilik binasına yakın Cenovalıların bahçesini, özel mülk bir sokağı ve Türk-

9. Lapide commemorativa restauri del bailo Paolo Renier, 1772 | Baylos Paolo Renier'in restorasyonları anısına mermer taş, 1772

ra la *casa bailaggia* confinava con le proprietà di Kadir Çelebi, il giardino (detto allora «Zuccur bostan» (forse *zükûr bostan*, cioè «giardino degli uomini») di Hacı Mehmed l'ambasciatore di Genova e la strada privata e stava in contrada «Dumdum», toponimo che sembra rimandare all'attuale Tomtom kap-tan sokak.

Dai Salvago il complesso passò in eredità ai fratelli Francesco ed Enrico Testa e poi ai loro eredi. Nel 1702 un Francesco Testa, detto Draco, dragomanno d'Olanda, acquistò con soldi datigli dal bailo un edificio confinante con la *casa bailaggia*, con il giardino dei padri genovesi, la strada privata e due proprietà di turchi. I rappresentanti veneziani infatti da tempo stavano ampliando il complesso con fabbriche necessarie alle cucine (1636-40), rinnovando il ballatoio che circondava l'edificio (1681), aggiungendovi la «parte più nobile» e restaurando cappella e scuderie (1709-14), ristrutturando il quartiere separato per i portalettere (1702), aggiungendo ben dodici stanze (1727-28) e restaurando la grande loggia aperta alle intemperie (1739-42). La Repubblica si mostrò però sempre restia ad acquistare il palazzo, temendo confische in caso di momenti di tensione. Alla fine, però, nel 1746, dopo aver siglato da ormai tredi-

lere ait iki yeri satın alır. Nitekim Venedik temsilcileri ne zamandır mutfak için gerekli onarımlarla (1636-40), tüm binayı çevreleyen balkonları yenileyerek (1681), binaya asalet katan şapeli ve ahırları (1709-14), ulakların konakladığı kısmı restore ederek (1702), ilaveten on iki oda daha inşa edip (1727-28) kötü havalarda hasar görmüş loca kısmını tamir ettirerek (1739-42) yapıyı oldukça genişletmişlerdir. Venedik Cumhuriyeti, ilişkilerin bozulması halinde yapının hacz edilebileceği endişesiyle, binayı satın alma konusunda çekimser kalmıştır. Bâb-i Ali ile on üç yıldır sürekli barış içinde olan Venedik, 1746 yılında artık Testa ve Pisani'nin Salvago ailesinden kalan bu mirası açık arttırma yoluyla satmaları riskine karşı binayı satın almak zorunda kalır. Venedik bir kez daha aday arayışına girer ve Fransa dragomanı Carlo Fornetti'de karar kılar.

Yerleşkeyi kaybetme endişesi azaldığından, Venedik 1752 ve 1754 yılları arasında mülk sınırlarında bulunan bazı evleri İtalyan mimarisine uygun olarak düzenleten, yollara kaldırım döşeten, bahçe düzenlemesini yaptıran ve binanın cephesini yeniden inşa ettiren baylos Antonio Diedo'nun ilave restorasyon masraflarını da öder. 2 Haziran 1766 depremi ve 26 Eylül 1767'de çıkan yangın ağır ha-

10.

Alcuni dei fucili che armavano i marinai italiani alla liberazione di Palazzo di Venezia (1 dicembre 1918)
Venedik Sarayının işgalinde İtalyan denizcileri tarafından kullanılan bazı tüfenkler (1 Aralık 1918)

ci anni una pace perpetua con la Porta, si vide costretta a procedere all'acquisto davanti alla minaccia di mettere la casa all'asta avanzata dai proprietari Testa e Pisani, che l'avevano ereditata dai Salvago. Ancora una volta però Venezia cercò un prestanome, questa volta nella figura di Carlo Fornetti dragomanno di Francia, così com'era avvenuto precedentemente.

Diminuito quindi il timore di perdere il complesso, la Repubblica pagò per ulteriori restauri che vennero portati avanti dal bailo Antonio Diedo che tra il 1752 e il 1754 fece ricostruire in muratura all'uso italiano alcune case nel recinto del baileggio, fece spianare e riordinare il giardino e riedificare la facciata. Il terremoto del 2 giugno 1766 e l'incendio del 26 settembre dell'anno successivo, pur superati senza gravi danni, spinsero il bailo Paolo Renier a chiedere l'autorizzazione a Venezia per procedere con altri restauri, eseguiti nel 1772. Altri lavori furono effettuati, dopo l'incendio

sar almadan atlatılmış olsa da Baylos Paolo Renier'i 1772 yılında yapılan tadilat için Venedik'ten malî yardım istemek zorunda bırakmıştır. Ocak 1774 yılında çıkan yangın sonrasında elçilik binasının ya satılıp yeni bir yer satın alınmasını ya da sil bastan Palladio tarzı mimarî ile inşa edilmesini arzulamış Andrea Memmo (1780- 81) tarafından yeniden bir tadilattan geçirilmiştir. Fikirleri, yüklü miktarda harcama yapmaktan kaçınan *Senato* tarafından kabul görmez ve netice itibarıyla yalnızca çok gerekli görülen yerlere, yapının bahçeye bakan cephesine müdahale edilebilir. Bugün İstiklal Caddesi'ne çıkan, zamanında Venedik mülkü içinde yer alan dik bir yolun rehabilite çalışmasını yapar ve bir kapı yerleştirerek yolu kapatır. Yerine gelen halefi Agostino Garzoni'nin zamanında da çalışmalar devam eder. Bu yüzden Venedik'ten gelen diplomatlar ve temsilciler kiralık evlerde konaklamak durumunda kalırlar. 1782 yılında, 17.455 altın para harcanarak gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları

del gennaio 1774, da Andrea Memmo (1780-81) che avrebbe voluto o vendere la *casa bailaggia* e ricomprarla altrove o almeno ricostruirla completamente in stile palladiano. I suoi progetti non trovarono però d'accordo il Senato, che non voleva investire ingenti somme, per cui fu costretto a limitarsi a fare degli importanti interventi solo sul lato verso il giardino. Egli fece anche riattare la ripida stradina che oggi porta in İstiklal caddesi e che allora faceva parte delle proprietà veneziane ed era alla fine chiusa da un cancello. All'arrivo del suo successore, Agostino Garzoni, i lavori non erano stati ancora ultimati per cui per qualche tempo i rappresentanti della Repubblica dovettero sistemarsi in case in affitto. Nel 1782 i restauri, per cui furono spesi 17.455 zecchini d'oro, erano finalmente conclusi secondo i desideri di Memmo che lo aveva voluto come «il più magnifico non solo di Pera ma di tutto Costantinopoli».

Dopo la fine della Repubblica nel 1797, divenne l'abitazione dell'internunzio asburgico. Nel 1806 divenne francese, seguendo le vicissitudini delle terre già venete, e nel 1814 ritornò all'Impero Austriaco. Nel 1866 però, quando la città lagunare divenne parte del Regno d'Italia, l'antica casa bailaggia rimase in mano austriaca, come ricorda qui il saggio di Rudolf Agnester, e solo il 1° dicembre 1918, alla fine della prima guerra mondiale, un distaccamento di marinai italiani, prese possesso dell'edificio ed è oggi sede del consolato generale italiano a Istanbul.

Accanto alla residenza ufficiale baili e ambasciatori veneziani, per sfuggire comunque al caldo dell'estate, affittarono spesso edifici in altre località lungo la costa per trascorrere in pace la villeggiatura. Poco distante da Tophane, nel villaggio di Arnaut Köy, vi era un tempo una di queste dimore, circondata da case di ebrei, dove morì il bailo Alvisse Molin nel 1671. Nel 1682 invece il bailo Giovanni Battista Donà abitò a Balta Liman, famoso per i suoi vaghi colli e bei giardinetti in «un nobilissimo serraglio o palazzo sul Canal del Mar Nero, subito passati i castelli». Nel Settecento la residenza estiva dei baili era invece Büyükdere, dove presero in affitto svariati edifici tra il 1722 e il 1797: nel 1780, per esempio, abitarono nella casa dell'inglese Backer, poi passarono in quella appartenente al dragomanno d'Olanda Giacomo Testa, ben più modesta, ma per maggior comodità utilizzarono nel contempo anche altre tre casette poste lì vicino in modo da alloggiare comodamente tutta la cor-

Esteri - Roma 1° dicembre 1918
n. 69

Stamani feci occupare da nostri marinai Ambasciata austriaca che est lo storico palazzo di Venezia issandovi bandiera stop Allo impiegato austriaco che custodiva feci dichiarare che Governo Italiano occupala costituendo essa una proprietà storica italiana su cui non contano alcun diritto i nuovi Stati sorgenti dai vari territori della ex monarchia ma che tutti gli oggetti mobili saranno conservati a disposizione esclusiva dei singoli proprietari come pure archivio stop Ultimo lembo territorio irredento stato quindi oggi restituito Italia stop Colonia riunitasi festando entusiasta

Sforza

11.
Testo del telegramma con la comunicazione della liberazione Palazzo di Venezia (1 dicembre 1918)
Venedik Sarayının zabtım bildiren telgraf metni (1 Aralık 1918)

Memmo'nun istediği gibi «sadece Pera'nin değil tüm İstanbul'un en muhteşem yapısı» yorumunu hak eder biçimde tamamlanır.

Cumhuriyet'in 1797 yılında son bulmasıyla bu bina, Avusturya'nın İstanbul temsilciliği halini alır. 1806 yılında Fransız kontrolüne geçse de Venedik topraklarında yaşanan gelişmeler neticesinde 1814'te yeniden Avusturya İmparatorluğu'na bağlanır. Venedik'in 1866 yılında İtalya Krallığı'nın bir parçası haline gelmesine rağmen, eski baylos sarayı Avusturyalıların elinde kalır. Rudolf Agnester'in makalesinde değindiği üzere Birinci Dünya Savaşı sonunda 1 Aralık 1918 tarihinde, İtalyan Deniz Kuvvetleri müdahalesiyle geri alınan bina bugün İtalya'nın İstanbul Başkonsolosluğu olarak hizmet vermektedir.

Venedik baylosu ve elçilerinin kaldığı resmî ikâmetgâhlarının dışında, yazın yoğun sıcağından biraz olsun uzaklaşmak için sahil boyunca sıralanan yalıları kiraladıkları bilinir. Tophane yakınlarındaki Arnautköy'de, Baylos Alvisse Molin'in 1671 yılında hayatını kaybettiği ve Yahudilerin yaşadığı bölgede bir yazlıkları bulunmaktaydı. Baylos Giovanni Battista Donà (1682) ise gerek konumu gerek de bakımlı bahçeleriyle ünlü, kale surlarına yakın Karadeniz'e bakan kanal üzerinde «göz alıcı bir köşk ya da saray» şeklinde betimlenen yerde, Balta Limanı'nda ikamet etmiştir. 18. yüzyıldan itibaren baylosların yazlıkları (1722 ve 1797 arası) Büyükdere'de yer alır: örneğin 1780 yılında İngiliz Backer'in evinde, sonrasında Dragoman d'Olanda Giacomo Testa'ya ait bir evde konaklarken aynı zamanda yakın çevrede, tüm baylos sarayı maiyetini ağırlayabilecek mütevazı, fakat aynı zamanda her türlü rahatı barındıran üç evden daha istifade

te del bailaggio (Bertelè 1932, 151, 320-322, 355-389). Ancor oggi lo stato italiano possiede sul Bosforo Villa Tarabya, una di quelle case in legno dette *yali*, costruita nel 1906 dall'architetto friulano Raimondo D'Aronco: un piccolo pezzo d'Italia che si specchia immobile nelle acque profonde del Bosforo a ricordare incontri e contatti diplomatici cominciati tanto ma tanto tempo fa.

edilmiştir (Bertelè 1932, 151, 320-322, 355-389). İtalya, günümüzde halen boğaz üzerinde yer alan, Villa Tarabya olarak da bilinen, Friulili Raimondo D'Aronco tarafından 1906 yılında inşa edilmiş ahşap yapılı bir yalıya sahiptir. İtalya'dan küçük bir parça olarak boğazın derin sularına yansıyan silüetinde uzun yıllar öncesine dayanan Osmanlı Venedik ilişkileri ve diplomatik temasları hatırlanır.

Baili e ambasciatori

Bayloslar ve Büyükelçiler

Stefan Hanß
(Freie Universität, Berlin)

L'ufficio di bailo era una delle cariche più importanti nel Mediterraneo del XVI e XVII secolo. Era il rappresentante della comunità veneziana di Costantinopoli e una figura centrale nel commercio e nella diplomazia levantina. I baili influenzarono in modo significativo la quantità e qualità delle informazioni relative all'Impero ottomano circolanti nei territori cristiani e perciò divennero un importante punto di riferimento per la corrispondenza diplomatica in tutto il bacino del Mediterraneo. Gli ambasciatori spagnoli a Venezia, per esempio, menzionavano regolarmente l'elezione di nuovi baili, le liti tra questi e i rappresentanti francesi come pure i loro compiti diplomatici (ASG 1; Dursteler 2006, 23-32; Magdaleno 1976).

Tutto ciò fornisce solo una vaga idea del significato diplomatico, economico, politico e culturale di un bailo. Seguendo le linee guida generali di questo volume, questo contributo è suddiviso in due parti. Prima vengono presentate le funzioni e i doveri dei baili, delineando i cambiamenti che ebbero luogo nel corso del tempo, in un periodo che va dal Medioevo al XVIII secolo. La prima parte è basata su studi recenti, usciti dopo la pubblicazione del libro che possiamo definire «spartiacque» scritto da Tommaso Bertelè che segnò l'inizio dell'intensificazione delle ricerche sui baili, che ha avuto luogo, a livello internazionale, negli ultimi decenni. Bertelè è il punto di riferimento di quasi tutti i saggi e le monografie pubblicati sul medesimo argomento in anni più recenti (Bertelè 1932; cfr. l'introduzione a questo volume scritta da Maria Pia Pedani). In questa prima parte del lavoro, vengono presentate alcune fonti nuove come la relazione della prigionia di uno schiavo svizzero nell'Impero ottomano liberato dal bailo. La seconda parte investiga un campo di ricerca che fino ad ora è stato studiato solo in modo sporadico - soprattutto concentrandosi sui doni diplomatici - il quale appare come un argomento interessante per future

Baylosluk ofisi XVI ve XVII. yüzyıllarda Akdeniz'deki en önemli makamlardan biriydi. İstanbul'daki Venedik topluluğunun temsil edildiği yer olan bu büro, ticarete ve Levant diplomasisinde de önemli bir merkezdi. Bayloslar, Osmanlı Devleti'ne ilişkin bilgilerin, gerek nicelik gerek de nitelik bakımından, Hıristiyan topraklarında yayılımını önemli ölçüde etkiliyorlardı ve bu nedenle bütün Akdeniz havzasındaki diplomatik yazışmalarda önemli bir referans noktası haline gelmişlerdi. Örneğin Venedik'teki İspanyol büyükelçiler, Fransız temsilciler ile aralarındaki anlaşmazlıkları ülkelerine nasıl bildiriyorlarsa, aynı şekilde Venediklilerin yeni baylos seçimlerini de bildiriyorlardı (ASG 1; Dursteler 2006, 23-32; Magdaleno 1976).

Bütün bunlar, baylosun diplomatik, ekonomik, siyasi ve kültürel bağlamda anlamı hakkında bizlere bir fikir vermektedir. Bunlar bu makalede iki bölümde incelenecektir. Öncelikle, baylosun Ortaçağ'dan XVIII. yüzyıla kadar uzanan bir dönemde görev ve yükümlülüklerinden meydana gelen değişimler ele alınacaktır. Tommaso Bertelè tarafından kaleme alınan bir çalışma, uluslararası düzeyde başarı kazanıp bayloslar üzerine yapılan araştırmaların yoğunlaşmasını sağlamıştı. Böylece Bertelè bu çalışmasıyla sonraki yıllarda bu konuda yayınlanan hemen hemen her makale ve kitap için bir referans noktası olmuştur (Bertelè 1932; bkz. Maria Pia Pedani tarafından yazılmış önsöz). Bu nedenle de makalenin bu bölümü, Bertelè'nin bu çalışmasının ardından çıkan çalışmalar temel alınarak hazırlanmıştır. Bu kısımda Osmanlı Devleti'nde esir olarak bulunan bir İsviçrelinin İstanbul'daki Venedik baylosu tarafından serbest bırakılması ele alınacaktır. İkincisi ise, şimdiye kadar üzerinde ender çalışılan, diplomatik hediyeler merkezli olarak, ele alınan bölümdür. İşte bu bölüm gelecekteki araştırmalar için oldukça ilginç görünmektedir: baylosluk evinin maddi kültürü ve

12.
Carnevale 2013 a Palazzo di Venezia: l'ambasciatore Gianpaolo Scarante, sua moglie Barbara Marengo e un'ospite (Antonio Fabris)
Venedik Sarayındaki 2013 karnavalı: büyükelçi Gianpaolo Scarante, eşi Barbara Marengo ve bir misafiri ile

ricerche: la cultura materiale della *casa bailaggia* e il ruolo del bailo nel mondo materiale come capo di una *famiglia*, nel senso più ampio del termine. Perciò vengono così esaminati degli inventari, fino ad ora sconosciuti agli storici, che furono redatti dagli stessi baili all'inizio del XVII secolo.

1. *Doveri e pericoli, carriere e sfide: i baili veneziani nella Costantinopoli bizantina e ottomana*

L'ufficio di bailo ha le sue radici nel commercio levantino medievale. Nel 1082 l'imperatore Alessio I Comneno garantì ai veneziani una posizione privilegiata tra le comunità straniere a Costantinopoli. Essi ebbero la possibilità di stabilirsi in un loro quartiere e furono esentati dal pagamento delle tasse. Inoltre due chiese assicuravano le funzioni secondo il rito latino. Gli eventi della quarta crociata in particolare determinarono un ulteriore sforzo nell'organizzazione e nella strutturazione della *comunità veneziana* urbana, formata da circa 20.000 persone. Un paio di mesi dopo la conquista di Costantinopoli, nel 1204, morì il doge Enrico Dandolo e i veneziani elessero Marino Zen come *podestà veneziano e despota di Costantinopoli*, dunque come capo della loro comunità. Molti decenni dopo, la riconquista bizantina della città indusse molti veneziani - tra cui il podestà e il patriarca latino di Costantinopoli - a fuggire nell'isola di Eubea (Negroponte) cosicché l'ufficio di podestà rimase vacante dopo il 1261. Quattro anni più tardi, l'imperatore bizantino Michele VIII Paleologo propose a Venezia un armistizio, poi ratificato dal doge veneziano Renier Zen nel 1268, con il quale si concedeva alla comunità veneziana di eleggere il suo «*Rectorem supra gentem suam, qui vocetur Bajulus*» (Tafel, Tomas 1857, 83). Il *bajulus* veniva riconosciuto come capo della comunità veneziana con giurisdizione civile e criminale fino ai delitti di omicidio tra veneti avvenuti però fuori di Costantinopoli. Per tutti gli altri sarebbe stata responsabile la giustizia bizantina. La parola *bajulus* fa riferimento a un'espressione usata inizialmente nelle traduzioni latine del XII secolo di documenti arabi per indicare un amministratore ayyubide. Più tardi fu il nome di ufficiali veneziani che governavano e risiedevano in località del Mediterraneo Orientale come Negroponte, Tripoli, Cipro, Corfù o Aleppo (Brown 1920; Kazhdan 1991; Maltezu 1970; Pedani 2007; Pedani 2010a,

baylosun, kelimenin en geniş anlamıyla, bir ailenin başı olarak dünyadaki rolü. Bu rolün gerçekte ne ifade ettiğini anlamak, XVII. yüzyılda bayloslar tarafından hazırlanmış olup bugüne kadar tarihçilerin bilmediği listelerin stoklar halinde incelenmesiyle mümkün olacaktır.

1. *Yükümlülükler ve tehlikeler, kariyer ve zorluklar: Bizans ve Osmanlı İstanbul'unda Bayloslar*

Baylosluk dairesinin kökenleri Ortaçağ levanten ticaretine kadar uzanmaktadır. 1082 yılında I. Aleksios Komnenos, Venediklilere, İstanbul'da bulunan diğer yabancı topluluklara kıyasla, ayrıcalıklı bir konum garantisi vermişti. Bu sayede Venedikliler kendi bölgelerinde kalıp vergi ödemekten de muaf tutulmuşlardı. Bunlara ek olarak iki kilisenin de Latin geleneklerine göre ayinler düzenlemesi önemliydi. IV. Haçlı Seferi sırasında gelişen olaylar, 20.000 kişiden meydana gelen kentlilerin teşkilatlanmasında ve Venedik topluluğunun yapılanmasında daha ciddi bir çabaya neden olmuştu. Bundan bir kaç ay sonra, İstanbul'un 1204'te Latinler tarafından fethinin ardından Doğu Enrico Dandolo vefat edince, İstanbul'daki Venedik topluluğunun başına belediye başkanı ve İstanbul despotu olarak Marino Zen seçilmişti. Yıllar sonra Bizans'ın İstanbul'u Venediklilerden geri almasıyla şehre yerleşmiş olan, içlerinde belediye başkanı ve Latinlerin patriğinin de bulunduğu Venedikliler, Eğriboz Adası'na kaçmaya başlamışlardı. Bu nedenle 1261 yılında boş kalan belediye başkanlığı makamı da düşmüş oldu. Dört yıl sonra, Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos'un Venedik'e önerdiği ateşkes, 1268 yılında Venedik Doğu Enrico Dandolo tarafından Venedik topluluğuna bayloslarını seçme hakkı verildiği yerde onaylandı «*Rectorem supra gentem suam, qui vocetur Bajulus*» (Tafel, Tomas 1857, 83). *Bajulus*, İstanbul'un dışındaki Venedikliler arasında meydana gelen hukukî, cezaî ve hatta adli davalarda yargılama yetkisine sahip bir lider olarak kabul edildi. Venedik topluluğunun dışında kalanların tamamı için Bizans hukuku geçerli olacaktı. *Bajulus* kelimesinin ilk olarak XII. yüzyıla ait Arapça belgelerin Latince çevirilerinde Eyyubi yöneticilerini tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Bu kelime daha sonra Karadağ, Trablus, Kıbrıs ve ya Halep gibi Doğu Akdeniz'de Venedik'e bağlı bölgelerde yaşayan ve burada Venedik adına

79; Pedani 1992; Pedani 2009a, 72; Pozza, Ravegnani 1996, 26-47, 56-65; Spuler 1986).

In quanto rappresentante della comunità, il *bajulus* esercitava varie funzioni ufficiali così da assicurare la vita sociale dei veneziani nella città. Rappresentava gli interessi della comunità davanti all'imperatore bizantino e alle altre comunità straniere come quella greca o quella genovese. Aveva il potere giudiziario ed era autorizzato a imporre multe. Inoltre, era responsabile dei beni di quei veneti che morivano a Costantinopoli senza aver fatto testamento. I doveri della carica e le caratteristiche dell'ufficio erano regolati dalla Signoria di Venezia nella cosiddetta *Commissio*. In essa il termine della carica era limitato a due anni sebbene potesse essere allungato o accorciato; l'elezione era fatta allora dal Maggior Consiglio (Brown 1920; Coco, Manzonetto 1985, 13-20).

Alla vigilia della nascita dell'Impero ottomano, i veneziani tentarono di rendere più sicura la loro posizione privilegiata. Ai mercanti che provenivano dalla città lagunare, almeno ufficialmente, era proibito vendere ai musulmani merci che potessero essere usate come armi contro i cristiani (Coco, Manzonetto 1985, 15; Zachariadou 1983, 21-40). Sebbene Venezia e l'Impero bizantino fossero divenute alleate nella crociata contro gli *infedeli*, come i musulmani erano definiti, immaginati e stigmatizzati nella retorica latina ufficiale, la città lagunare stabilì più stretti contatti con i selgiuchidi (Meserve 2008; Nicol 1988, 246-263; Soykut 2011, 242; Turan 1990). Il declino della potenza bizantina in Levante mise anche gli ottomani in una luce favorevole cosicché ambasciatori veneziani furono inviati ai sultani ottomani e diplomatici ottomani furono ricevuti a Venezia sin dalla fine del Trecento (Fabris 1992; Pedani 1994). Nel 1451 un trattato di pace fu concordato tra doge e il sultano ottomano. In conseguenza di ciò la conquista ottomana di Costantinopoli nel 1453 non causò cambiamenti epocali nell'organizzazione istituzionale già esistente della comunità veneziana in quella città. Sebbene i mercanti veneziani dovessero pagare una tassa del 2% sui beni alla burocrazia ottomana (così come erano obbligati a pagare i mercanti ottomani che commerciavano a Venezia e nello stato veneto) e il bailaggio vennisse trasferito a Pera, l'esistenza e le caratteristiche del bailo furono confermate nel nuovo accordo del 1454. Da questo momento in poi la durata dell'ufficio di bailo fu ufficialmente ridotta a solo un anno, sebbene la maggior parte dei baili tennero l'ufficio

hüküm süren yöneticilerin resmi adı oldu (Brown 1920; Kazhdan 1991; Maltezu 1970; Pedani 2007; Pedani 2010a, 79; Pedani 1992; Pedani 2009a, 72; Pozza, Ravegnani 1996, 26-47, 56-65; Spuler 1986).

Toplumun bir temsilcisi olarak *bajulus*, Venediklilerin şehirdeki sosyal yaşamlarını kolaylaştırmak adına bazı resmi görevleri icra ederdi. Bizans İmparatoru ile Yunan ve Ceneviz gibi diğer yabancı toplulukların önünde kendi topluluğunun menfaatlerini savunurdu. *Bajulus* yargılama ve para cezası verme yetkisine de sahipti. Öte yandan, vasiyet bırakmadan ölen Venediklilerin mallarından da sorumluydu. Dairesinin yapmakla yükümlü olduğu işleri ve sorumlulukları, *Commissio* denilen Venedik hükümetince (*Signoria*) belirlenmişti. Baylosluk süresi *commissio* tarafından iki yıl olarak belirlenmişti; ancak bu görev süresi zaman zaman daha uzun zaman zaman da daha kısa olabiliyordu. Seçim ise doj ya da Büyük Konsey (*Maggior Consiglio*) tarafından yapılıyordu (Brown, 1920; Coco, Manzonetto 1985, 13-20).

Venedikliler, ayrıcalıklı konumlarını Osmanlı Devleti'nin kuruluş arifesinde de korumaya gayret ettiler. Venedik lagününden gelen tüccarların, Müslümanlara, Hıristiyanlara karşı silah olarak kullanabilecekleri malları -en azından resmi olarak satmaları yasaklanmıştı (Coco, Manzonetto 1985, 15; Zachariadou 1983, 21-40). Venedik ve Bizans İmparatorluğu kafir olarak addettikleri Müslümanlardan olan Osmanlılara karşı bir haçlı ittifakı içindelerdi. Öte yandan Venedikliler ise Selçuklular ile yakın ilişkiler kurmuştu (Meserve 2008; Nicol 1988, 246-263; Soykut 2011, 242; Turan 1990). Bizanslıların Levante'de bir anda çöküşü Osmanlıları bu bölgede gözde konumuna getirdi. Bundan ötürü 1300'lü yılların sonundan itibaren Venedik elçileri Osmanlı sultanına gönderilirken Osmanlı elçileri de Venedik'te kabul edilmeye başlandı (Fabris 1992; Pedani 1994). 1451 yılında Osmanlı sultanı ile Venedik doju arasında bir anlaşma yapıldı. Neticede, İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethedilmiş olması, şehirdeki Venedik topluluğu içerisinde her hangi bir ayaklanmaya neden olmadı. Venedikli tüccarlar, Osmanlı devlet görevlilerine %2 oranında vergi ödemekle yükümlüydü (Bu durum aynı şekilde Venedik Devleti sınırları içinde ticaret yapan Osmanlı tüccarları için de geçerliydi). Bu tarihten sonra baylosluk evi (*casa bailaggia*) Pera'ya taşındı ve 1454 yılında yapılan bir anlaşma ile yeni şeklini aldı. Bu andan itibaren, baylosla-

per circa tre anni (Coco, Manzonetto 1985, 23-28; Pedani 2009a).

L'accordo di pace del 1454 confermò inoltre che cadevano sotto la responsabilità del bailo i beni dei veneziani che erano morti senza testamento, il cui inventario doveva essere redatto in collaborazione con il *kadı* e il *subaşı* della località dove era deceduto. Sebbene i baili non dovessero pagare al posto di mercanti veneti insolventi, tuttavia la protezione dei beni dei membri della comunità fu il loro dovere più importante durante tutta l'età moderna. Tale valutazione viene anche confermata da Bernardo Navagero, bailo dal 1549 al 1552, quando afferma che oltre alla partecipazione alle udienze «il carico principale d'un bailo di Costantinopoli è la difesa delle mercanzie della nazione» (Albèri 1840, 101: *Relazione* Navagero 1553; Coco, Manzonetto 1985; Faroqhi 2002, 77; Hanß 2012; Villain-Gandossi 1972, 235-238).

Quest'affermazione si trova nella sua *relazione*, cioè il rapporto finale steso dopo il ritorno da Costantinopoli. Alla fine del loro mandato, i baili e gli ambasciatori tenevano un discorso davanti al Senato in cui esprimevano le proprie impressioni sull'organizzazione dell'Impero ottomano. Inoltre il testo del rapporto doveva essere consegnato in *Secreta*, dove era poi conservato. I rappresentanti diplomatici veneziani valutano in particolare le caratteristiche finanziarie, militari ed economiche della burocrazia del sultano, ma anche parlano, più in generale, delle loro attività a Costantinopoli, ponendo l'accento sugli eventi più importanti e su personaggi più in vista incontrati nel periodo del loro mandato o su quegli aspetti che pensavano potessero interessare al nobile uditorio veneziano. Navagero, per esempio, spiegò in dettaglio la leva ottomana di fanciulli cristiani e la loro educazione presso i giannizzeri; altri baili fecero il ritratto di membri dell'alta società ottomana e di convertiti d'alto rango, oppure valutarono la rilevanza politica per lo stato veneto dei conflitti armati tra ottomani e safavidi. In queste relazioni i baili si presentarono come affidabili ufficiali, come sottolineò Ottaviano Bon nel 1609. Proprio come i veneziani «portano San Marco nel cuore», così questo bailo affermò il valore delle sue azioni come rappresentante della Serenissima Repubblica (Pedani-Fabris 1996, 523; Hanß c.s.). Come detto da Höfert, alla fine le relazioni fornivano informazioni dettagliate sugli ottomani per confermare l'immagine che Venezia aveva di sé come un'eminente repubblica

rın görev süresi, çoğu üç yıldan fazla görevde kalmış olsa da, resmi olarak bir yıla düşürüldü (Coco, Manzonetto 1985, 23-28; Pedani 2009a).

1454 yılında yapılan barış antlaşması vasiyet bırakmadan vefat eden Venediklilerin mülkiyetlerinin sorumluluğunun Venedik bayloslarında olduğunu kabul ediyordu. Bu antlaşmaya göre yapılması gereken, *kadı* ve *subaşı* işbirliğiyle, olay mahallinde vefat eden Venedikliye ait malların dö-kümünü çıkarmaktı. Bayloslar, iflas eden Venedikli tüccarların yerine ödeme yapmak zorunluluğunda olmasalar da, Yeniçağ boyunca kendi topluluklarının mal varlıklarının korunması gibi önemli bir görevi üstlenmişlerdi. 1549'dan 1552'ye kadar baylosluk görevinde bulunan Bernardo Navagero, bu değerlendirmeyi onaylayıp buna ek olarak «Bir İstanbul baylosunun başlıca görevi milletinin mallarını korumaktır» demiştir (Albèri 1840, 101: Navagero'nun *Relazione*'si, 1553; Coco, Manzonetto 1985, 24; Faroqhi 2002, 77; Hanß 2012; Villain-Gandossi 1972, 235-238).

Navagero'nun İstanbul'dan döndükten sonra sunduğu *relazione*'sinde (rapor) bu teyidi de bulunmaktadır. Bayloslar ve büyükelçiler İstanbul'daki görevlerini bitirip Venedik'e döndüklerinde, *Senato*'nun önünde Osmanlı Devleti hakkındaki izlenimlerini içeren raporlarını sunuyorlardı. Daha sonra bu raporların, muhafaza edildikleri yer olan *Collegio* Arşivi'ne teslim edilmesi gerekiyordu.

Venedik'in temsilci diplomatları, Osmanlı bürokrasisinin malî, askerî ve ekonomik özellikleri üzerinde durmakla birlikte; aynı zamanda, İstanbul'daki faaliyetleri, başlarından geçen önemli olaylar, kendi dönemlerinde sık sık karşılaştıkları kişiler ve bunların özellikleri hakkında genel olarak bilgi vermeye de özen gösteriyorlardı. Örneğin Navagero, Hıristiyan çocukların devşirilmesi ve yeniçeri ocağına kabulleri için gördükleri eğitimden bütün detaylarıyla bahsetmiştir. Diğer bayloslar ise üst düzey Osmanlı toplumunun üyelerini ve nasıl yüksek rütbelere elde ettiklerini ve ya Osmanlılar ile Safeviler arasındaki mücadelelerde Venedik'in nasıl bir devlet politikası izlemesi gerektiğini ele almışlardır. Bayloslar, bu raporlarda kendilerini, tıpkı Ottoviano Bon'un 1609 yılında takdim ettiği gibi, güvenilir resmi görevli olarak takdim ettiler. Gerçek Venedikliler gibi «San Marco'yu kalplerinde taşıyan» bayloslar kendilerini *Serenissima*'nın bir temsilcisi olarak tanıtıyordu (Pedani-Fabris 1996, 523; Hanß c.s.). Höfert'in da üzerinde durduğu gibi bayloslar, Venedik'in önemli bir Hıristi-

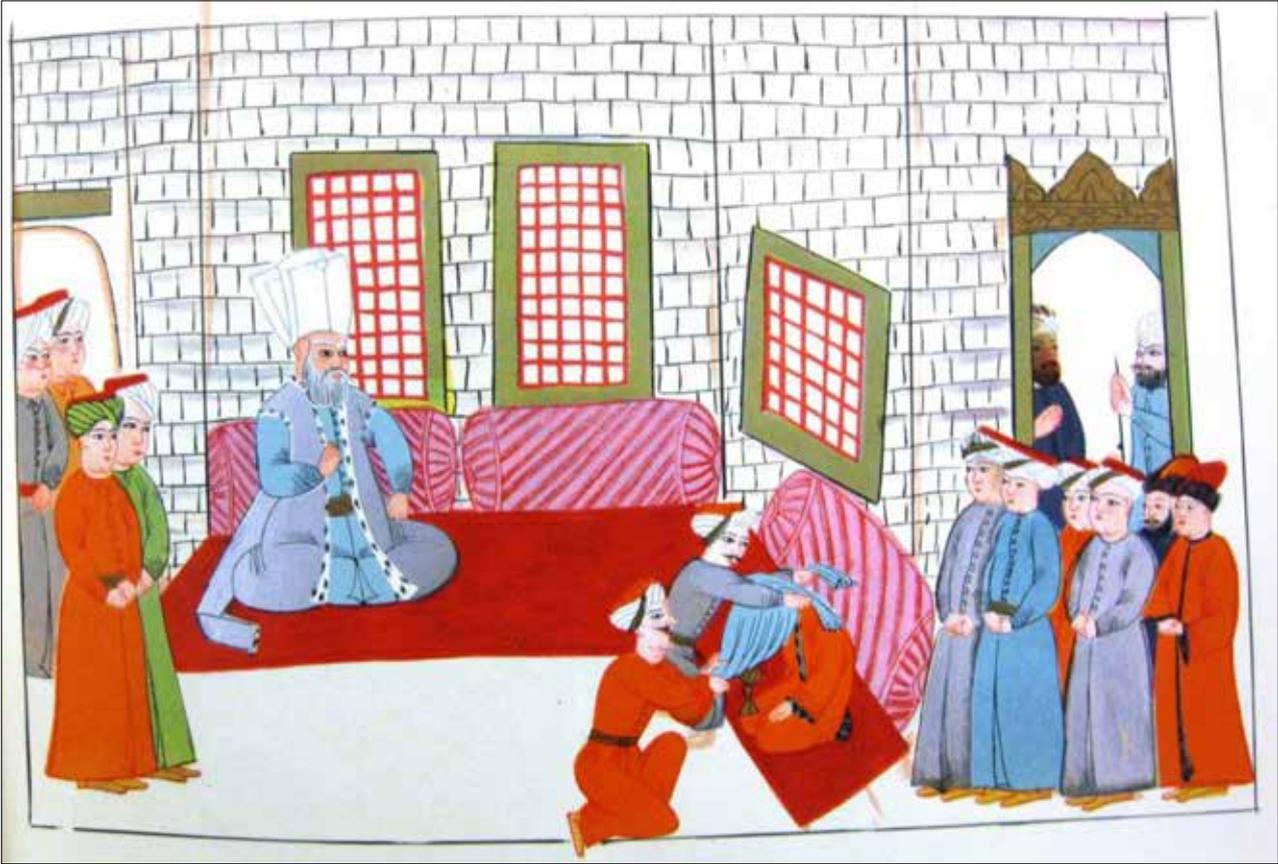
cristiana (Höfert 2003, 128; Pedani 2000; Pedani 2002b; Pedani 2009b; Queller 1966, 86).

Oltre a questi rapporti, i baili raccoglievano regolarmente informazioni dai mercanti, dai convertiti, da (ex) schiavi, pellegrini, giannizzeri e ottomani e inviavano resoconti dettagliati a Venezia. Spesso i cosiddetti *dispacci* erano inviati una o due volte la settimana, la maggior parte erano cifrati, il che rendeva arduo il decrittarli per coloro che avessero rubato le lettere ai corrieri inviati da Costantinopoli ai porti della costa adriatica. All'inizio dell'età moderna l'invio d'informazioni dipendeva dalle condizioni geografiche e meteorologiche: le lettere raggiungevano Venezia per mezzo di navi mercantili, di inviati diplomatici o per la via di Ragusa/ Dubrovnik (Braudel 1949, 309-323; Dursteler 2009; Dursteler 2011, 1-33; Luca 2008a; Luca 2008b; Pedani 2000; Pedani-Fabris 1997). Inoltre i diplomatici tentavano di assicurare i contenuti delle loro missive cambiando spesso il sistema di cifratura. Nondimeno le informazioni fornite nei *dispacci* e nelle *relazioni* circolavano velocemente nell'ambiente locale veneziano: gli impiegati di cancelleria li riassumevano in *avvisi* inviati, manoscritti, da un capo all'altro del Mediterraneo e anche nelle regioni a nord delle Alpi, e qualche volta anche stampati. Nelle botteghe da barbiere o nelle farmacie i Veneziani e gli stranieri ascoltavano i pettegolezzi più recenti sul sultano e alcuni baili composero perfino una seconda relazione, destinata a un pubblico più vasto, spesso data alle stampe (Albèri 1840; Albèri 1844; Albèri 1855; Albèri 1863; Barozzi, Berchet 1871-1872; De Vivo 2007; Dursteler 2006, 33; Dursteler 2009; Firpo 1984; Höfert 2003, 128-135; Infelise 2005; Pedani 2009b; Pedani-Fabris 1996).

Oltre a ciò il bailo presenziava regolarmente a complessi cerimoniali di udienza nel Topkapı Sarayı per sostenere gli interessi veneziani davanti ad alti funzionari ottomani e qualche volta anche davanti allo stesso sultano. Il bailo entrava nel palazzo imperiale attraverso la *bab-ı hümayun* (la porta imperiale) e aspettava nel primo cortile, presso il chiosco piastrellato, il gran visir che poi accompagnava nel secondo cortile. Qui spesso centinaia di giannizzeri erano schierati, pronti per il pasto che consisteva in un piatto di zuppa, un'importante cerimonia simbolica che trasmetteva un messaggio di autorità, potere, forza, disciplina e lealtà. Da qui il bailo era accompagnato nella *kubbealtı*, l'edificio a cupola dove si teneva il *divan* (consiglio di stato) alla presenza del gran visir, del bailo e di molti alti ufficiali come i

yan devlet olduğunu göstermek için, raporlarının sonunda, Osmanlılar hakkında ayrıntılı bilgiler veriyorlardı (Höfert 2003, 128; Pedani 2000; Pedani 2002; Pedani 2009b; Queller 1966, 86). Ayrıca bayloslar bu raporların yanı sıra, düzenli olarak tüccarlar, dönmeler, esirler (eski), hacılar ve yeniçeriler olmak üzere Osmanlılar hakkında bilgi topluyorlar ve Venedik'e İstanbul'dan ayrıntılı raporlar gönderiyorlardı. *Dispacci*'ler genellikle haftada bir ya da iki kez gönderilirdi. Bunların muhtemelen büyük bir bölümü, kuryelerle, İstanbul'dan Adriyatik limanlarına ulaşması için gönderilirken çalınması halinde anlaşılmasını güçleştiren karmaşık bir şifreleme yöntemiyle hazırlanıyordu. Yeniçağın başında bilgi aktarımı coğrafi koşullar ve hava durumuna bağlıydı: Mektuplar Venedik'e ticari gemilerle, diplomatik elçilerle ya da Ragusa / Dubrovnik yolu ile geliyordu (Braudel 1949, 309-323; Dursteler 2009; Dursteler 2011, 1-33; Luca 2008a; Luca 2008b; Pedani 2000; Pedani-Fabris 1997). Ayrıca diplomatlar, güvenlik nedeniyle sık sık değiştirdikleri şifrelerin kodlarını doğal olarak alıcısı ile paylaşıyorlardı. Bununla birlikte *dispacci* ve *relazione*'lerde yer alan bilgiler hızlı bir şekilde Venedik topraklarında yayılıyordu: Kançılara memurları tarafından özetlenen bilgiler Akdeniz'in bir ucundan diğer ucundaki yöneticilere ve Alplerin Kuzey bölgelerine çoğu zaman basılı olmak üzere ulaştırılırdı. Bu dönemlerde berber dükkanlarında ve eczanelerde dahi Osmanlı sultanı hakkındaki dedikodular dinlenilir olmuştu. Bazı baylosların daha büyük bir kitleye ulaşmak amacıyla hazırladıkları ikinci raporları, bölgesel matbaalardan çıkıyordu (Albèri 1840; Albèri 1844; Albèri 1855; Albèri 1863; Barozzi, Berchet 1871-1872; De Vivo 2007; Dursteler 2006, 33; Dursteler 2009; Firpo 1984; Höfert 2003, 128-135; Infelise 2005; Pedani 2009b; Pedani-Fabris 1996).

Bununla birlikte baylos, Topkapı Sarayı'nda düzenlenen resmi törenlerin tümüne, Osmanlı yöneticilerinin ve bazen de sultanın karşısında Venedik'in çıkarlarını gözetmek adına katılıyordu. Baylos saraya Bab-ı Hümayun (İmparatorluk kapısı)'dan girdikten sonra birinci avluda bekleme kısmına ve oradan sadrazam eşliğinde ikinci avluya alınıyordu. Burada genellikle yüzlerce yeniçeri, «otorite, erk, kuvvet, disiplin ve sadakat gibi mesajlar» içeren önemli bir sembolik tören havasında sunulan bir tas çorbadan ibaret öğünlerini almak için konuşlandırılırdı. Buradan baylosa kubbealtına kadar eşlik edilirdi. Kubbealtında, sadrazam,

13.
 Cerimonia della profumazione del bailo durante l'udienza davanti al gran visir (Taeschner, 1925, Nr. 52)
 Sadrazamın huzurunda kabul edilen baylosun tütsülenme töreni

due *kadıasker* (giudici), i *defterdar* (tesorieri) di Rumelia e di Anatolia, il *nişancı* (cancelliere), il *beylerbeyi* di Rumelia, oltre ai visir e alcune volte anche al *kapudan-i derya* (grande ammiraglio), il *reis ül-küttab* (cancelliere che si occupava degli affari esteri) e lo *şeyh ül-islam* (il capo di tutti gli ulema dell'Impero). Oltre a questi, vari *kâtib* (segretari), *müteferrika* (militari di un corpo d'élite), *çavuş* (messaggeri) e guardie erano presenti alla scena. A un certo punto l'udienza era interrotta per lasciare spazio a un rapido spuntino: allora il gran visir conversava con il bailo. Polli, piccioni e oche erano spesso tra le pietanze per simboleggiare il paradiso e, nel contempo, il palazzo del sultano come un paradiso terrestre. Anche montone e riso erano distribuiti ma i piatti serviti erano differenti, a seconda del rango dei commensali. Sembra che i baili venissero anche profumati durante la cerimonia, mentre il gran visir dava loro udienza (fig. 6). Il sabato o il martedì i baili continuavano questo viaggio simbolico nel palazzo e

baylos ve iki *kadıasker*, Anadolu ve Rumeli *defterdarları*, *nişancı*, Rumeli *beylerbeyi*, diğer *vezirler* ve bazen de *kapudân-ı derya*, *reis ül küttâb* ve *şeyh ül-islâmın dâhil olduğu divan* bulunurdu. Bunların haricinde, farklı *kâtibler*, *müteferrika*, *çavuş* ve *muhafızlar* da burada bulunurlardı. Bu şekilde başlayan oturum kısa süreliğine bir şeyler yemek üzere kesilirdi: Sadrazam bu esnada baylos ile kalırdı. Yemekte aynı zamanda *koç* ve *pilav* da dağıtıldı; ancak yemekler *sofra rütbesine göre* ikram edilirdi. Görünen o ki bayloslar, *sadrazamın huzuruna alındıkları tören esnasında tütsülenirdi* (şekil 6). Bayloslar *Cumartesi* ya da *Salı günleri* olmak üzere düzenli olarak bu sembolik tören için saraya gitmeyi sürdürüyor ve bu sayede sultanın huzuruna kabul edilme fırsatı da buluyorlardı. Bu fırsatı ele geçiren baylos, *kaftan* giydirilmiş olarak, *arz odasına doğru Bab üs-saâde'ye* geçiriliyor ve orada sultanın elini öpüyordu. Ardından sultana arzusunun sunan baylos genellikle ondan, *sadrazam* aracılı-

avevano l'opportunità di essere ammessi nella stanza delle udienze imperiali. Questa volta il bailo, rivestito di un caffettano, era accompagnato attraverso la *bâb üs-saâde* (la porta della felicità) verso l'*arz odası* (la stanza delle petizioni) e lì baciava la mano del sultano. Poi poteva presentare la sua richiesta e ascoltare la risposta, molto breve, del sultano che usualmente era spiegata attraverso le parole del gran visir, un fatto che spesso creava profondo disappunto tra i diplomatici (Hanß c.s.; Pedani 2006a; Pedani 2009c).

Inoltre i baili dovevano assicurare i pagamenti dei tributi come pure il rispetto delle capitolazioni veneto-ottomane. Essi erano, in definitiva, i protettori della comunità veneziana e come tali emettevano documenti a tutela dello stato politico dei sudditi veneto-greci provenienti dallo *stato da mar* veneziano. Questi documenti esoneravano i greci dal pagamento delle tasse cui erano tenuti tutti gli *zimmi* (ar. *dhimmî*) come sudditi non-musulmani del sultano. I baili fornivano altri documenti anche ai pellegrini e ai mercanti che confermavano il loro buon stato di salute e facilitavano considerabilmente i loro viaggi nel Mediterraneo (Desaive 2001; Dursteler 2006, 27, 30, 77-88; Hanß 2012; Migliardi O'Riordan 2001; Pedani 2005). La giurisdizione civile su tutti i veneti dimoranti nell'Impero ottomano era un altro importante compito del bailo, le cui sentenze erano talvolta eseguite da ufficiali ottomani. Questi rafforzavano addirittura questa prerogativa considerando il bailo responsabile per tutte le liti sorte tra cristiani, fossero essi sudditi di Venezia oppure no (Dursteler 2006, 141; Höfert 2003, 127; Villain-Gandossi 1967, 1969, 1970). Altre due attribuzioni non riguardavano esclusivamente i sudditi della Serenissima. In primo luogo il bailo proteggeva i servizi religiosi e le attività nell'Impero ottomano della comunità cristiana di rito latino, e tale compito ne faceva una figura centrale sia per le comunità religiose di Costantinopoli che per le cerimonie che avevano luogo a Venezia (Dursteler 2006, 30; Muir 1981, 199). In secondo luogo i baili liberavano schiavi cristiani che lavoravano nelle famiglie ottomane, nell'arsenale o, come rematori, nelle galee, o, ancora, nelle proprietà imperiali (Kunt 1983; Toledano 2011).

La liberazione di schiavi era considerata un compito importante e anche simbolicamente rilevante, specialmente quando a Venezia si andarono intensificando gli sforzi delle istituzioni civili e religiose per raccogliere denaro per la redenzione e il riscatto

liğıyla çok kısa olmak üzere cevabını alıyor ve bu da diplomatlar arasında derin bir hayal kırıklığına neden oluyordu (Hanß c.s.; Pedani 2006a; Pedani 2009c).

Öte yandan, Venedik-Osmanlı ahidnamelerine riayet etmek için vergilerini ödeme garantisi vermek zorunda olan bayloslar, Venedik topluluğunun da hamîleriydi. Bayloslar, Venedik Deniz Devleti'nin (*Stato da Mar*) uyruğı altındaki Venedik-Yunan kökenli vatandaşların korunması için onlara gerekli olan belgeleri ibraz ediyorlardı. Bu belgeler Yunanlıları bütün zimmelerin (Sultanın boyunduruğundaki Gayrimüslimler) ödemekle yükümlü oldukları vergilerden muaf tutuyordu. Hacılara ve tüccarlara gerekli olan belgeleri temin etmenin yanı sıra sağlık raporu da tasdik eden bayloslar, böylece onların Akdeniz'deki yolculuklarını kolaylaştırıyorlardı (Desaive 2001; Dursteler 2006, 27, 30, 77-88; Hanß 2012; Migliardi O'Riordan 2001; Pedani 2005). Baylosun yerine getirmesi gereken başka bir görevi de Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün Venedikliler üzerinde, kararlarının Osmanlı makamlarınca değerlendirildiği bir yargılama yetkisiydi. Bu idari makamlar, Venedik'e tabî olsun ya da olmasın Hıristiyanların kendi aralarındaki tüm davalarda baylosun yetkilerini arttırıyordu (Dursteler 2006, 141; Höfert 2003, 127; Villain-Gandossi 1967, 1969, 1970). Bunlardan başka iki görev ise sadece *Serenissima*'nın boyunduruğı altındakileri ilgilendirmiyordu. Baylos öncelikle, dini hizmetleri ve Latin geleneğinden gelen Hıristiyan topluluğunun Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini koruyordu. Bu durum baylosun hem İstanbul'daki dini topluluklar üzerinde ve onların törenlerinde hem de Venedik'in gözünde iyi bir izlenim bırakmasında önemli bir etken oluyordu (Dursteler 2006, 30; Muir 1981, 199). İkinci olarak ise bayloslar, Osmanlı Devleti'nin malı sayılan ve Müslüman ailelerin yanında, tersanede ya da kürekçi olarak gemilerde çalışan Hıristiyan esirlerin serbest bırakılmalarını sağlıyorlardı (Kunt 1983; Toledano 2011).

Esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak oldukça zorlu ve aynı zamanda sembolik olarak da önemli bir uğraş olarak kabul ediliyordu. Özellikle Venedik'in devlet ve kilise kurumları Hıristiyan esirlerin kurtulmalarını sağlamak adına para toplamak için yoğun çaba sarfediyordu (Davis 2000; Pelizza c.s.). Bunlardan bir tanesi hac yolculuğı sırasında esir edilen İsviçreli Peter Villenger'di. Villenger, esir edildikten sonra çalıştırılmak üze-

degli schiavi cristiani (Davis 2000; Pelizza c.s.). Uno di questi schiavi fu il prete svizzero Peter Villinger, che era stato catturato durante un pellegrinaggio. Era stato messo a lavorare nelle galee e fu tra gli operai che costruirono un palazzo per il bey di Rodi. Nel 1603 Villinger pubblicò un racconto sulla sua esperienza in cui forniva una dettagliata descrizione retrospettiva dei primi momenti dopo la manomissione. Alla fine di aprile 1568 il mercante greco «Antonius Angero» - forse più probabilmente Antónios Ángelos (Αντώνιος Άγγελος) - fu inviato dal bailo veneziano, Jacopo Soranzo, alla ricerca di pellegrini che erano stati fatti schiavi. Egli entrò in contatto con Villinger e con un altro schiavo svizzero, Gregor Landolt, e pagò 400 zecchini per la loro liberazione. Tutti e tre andarono nella cancelleria del sultano dove Villinger ricevette l'*itknâme*, uno scritto che certificava il suo nuovo *status* di uomo libero. Poi tutti andarono alla casa bailaggia e presentarono il documento di manomissione (*Freyheitbrieff*) al bailo. Villinger affermò che ebbero un caloroso benvenuto. Il bailo e i nobili veneziani dimostrarono loro grande simpatia e erano «felici che noi fossimo stati liberati - come essi dissero - dal potere dei cani» (Villinger 1603, 158: «vnnd sich freweten daß wir auß der Hünden Gewalt wie sie sprachen erlo[e]ßt waren»). Poi i due cristiani liberati ebbero una stanza gratis nel *bailaggio* dove trascorsero quindici giorni mangiando e bevendo a spese del bailo. In seguito Villinger andò da un «turco» (probabilmente uno dei molti barbieri della città) per farsi tagliare i capelli, e poi si recò nel convento dei francescani per ascoltare la Santa Messa. Un paio di giorni dopo, Villinger ottenne dal bailo che uno dei gannizzeri posti a guardia della *casa* lo scortasse, assieme ad altri servi, a visitare Santa Sofia. Il 15 maggio 1568, finalmente, il bailo consegnò quindici ducati e una lettera indirizzata al governatore di Candia a Villinger e Landolt. Una nave fece vela verso quel luogo e a bordo si trovavano i due svizzeri che erano stati liberati e avevano trovato ospitalità nella *casa bailaggia* veneziana (Villinger 1603, 155-166; sui documenti ottomani di manomissione, cfr. Bosworth 1978; Jahn 1963; Toledano 2011, 32).

La vicenda personale di Jacopo Soranzo - il bailo che liberò Villinger e Landolt - illustra in quale alta stima venisse tenuto l'ufficio del bailo tra la nobiltà veneziana. Dall'età di trent'anni Soranzo ricoprì quasi tutte le più alte cariche pubbliche. Rappresentò gli interessi della Serenissima durante dodici missioni diplomatiche a Londra, Parigi, Madrid, Roma,

re gemilere alındı ve ayrıca Rodi beyi için yapılmakta olan sarayın inşasında görev aldı. Villinger 1603'te, esir olarak alındığı andan itibaren olmak üzere kendi yaşadıklarını kaleme almaya başlamış ve sonra da bu hikayesini yayınlamıştı. 1568 nisanının sonlarında Yunan tüccar «Antonius Angero» - ya da büyük ihtimalle Antónios Ángelos (Αντώνιος Άγγελος) - Venedik baylosu Jacopo Soranza tarafından, esir edilen hacıların araştırması için İstanbul'a davet edilmişti. Angero, hem Villinger hem de Gregor Landolt adlı bir İsviçreli esir ile iletişim halindeydi ve her ikisinin de serbest bırakılması için 400 sikke altın ödemişti. Daha sonra üçü birlikte Villinger'e özgür olduğuna dair bir sertifika olan 'itknâme'yi almak üzere önce Osmanlı divanhânesine ardından da baylosluk evine gidip bu belgeyi (*Freyheitbrieff*) takdim etmişlerdi. Villinger bu karşılaşmanın ne kadar sıcak olduğundan bahsetmişti. Baylos ve soylu Venedikliler ona çok büyük bir sevecenlik göstermişlerdi. «Bizim serbest bırakılmamızdan dolayı, tıpkı onların ifade ettikleri gibi, köpeklerin elinden, kurtulduğumuz için mutlulardı» (Villinger 1603, 158: «vnnd sich freweten daß wir auß der Hünden Gewalt wie sie sprachen erlo[e]ßt waren»). Bu gelişmeler üzerine serbest kalan bu iki Hristiyana baylosun evinde on beş gün boyunca misafir olarak kalmaları için yeme-içme dâhil bütün masraflarının baylos tarafından karşılandığı bir oda tahsis edilmişti. Daha sonra Villinger, saçlarını kestirmek üzere bir Türk'e (muhtemelen şehrin berberlerinden biri) oradan da kutsal ayini dinlemek üzere Fransiskanların manastırına gitmişti. Birkaç gün sonra, Villinger, baylos için çalışan, baylosluk evinin muhafızlarından bir yeniçeri ve diğer görevliler eşliğinde Aya Safya'yı ziyaret etmişti. En sonunda, 15 Mayıs 1568 tarihinde, baylos, Villinger ve Landolt'a on beş duka altın ve Girit komutanına teslim edilmek üzere bir mektup vermişti. Esarettten kurtulduktan sonra Venedik'in baylosluk evinde misafir edilen İsviçreliler böylece bir gemiyle mektubun teslim edileceği adrese doğru yola çıkmışlardı (Villinger 1603, 155-166; Esirlerin kurtuluşuna ilgili olan Osmanlı belgeler üzerine, bkz. Bosworth 1978; Jahn 1963; Toledano 2011, 32).

Jacopo Soranzo'nun, Villinger ve Landolt'un serbest bırakılması yönündeki kişisel tavrı, baylosluk ofisinin Venedik soyluluğuna ne derece yüksek kıymet verdiğini göstermektedir. Soranzo, otuzlu yaşlarında Venedik'ten verilen neredeyse bütün önemli görevleri almıştı. Londra, Paris, Madrid, Roma,

Vienna e Costantinopoli. Dopo essere stato bailo (1566-1568), fu inviato altre due volte a Costantinopoli in occasione della salita al trono di Murad III e della circoncisione di suo figlio. Ambasciatori straordinari, come fu Soranzo, erano inviati da Venezia per portare a termine missioni particolari presso la corte ottomana (per esempio negoziazioni di pace). A Costantinopoli l'ambasciatore abitava nella *casa bailaggia* e aveva un rango superiore a quello del bailo. Lo *status* legale degli ambasciatori e dei bails divenne un tema di discussione nella seconda metà del XVI secolo. Inizialmente i bails delle colonie veneziane erano considerati alla stregua di governatori mentre il bailo a Costantinopoli era descritto come un console dalla fine del XV secolo. Come tale egli era responsabile nella scelta di molti consoli del Levante - nel 1586 per almeno otto sedi - e nel proporre i nomi al Senato. Nel Mediterraneo orientale solo i consoli di Aleppo e di Alessandria/il Cairo non erano nominati dal bailo, bensì dal Maggior Consiglio. Nel tardo XVII secolo Venezia cominciò a inviare anche nelle sedi di Siria ed Egitto dei membri dell'ordine cittadino, invece che dei nobili, rafforzando nel contempo in generale la posizione del bailo e in particolare il suo potere giurisdizionale. In una legge del 1575 il bailo fu classificato tra gli ambasciatori residenti e, così, gli venne attribuito il livello protocollare riservato agli ambasciatori. Forse questa legge fu adottata per fornire anche ai rappresentanti veneziani lo stesso *status* dei diplomatici francese, inglese e olandese, che erano ormai sempre più presenti a Costantinopoli ed erano ugualmente ricevuti in splendide udienze cerimoniali dal sultano. All'inizio del XVII secolo Simone Contarini abilmente riassunse la sua attività come bailo, dicendo che era al contempo un ambasciatore e un console. I compiti consolari del bailo facevano riferimento alle necessità del commercio mentre le sue responsabilità come ambasciatore coprivano la sfera politica e diplomatica. Una citazione da Marino Cavalli, bailo nel 1560, suggerisce che quanto stabilito nella legge del 1575 aveva, in pratica, una più lunga tradizione (Albèri 1840, 274; Barozzi, Berchet 1871-1872, I, 234; Dursteler 2001, 3, 5, 30; Dursteler 2006, 29; Pedani 2006b, 8; Pedani 2009a, 73; Pedani 2011a; Queller 1967, 80-82).

Oltre a essere stato bailo e ambasciatore straordinario Jacopo Soranzo venne eletto *savio grande* undici volte, fu per una volta membro del Consiglio di dieci prima di essere elevato al rango di procuratore nel 1575. Veramente l'ufficio di bailo era considera-

Viyana ve İstanbul olmak üzere 12 diplomatik görevi boyunca *Serenissima*'nın temsilciliğini yapmıştı. Soranzo, baylosluk görevini tamamladıktan sonra (1566-1568) III. Murad'ın tahta çıkışını tebrik ve ardından da sultanın oğlunun sünnet düğününde Venedik'i temsil görevi olmak üzere iki kere daha İstanbul'a gönderilmişti. Ancak Soranzo'nun Osmanlı sarayında yerine getirmekle yükümlü olduğu başka görevleri de vardı (barış pazarlığı yapmak gibi). Büyükelçi İstanbul'da baylosluk evinde ikamet ediyordu ve baylosun üzerinde çok daha büyük bir yetkiye sahipti. XVI. yüzyılın ikinci yarısında büyükelçiler ve baylosların resmi statüleri önemli bir tartışma konusu olmuştur. Başlangıçta Venedik kolonisinin baylosları, yöneticiler kıstasında değerlendiriliyordu; öte yandan İstanbul'daki baylos XV. yüzyıla kadar tıpkı bir konsolos gibi tanımlanıyordu. Levant bölgesinde bulunan birçok konsolostan sorumlu kişi İstanbul'daki baylostu. 1586'da en az sekiz konsolosluk baylosa bağlıydı. Baylos, *Senato* adına karar verme yetkisine sahipti. Doğu Akdeniz'de sadece Halep ve İskenderiye/Kahire konsoloslukları baylosa değil *Maggior Consiglio* (Büyük Konsül)'ya bağlıydı. Venedik Cumhuriyeti, geç XVII. yüzyılda Suriye ve Mısır'a soyluları yerine sade vatandaşlarını göndermeye başlamıştı; öte yandan soylular yüksek yargı yetkisine sahip olan baylosluk için görevlendiriliyordu. 1575 yılında çıkarılan bir kanun ile baylos daimi büyükelçiler (*ambasciatori residenti*) arasında yer aldı ve böylece protokolde büyükelçilere ayrılan yere sahip oldu. Büyük ihtimalle bu kanun, Venedik'in temsilcileri olan baylosların, Osmanlı sultanının göz alıcı törenlerinde Fransız, İngiliz ve Hollandalı temsilcilerle aynı statüde yer almasını sağlamak için çıkarılmıştı. XVII. yüzyılda Simone Contarini, baylosluk faaliyetlerini gerçekleştirirken aynı zamanda büyükelçi ve konsolos görevini de yürütmekteydi. Baylosun yapması gereken konsolosluk görevi ticaretin sağlıklı bir şekilde sürmesi için çalışmak iken büyükelçi olarak da siyasi ve diplomatik görevleri yerine getirmekte. Marino Cavalli'nin 1560 yılına ait bir alıntısında, bunun 1575'den daha önceki bir adet olduğu görülüyor (Albèri 1840, 274; Barozzi, Berchet 1871-1872, I, 234; Dursteler 2001, 3, 5, 30; Dursteler 2006, 29; Pedani 2006b, 8; Pedani 2009a, 73; Pedani 2011a; Queller 1967, 80-82).

Bir diğer baylos ve olağanüstü elçi (*ambasciatore straordinario*) olan Jacopo Soranzo, *savio grande*'ye (büyük *savio*) on bir kez seçildi, vekil (*procurator*) olmadan önce, bir defalığına mahsus

to un trampolino di lancio per la carriera politica di un nobile veneziano e, così, era un elemento importante del *cursus honorum* di un nobile di successo (Dursteler 2001). Nel 1578, dopo la morte del doge Sebastiano Venier, comandante della flotta veneziana vittoriosa a Lepanto, Soranzo tentò di coronare la sua carriera politica candidandosi per l'elezione ducale, ma perse l'opportunità in quanto divenne doge l'ottantasettenne Nicolò da Ponte, di ventisette anni più anziano. Dopo aver sperimentato questo fallimento, Soranzo decise di tentare carriera nella Chiesa, ma il suo nome non fu inserito tra quello dei diciannove cardinali nominati nel 1583 da papa Gregorio XIII: ancora una volta i suoi sforzi si dimostrarono vani. Per rendere la situazione ancora peggiore, nel maggio 1584, Soranzo fu accusato di alto tradimento per aver passato informazioni segrete per molti anni al granduca di Toscana e a suo fratello cardinale, nella speranza che i Medici sostenessero la sua carriera ecclesiastica (Albèri 1844, 193-253; Paul 2007).

Soranzo non è un esempio eccezionale di un bailo che raggiunge le più alte cariche dello stato dopo aver servito a Costantinopoli. In contrasto Francesco Contarini riuscì a diventare doge, sebbene il suo periodo come bailo fu caratterizzato più dalla malattia che non da sete di azione (Dursteler 2001, 14). Anche Pietro Zen e Alvise Gritti furono aiutati nella loro carriera dal fatto di essere stati mediatori tra Venezia e Costantinopoli (Coco, Manzonetto 1985, 31-38). Nonostante questi vantaggi, l'ufficio di bailo aveva anche il suo lato pericoloso. Subito dopo la conquista di Costantinopoli il sultano Mehmed II condannò a morte il bailo Girolamo Minotto, che fino ad allora aveva sostenuto i bizantini. Anche il bailo Girolamo Lippomano dovette rimanere di stucco, nel 1591, quando l'inviato Lorenzo Bernardo gli rivelò lo scopo segreto della sua missione: era stato inviato ufficialmente a Costantinopoli per verificare l'amministrazione finanziaria del bailo e convincerlo a tornare a Venezia dove avrebbe dovuto testimoniare di persona sulla propria affidabilità. Infatti il Consiglio di dieci aveva dato istruzioni a Bernardo di inviare Lippomano a Venezia, dove sarebbe stato processato per sospetto di spionaggio. Lippomano era accusato di aver mandato informazioni segrete al re di Spagna per mezzo dell'ambasciatore spagnolo a Venezia. La faccenda divenne anche peggiore: arrivando via mare a Venezia Lippomano fu fatto annegare nei pressi del Lido. Ufficialmente la sua morte fu considerata un suicidio, ma ben presto cir-

olarak da *Consiglio di Dieci* (Onlar Konsülü)'ye üye seçildi. Gerçekte, bir Venedikli soylu için siyasi kariyer elde etmek açısından bir basamak olan baylısluk bürosuna girebilmek aynı zamanda önemli bir başarı (*corsus honorum*) kabul ediliyordu (Dursteler 2001). 1578'de Venedik filusunun İnebahtı (*Lepanto*) Deniz Savaşı'ndaki galip kumandanı Doj Sebastiano Venier'in ölümünün ardından, kariyerini taçlandırmak için düklük seçimine adaylığını koyan Soranzo, 87 yaşındaki Nicolò da Ponte'ye karşı kaybetti. Soranzo bu başarısız deneyimden sonra, kilise içinde kariyer yapmaya karar vermişti; ancak adı 1583 yılında Papa Gregorio XIII'ün on dokuz kardinali arasında yer almadığından dolayı çabaları yine boşa gitmiş oldu. Soranzo'nun durumunun vehameti bununla da bitmedi; bir de bunların üzerine Mediciler tarafından dini kariyerinin desteklenmesi için Toscana'nın bu büyük düküne yıllar boyunca bilgi sızdırıp devlete ihanet ettiği iddiasıyla suçlandı (Albèri 1844, 193-253; Paul 2007).

Soranzo, İstanbul'daki görevinden sonra daha önemli görevlere gelebilen baylıslara tek örnek değildi. Mesela Francesco Contarini doj olmayı başarmıştı, ancak Contarini hastalandığı için dojluğu döneminde çok da fazla bir faaliyette bulunamamıştı (Dursteler 2001, 14). Venedik ve İstanbul arasında aracılık etmek Pietro Zen ve Alvise Gritti'nin kariyerine de önemli bir etki etti (Coco, Manzonetto 1985, 31-38). Bu avantajların yanısıra baylısluk dairesinin tehlikeli bir tarafı da vardı. İstanbul'un II. Mehmet tarafından alınmasının ardından Girolamo Minotto, Bizanslıların tarafında yer aldığı gerekçesiyle ölüme mahkum edilmişti. Lorenzo Bernardo, 1591 yılında, Girolamo Lippomano'nun baylısluğu sırasında, gizli bir görev ile İstanbul'a gönderilmişti: Bernardo resmi olarak İstanbul'a Lippomano'nun finans yönetimini teftiş ve güvenilirliği üzerine şahitlik yapması için Venedik'e dönmeye ikna etmek üzere görevlendirilmişti. Gerçekten ise *Consiglio di Dieci* (Onlar Meclisi) Bernardo'ya, Lippomano'yu -casus olabileceği şüphesiyle- soruşturma mahkemesinin hazırlandığı yer olan Venedik'e göndermek üzere talimat vermişti. Lippomano, İspanya kralına, İspanya büyükelçisi aracılığıyla gizli bilgiler sızdırmakla suçlanıyordu. Sorun ciddi boyutlara ulaşıncaya, Lippomano, Venedik'e varmak üzere olduğu sırada Lido yakınlarında boğduruldu. Ölümü resmi olarak bir intihardı; ancak daha kendi döneminde ortalıkta öldürüldüğüyle ilgili iddialar çalkalanı-

colò tra i suoi contemporanei la voce che era stato ucciso. Questa morte fu circondata da un'aurea di mistero e fu, tutto sommato, un'eccezione. Comunque le cose alle volte andavano diversamente da quello che i nobili che concorrevano per il bailaggio originariamente potevano supporre. In tempi di guerra, o quando la situazione politica era tesa, per esempio, baili come Paolo Barbarigo, Marcantonio Barbaro, Nicolò Giustinian, Jacopo da Canal e Giovanni Soranzo furono imprigionati. Questa fu una delle ragioni per cui vi furono alle volte molte riserve tra i nobili veneziani per accettare il carico: tra il 1705 e il 1706 il nuovo bailo, Alvise Mocenigo, fu eletto solo al sedicesimo scrutinio (Albèri 1863, 387-415; Coco, Manzonetto 1985, 45-55; Pedani 2009a, 73; Pedani 2010a, 81; Preto 1994, 76-78).

2. *Contar monete e «sultanine» di vetro: la cultura materiale nella casa bailaggia veneziana*

Vorrei ora prendere in considerazione un altro aspetto della vita quotidiana che mi ha colpito come un promettente campo di indagine per studi futuri: il ruolo del bailo rispetto alla cultura materiale della *casa bailaggia* veneziana. L'importanza degli oggetti materiali nella vita e nell'auto-rappresentazione dei diplomatici dell'inizio dell'età moderna diviene più ovvia prendendo in considerazione esempi anche lontani dal contesto veneziano, come il ritratto dell'ambasciatore francese Jean de Dinteville e di George de Selve, vescovo di Lavaur, dipinto nel 1533 da Hans Holbein il Giovane, ricchissimo di oggetti dell'epoca rappresentati per il valore simbolico loro attribuito. Tra di loro anche si vede un tappeto del tipo di quelli che circolavano allora a Venezia, dove de Selve fu ambasciatore (Dekker, Lippincott 1999; Dunkerton 1999, 152, 156; Hervey 1900; King, Sylvester 1983; per il ritratto cfr. <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/hans-holbein-the-younger-the-ambassadors>, 30/05/2013).

Così qual era l'atteggiamento dei baili riguardo agli oggetti? Dai tempi più antichi il mondo materiale era di grande importanza per i rappresentanti della comunità veneziana. In primo luogo serviva all'immagine che il bailo offriva di sé. Come scriveva Marino Cavalli nel 1550 un ambasciatore doveva usare «quella forma di veste che habbi del grave et non del stupendo et del admirativo, perché queste tali si tiran gli occhi d'ogn'uno, et tall'hor li putti

yordu. Lippomano'nun hazin sonu gizemli ve istisnai bir ölüm olarak kaldı: Baylosluk için yarışan soylular bazen buna benzer durumlar yaşanabileceğini varsayabiliyorlardı. Savaş dönemlerinde yahut siyasi durumlar değiştiğinde, Paolo Barbarigo, Marcantonio Barbaro, Nicolò Giustinian, Jacopo da Canal ve Giovanni Soranzo gibi bayloslar hapis kalmışlardı. Bu durum bazı durumlarda neden Venedikli soylular arasında bu görevi kabul etmek üzere bir çok yedek bulunduğunu açıklamaktadır. 1705 ile 1706 yılları arasında baylos olan Alvise Mocenigo ancak on yedinci oy sayımında seçilebilmişti (Albèri 1863, 387-415; Coco, Manzonetto 1985, 45-55; Pedani 2009a, 73; Pedani 2010a, 81; Preto 1994, 76-78).

2. *Para Saymak ve camdan sultanine'ler (Osmanlı sikkeleri): Venedik'in baylosluk evinin maddî tarihi*

Bu bölümde, daha önce belirttiğim üzere, gelecekteki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünceyle, baylosluk hayatının bir gününün bambaşka bir yönünü özenle ele almak istiyorum: Venedik'in baylosluk evinde, baylosun maddî kültüründe oynadığı rol. Bu rolü, Venedikli bağlamının uzağında, daha açık bir örnekle, Genç Hans Holbein'in Yeniçağın başında 1533'te, Fransa Büyükelçisi Jean de Dinteville ve Lavaur Psikoposu George de Selve'yi dönemin en zengin mobilyalarıyla resmettiği tablosunda anlayabiliyoruz. Bunların arasında Büyükelçi Selve'nin olduğu kısımda, Venedik'te örneğine sıklıkla rastlanan bir halı da görülmektedir (Dekker, Lippincott 1999; Dunkerton 1999, 152, 156; Hervey 1900; King, Sylvester 1983; resim için bkz. <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/hans-holbein-the-younger-the-ambassadors>, 30/05/2013).

Eşyalar açısından baylosların durumu nasıldır? Hiç şüphe yokki maddi dünyanın önceki dönemlerinde Venedik topluluğunun temsilcileri daha fazla öneme sahiptiler. Baylosun kendini gösterdiği birinci kısım doğru resim için gerekiyordu. Marino Cavalli'nin 1550 yılında bir baylos giysisini şu şekilde izah ediyordu: «Baylos giysisi oldukça ciddi idi; çocukların ve halkın arkasından gürültüyle bir ayı ya da zürafayı izler gibi gittiği, dikkatleri üzerine çekecek ya da hayranlık uyandıracak şekilde değildi. İpek kumaşlar çok güzel, zarif ve kaliteli olsun istiyorlardı. Renkleri ise siyah, koyu kahve

14.
Membri della «Società Italiana di Beneficenza di Istanbul», alla festa di Carnevale 2013 (Antonio Fabris)
2013'te Karnaval eğlencesinde huzurevinin sakinleri «Società Italiana di Beneficenza di Istanbul»

et la plebe dietro con rumore, come se andassero a veder orso over una girapha. Li pani di seta vogliono esser bellissimi, finissimi et di bonissimi colori come neri, lionati et pavonazzi al più et non d'altro colore...» (Cavalli 1935, 45). Il bailo spesso vestiva abiti scarlatti. Quando in 1693 un editto ottomano impose ai rappresentati cristiani di non usare vesti colorate, gli ambasciatori usarono quelle nere che erano di gran moda allora (Dursteler 2006, 28; Hammer-Purgstall 1831, 488; Paoletti 1840). Abiti speciali erano doni simbolici che riceverono i baili durante le cerimonie come, per esempio, la pelliccia che fu concessa la prima volta al bailo nel 1745 (Pedani 2009c, 287-288, 293).

Inoltre i baili dovevano offrire in dono oggetti di lusso o altre cose tenute in gran pregio dai sultani o dagli ufficiali ottomani come orologi preziosi, stoffe e costosi vetri di Murano, o altri ingegnosi apparati (Kurz 1975; Pedani 2010a, 100-109). Questi doni erano di capitale importanza per rafforzare la posizione della città lagunare, per raggiungere così gli scopi politici di Venezia e per operare in modo soddisfacente come bailo. Nel 1554, il bailo Domenico Trevisan, appena tornato in città, chiese alla Signoria di inviare a Costantinopoli stoffe veneziane di scarlatto, di porpora e nere che erano state richieste da Rüstem pascià «perché con simili mezzi si mantengono le amicizie, e si ottiene quello che si desidera» (Albèri 1840, 177; Fabris 1991; Stanley 2011).

Oltre a ciò, una gran quantità di oggetti e denaro erano affidati alle sue cure. Alla fine del xv secolo la legislazione veneziana chiarì lo *status* giuridico dei beni utilizzabili nelle dimore degli ambasciatori: gli arredi che il bailo trovava quando arrivava non gli appartenevano ma erano dello stato; in conseguenza non era permesso ai diplomatici prendere a prestito arredi «et alia utensilia» dall'ufficio e dovevano restituire entro tre giorni dal loro rientro a Venezia beni come i cavalli che erano stati pagati dal governo (Queller 1966, 15, 119). Anche le vesti preziose che i baili ricevevano in dono, come d'uso, dai sultani nelle udienze ufficiali non potevano essere da loro trattenute: o le si rivendeva, come facevano di solito gli stessi ottomani, al tesoro imperiale che le avrebbe utilizzate in altre occasioni, oppure dovevano essere consegnate, al momento del ritorno, alla chiesa di San Marco per farne paramenti d'altare (Asve 10). Naturalmente i baili non potevano usare gli stessi oggetti per un periodo infinito ed erano responsabili per le nuove acquisizioni, così loro e i loro segretari ricevevano altro denaro per comprare mo-

ve koyu mor harici renklerde olmamalıydı...» (Cavalli 1935, 45). Baylos genellikle kızıl renkli kostümler giyerdi. Osmanlı Devleti'nde 1693 yılında duyurulan bir ferman ile Hıristiyanların renkli giyimeleri yasaklanmıştı. Büyükelçiler sadece siyah renkli olan giysilerini kullanabileceklerdi (Dursteler 2006, 28; Hammer-Purgstall 1831, 488; Paoletti 1840). Özel giysiler ise bayloslara törenler esnasında gelen sembolik hediyelerdi. Örneğin, 1745 yılında ilk defa baylosa bir kürk hediye edilmişti (Pedani 2009c, 287-288, 293).

Öte yandan bayloslar da Osmanlı sultanına ve devlet görevlilerine lüks hediyeler, ya da onların çok kıymet verdikleri pahalı saatler, kumaşlar, pahalı Murano camları ya da başkaca akıllı cihazlar sunmak zorundalardı (Kurz 1975; Pedani 2010a, 100-109). Bu hediyeler, Venedik'in siyasi amaçlarına ulaşması ve konumunu güçlendirmesi için oldukça büyük bir öneme sahipti. Baylos Domenico Trevisan, 1554 yılında Venedik'e döner dönmez Rüstem Paşa tarafından talep edilmiş olan Venedik kızılı, moru ve siyahı kumaşları Venedik'in beylerinden (*signoria*) talep etmişti; «Çünkü bu sayede kurmuş olduğu arkadaşlık gereği sözünü yerine getirmiş oluyordu» (Albèri 1840, 177; Fabris 1991; Stanley 2011).

Buna ek olarak, büyük miktarda eşya ve para baylosun emanetine verilmişti. xv. yüzyılın sonunda Venedik mevzuatında büyükelçilerin evlerinde kullanılan eşyaların yasal durumuna açıklık getirilmişti: Baylos İstanbul'a vardığında evde bulunduğu mobilyalar kendisinin şahsına değil, *Serenissima*'ya aitti. Hatta baylosluk ofisindeki mobilyaları ve bunun yanı sıra ev aletlerini ödünç almaları için diplomatlara izin dahi verilmiyordu. Yanlarındaki eşyaları da, tıpkı hükümet tarafından ücreti ödenen atların iadesinde olduğu gibi, şehre döndükten sonraki üç gün içerisinde Venedik'e iade etmeleri gerekiyordu (Queller 1966, 15, 119). Aynı şekilde bayloslar, sultanlardan hediye olarak ya da kullanmaları için gelen pahalı giysilere de sahip olamıyorlardı. Bu giysiler, genellikle Osmanlıların da yaptıkları gibi, ya imparatorluk hazinesine satılıyor yahud da San Marco Kilisesi'nin sunağında sergilenmek üzere kiliseye teslim ediliyordu (Asve 10). Bir de doğal olarak bayloslar, baylosluk evinin mobilyalarını sonsuza dek kullanamıyorlardı. Bu nedenle de ihtiyaç duydukları yeni mobilyaların «şamdanlar, örtüler ya da diğer ev eşyaları gibi» satın almından da sorumlu oldukları için hem kendileri hem de sekreterleri ayrı bir bütçeye

bili e altri oggetti come «torcieri, chuverte o altre massarie per suo bisogni» (Queller 1966, 135; Coco, Manzonetto 1985, 14).

I salari degli inviati furono materia di costante dibattito dopo il XIII secolo e solo nell'anno 1500 il Senato decise di dare ai diplomatici inviati nei domini fuori della penisola italiana un salario fisso di 120 ducati al mese, un beneficio che non venne applicato a coloro che erano già stati eletti. I rappresentanti straordinari facevano il viaggio a proprio rischio, i danni non erano rimborsati e se la missione falliva, i salari potevano essere parzialmente o completamente tagliati. La situazione del bailo era però considerata particolare, dato il paese e la società in cui si trovava a vivere, per cui ebbe sempre del denaro per le proprie spese. Una legge del 1510 stabilì che gli venissero dati 100 ducati al mese di cui non doveva rendere conto alla Signoria. Nel corso del secolo tale cifra venne aumentata progressivamente: nel 1532 era di 120 ducati e nel 1573 arrivò a 180 (ASVE 11).

Uno dei compiti richiesti a ogni diplomatico era di tenere sotto controllo la contabilità, inizialmente la documentazione contabile doveva essere consegnata entro tre mesi dal momento del ritorno (1293), poi i conti andavano fatti ogni due mesi durante il periodo di missione (1464) e infine quotidianamente (1470). Questo non appare sorprendente in quanto gli ambasciatori avevano i propri *ragionati* e la città lagunare inviava loro ulteriori risorse finanziarie nel caso scarseggiassero. Conseguentemente, le ambascerie divennero ben presto una delle spese più cospicue per le casse veneziane (Albèri 1855, XVIII; Queller 1966, 14-28, 59-61, 63-64, 104, 106-108, 110-115, 118-119, 132-133, 137-139). La cassa del bailo, che svolgeva anche funzioni consolari, poteva usufruire però per le spese straordinarie anche dei denari del *cottimo*, cioè delle tasse pagate ai propri consoli dai sudditi veneti per le transazioni commerciali da e per Venezia (Christ 2012, 78-79). Nella gestione del denaro del *cottimo* interveniva generalmente anche il Consiglio di Dodici, un organo presente sia sulle navi che nelle comunità venete in terra straniera, formato dai membri più rappresentativi della colonia, fossero essi più o meno di dodici, che avevano il compito di sostenere e coadiuvare l'amministrazione del rappresentante inviato da Venezia. Infine, come a tutti i consoli, anche al bailo era proibito esercitare ogni tipo di commercio e, nel caso fosse stato male o avesse dovuto assentarsi dalla capitale, doveva nominare un vice-bailo che agisse

sahip oluyorlardı (Queller 1966, 135; Coco, Manzonetto 1985, 14). Bayloslara gönderilen maaşlar XIII. yüzyıldan sonra tartışılır olmuştur. 1500 yılında *Senato*, İtalya Yarımadası'nda, hâkimiyeti dışındaki yerlere gönderilen diplomatlara 120 duka sabit olmak üzere bir maaş vermeye karar vermişti; ancak bu uygulama daha önceden seçilmiş olan diplomatlar için geçerli olmadı. Olağanüstü temsilciler risk içinde yolculuk yapıyorlardı. Zararları telafi edilmiyor ve eğer görevlerinde başarısız olurlarsa maaşları kısmen ya da tamamen kesilebiliyordu. Baylosun durumu oldukça zordu. Hiç bilmediği bir ülkeye gönderiliyor ve burada kendisine idare edeceği bir topluluk; bu nedenle de yapacağı harcamalar için bir ücret veriliyordu. 1510'daki bir yasa ile baylosa, hükümete (*Signoria*) geri iadesi zorunlu olmayan 100 duka ödeme yapılmasına karar verildi. Bu miktar yüzyıl içinde giderek artış göstermiş; 1532'de 120 duka ve 1573'te 180 dukaya kadar çıkmıştı (ASVE 11). Her diplomatın yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlerinden biri de kendi hesaplarını kontrol etmektir. Başlangıçta görev dönüşü ilk üç ay içerisinde bunların sunulması gerekiyordu (1293). Bu işlem daha sonra görev sürecinde iki ayda bir yapılmaya (1464) ve en sonunda da günlük yapılmaya başlandı (1470). Maddi imkânların yeterli olmadığı durumlarda, Venedik'in büyükelçilere maddi olanaklar sunmasının onlar açısından haklı gerekçeleri vardı. Sonuçta elçilikler, Venedik bütçesi için fazlaca göze çarpan mali giderlerden biri haline geldi (Albèri 1855, XVIII; Queller 1966, 14-28, 59-61, 63-64, 104, 106-108, 110-115, 118-119, 132-133, 137-139). Baylos bütçesi, aynı zamanda konsolosların malî işlemlerini de yerine getirdiği için, olağanüstü ve aynı zamanda parçabaşı ödemelerde (*cottimo*) yani Venedik'e bağlı konsolosların Venedik için ve ticaret anlaşmaları gereği yaptıkları harcamalarda kullanılabilirdi (Christ 2012, 78-79). Bu ödemelere genellikle *Consiglio di Dodici* (On İkiler Meclisi) de müdahale ediyordu. Venedik'in yabancı topraklardaki gemileri üzerinde koloniyi en iyi şekilde temsil eden bu meclis on ikiden daha az ya da fazla üyeye sahip olabiliyordu. *Consiglio di Dodici*'nin Venedik'ten gönderilen temsilciye yardım etme ve destek olma görevi de vardı. Son olarak bütün konsoloslar gibi baylosun da herhangi bir şekilde ticaret yapması yasaktı. Baylos hastalandığında ya da görev yerine gidemediğinde yerine Venedik tarafından bir yardımcı atanırdı (Pedani 2007, 189). Bayloslar hâkimiyet bölgelerini kendi çıkarları gibi gözetmek zorunda-

in sua vece (Pedani 2007, 189). Così i baili dovevano occuparsi degli interessi del Dominio come dei loro. Spesso giustificavano le loro operazioni finanziarie accentuando il peso della carica dopo il loro ritorno come fece nel 1560 Marino Cavalli: «Grandi sono, o signori, le spese di un bailo in Costantinopoli sì di salarj che di regali; e s'io ho speso in mesi ventiquattro zecchini dodici mila dugento sessanta, computati quelli che Vostra Serenità mi diede qui, e li bailazzi, cottimi, e cambj, mi par che non sia troppo a quello che si solleva» (Albèri 1840, 275-276; Cavalli 1935; Özkan, Speelman 2010).

Come dimostrano i documenti d'archivio alla fine della loro missione i baili dovevano procedere all'inventario degli oggetti pubblici della casa bailaggia. Due di tali *inventari delle robbe de ragion della Serenissima Signoria* esistono per gli anni 1602 e 1604. È comunque interessante notare che le liste originali stanno a Londra dove è conservato parte dell'archivio di un bailo e tra queste carte si trova anche il racconto di viaggio di un dragomanno su cui sto attualmente scrivendo un saggio (TNA 1). Alla fine di ogni pagina nel primo caso Agostino Nani e Francesco Contarini, e nel secondo Contarini e Ottaviano Bon, sottoscrissero, in qualità di bailo in uscita e di bailo in entrata, confermando la precisione della lista. Quando Nani finì il suo mandato, egli elencò gli oggetti che si trovavano già nella casa al suo arrivo. Tra questi erano velluti preziosi cremisi o verdi (alcune volte anche intessuti con filo d'oro o d'argento), satin, taffetà e vesti, 200 occhiali (un popolare dono fatto dei veneziani agli ottomani), una spinetta, il vecchio tappeto che stava sul sofà della camera delle udienze, un abaco («tauola da contar»), sessantuno prodotti vetrari chiamati «sultanine», diciotto vasi da fiori, altri nove con il coperchio oltre a due con coperchi dorati. In una seconda lista lo stesso bailo annotò ciò che aveva portato da Venezia a Costantinopoli, soprattutto stoffe e damaschi, ma anche candele, dieci «fiori da bologna» (cioè fiori di seta prodotti dalle suore gesuate di Bologna), alcuni «Bossoli co[n] compositione d'ambra, et muschio» e anche trentasei occhiali di cristallo conservati in scatole d'avorio ed ebano. Una terza lista menziona il numero dei registri d'archivio, inclusi quelli dove si registravano i presenti e i carichi delle navi scritti dai baili precedenti e quelli composti durante il suo stesso bailaggio (TNA 1, 1a-3b; sugli occhiali e sui doni in generale cfr. Pedani 2010a, 103; sulle «sultanine» e la produzione vetraria a Murano cfr. Barovier Mentasti, Carboni 2007, 269; Fabris 1991, 52; Trivellato

lardi. 1560'da Marino Cavalli'nin bahsettiği üzere, bayloslar döndükten sonra genellikle mâli hesapları ve yüklerin ağırlığı çerçevesinde sorgulanıyorlardı. Onlar da Venedik'e dönmelerinin ardından işlerin boyutunu vurgulayarak yaptıkları finans işlemleriyle ilgili olarak sıklıkla izahat veriyorlardı; tıpkı 1560'da Marino Cavalli'nin yaptığı gibi: «Büyüklüğüm, beyler, İstanbul'daki bir baylosun işi, ödemeler ve hediyelerden dolayı maliyetlidir. Ben bir ayda «Sizin Huzurunuzdan» gelen yirmi dört zecchini bin iki yüz altmışı ödemelerde ve baylosluk evi için harcadığımdan dolayı bu miktar bana çok görünmüyor» (Albèri 1840, 275-276; Cavalli 1935; Özkan, Speelman 2010).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bayloslar, görevlerinin tamamlanmasının ardından, baylosluk evinde resmi olarak Venedik'e ait olan tüm eşyaların listesini takdim etmek zorundalardı. 1602 ve 1604 yılları için *Serenissima*'ya ait olan eşyaların listesinin orijinallerinin Londra'da bir baylosun arşiv belgelerinin saklandığı yerde bulunması oldukça ilginçtir. Bu belgeler arasında yer alan bir dragomanın yolculuğu hakkında hâli hazırda bir makale yazmaktayım (TNA 1). Her sayfanın sonunda, Agostino Nani ve Francesco Contarini ve ikincisinde Contarini ve Ottaviano Bon imzalı, birinin görevinin bitiminde diğerinin de başlangıcında listenin doğruluğunu teyit ettikleri görülmektedir. Nani, görevi esnasında, İstanbul'a gelir gelmez daha önce evde bulunan eşyaları listelemişti. Bunlar arasında kırmızı ya da yeşilden değerli kadifeler vardı. (Bazıları aynı zamanda altın ya da gümüş işlemeliydi.) Saten, tafta ve giysiler, iki yüz gözlük (Bu Osmanlılar arasında, Venedikliler tarafından gönderilmiş oldukça popüler bir hediyeydi) bir çimbola, dinlenme odasında sofanın üzerindeki halı, bir abaküs, altmış bir adet «sultanine» (üzüm salkımı) adlı cam ürünü, on sekiz çiçek vazosu, ikisi altın kapaklı, dokuzu normal kapaklı vazo. Aynı baylosun ikinci listesinde ise Venedik'ten İstanbul'a götürdüğü eşyalar bulunuyordu. Özellikle kumaş ve damasklar, ama aynı zamanda mumlar, on iki «Bologna çiçeği» (Bologna'nın rahibeleri tarafından üretilen ipek çiçekler), bazı kehribar ve miskotu karışımı «bossoli»'ler, fildişi ve abanoz kutularda saklanan otuz altı adet kristal bardak. Üçüncü bir liste ise, arşiv defterlerinde (*registri*), bayloslar tarafından, görevde buldukları esnada, hâli hazırda eşyalar ile gemiye yüklenenlerin kaydedildiği yerde tutuluyordu (TNA 1, 1a-3b; genel olarak gözlükler ve hediyeler üzerine bkz.

2000. Anche i «mastrapani» menzionati nella riga sopra sono bicchieri «de uetro»: TNA 1, 1b; sulle fiori di seta cfr. Terpstra 2013, 21, 44-45; Molà 2000). L'inventario steso nel 1604 presenta altri oggetti elencati nella stessa maniera pur distinguendo tra oggetti e libri. Questa volta furono descritti molti specchi e orologi, mentre il numero dei «fiori da bologna» era lievitato a centoventi. Anche la quantità di occhiali era aumentata: ora alle Vigne di Pera c'erano trentasei «occhiali di cristallo ribolliti communi» (dunque di qualità più alta degli occhiali normali in quanto prodotti raffreddando rapidamente il vetro in acqua fredda e poi rifondendolo), cinquecento sessantadue «occhiali communi» e diciassette «occhiali di cristallo di montagna» (TNA 1, 5a-8a; Pedani-Fabris 1994, 289-294; per quanto riguarda il cristallo cfr. Moretti, Toninato 2001, 25-27).

Almeno nel primo inventario i numeri degli oggetti sono barrati con un inchiostro diverso. Ciò significa che le liste furono in parte controllate - sicuramente alla presenza di entrambi i bails - al momento in cui Contarini arrivò a Costantinopoli. Si devono immaginare Nani, Contarini e diversi servi che presentano e contano gli oggetti da controllare: per esempio sessantuno «sultanine dorate, et schiette» (probabilmente grappoli in vetro di uva sultanina). Questi inventari si riferiscono soprattutto a oggetti utilizzabili per futuri doni o si tratta di elementi importanti nella dotazione dell'ambasciata. Così gli oggetti elencati assicuravano il funzionamento e il successo del bailaggio e rappresentavano materialmente il fedele servizio dei bails.

In conclusione, la cultura materiale era molto importante in generale per la collocazione socio-culturale dei bails in un ambiente multi-culturale e in particolare per un soddisfacente espletamento della loro missione (Appadurai 2010; Kopytoff 2010; Henare 2007). Da una parte i bails dovevano dimostrare la loro affidabilità verso la Serenissima risparmiando salari, mentre come rappresentanti della comunità veneziana e come responsabili delle mercanzie dei sudditi veneti, dovevano mantenere in modo esemplare la *famiglia* di cui erano a capo, come ben dimostrato nei libri di conto e negli inventari (Lucchetta 1989; Lucchetta 1997; Dursteler 2006, 32-40). D'altra parte essi dovevano promuovere l'immagine della città lagunare presso gli ottomani, con regali preziosi e costosi. In quest'ottica devono essere letti anche i banchetti organizzati dai bails: agli occhi degli ottomani l'onore del bai-

Pedani 2010a, 103; «sultanine» ve Murano cam eşyaları üzerine bkz. Barovier Mentasti, Carboni 2007, p. 269; Fabris 1991, 52; Trivellato 2000; yukarıdaki satırda bahsedilen «mastrapani» de cam bardaktır bkz. TNA 1, 1b; ipekten çiçekler üzerine bkz. Terpstra 2013, 21, 44-45; Molà 2000). 1604 yılında hazırlanan listede, mobilyalar ve kitaplar ayrı şekilde olmak koşuluyla, aynı şekilde sıralanmış başka eşyalar yer alıyordu. Bu sefer ki listede çok sayıda ayna ve saat bulunuyordu. Öte yandan «Bologna çiçekleri»nin sayısı yüz yirmiye ulaşmıştı. Ayrıca gözlük adedi de artmıştı. Artık Pera bağlarında, otuz altı adedi «yeniden kaynatılmış kristalden gözlükler» (Hızlıca soğutulup soğuk suya atılan ve sonra yeniden ergitilen daha yüksek kalitede olanlar), beş yüz altmış ikisi «sıradan» ve on yedi tanesi «dağ kristali»den olan gözlükler bulunuyordu (TNA 1, 5a-8a; Pedani-Fabris 1994, 289-294; bu kristal hakkında bkz. Moretti, Toninato 2001, 25-27). En azından ilk listede eşyaların numarasının üstü farklı bir mürekkeple çizilmişti. Bu kesinlikle listenin, baylosun varlığında -görev süresinin başında ya da sonunda- Contarini'nin İstanbul'a varmış olduğu zaman kontrol edilmiş olduğu anlamına geliyordu. Nani, Contarini ve diğer görevliler muhtemelen eşyaları kontrol etmek üzere getirtip sayıyorlardı. Örneğin altmış bir «saf altın rengi «sultanine» (üzümler)», muhtemelen camdan bir salkım üzüm'nin sayıldığı gibi. Bu listeler öncelikle, gelecekte kullanılabilir olan hediye edilmiş eşyaları ya da elçilik kapsamında önemli olanları gösteriyordu. Bu şekilde listelenmiş eşyalar hem iş güvencesi sağlıyor hem de baylosların sadık bir şekilde hizmet sunduklarını gösteriyordu.

Netice itibarıyla, baylosların sosyo-kültürel konumu, çok kültürlü bir ortamda ve mümkün olan en iyi şekilde görevlerinin tamamlanması maddi kültür açısından çok önemliydi (Appadurai 2010; Kopytoff 2010; Henare 2007). Bayloslar bir yandan, aylıklarının az bir miktarını harcayarak *Serenissima*'ya karşı güvenilirliklerini ispatlamak; öte yandan, Venedik topluluğunun temsilcileri ve Venedik'e bağlı tüccarların sorumlusu olarak, başında bulunduğu aileye iyi bir örnek olarak, hesap kitapları ve listelerde belirttiği üzere, geçimlerini sağlamak zorundalardı (Lucchetta 1989; Lucchetta 1997; Dursteler 2006, 32-40). Aynı zamanda bayloslar, Osmanlılara, pahalı ve göz kamaştırıcı hediyeler sunarak, Venedik'in itibarını da yükseltmelilerdi: Osmanlıların gözünde baylosun itibarı, çok kıymetli ve pahalı hediyelerle doğru orantılı ve

lo era proporzionale alla preziosità dei doni e alla raffinatezza del cibo da lui offerto (Dursteler c.s.; Hanß c.s.). Dai tempi di Bertelè molti studi hanno sottolineato l'importanza dei bails nel mondo Mediterraneo. Non di meno la storia veneto-ottomana e il ruolo dei bails ancora nascondono segreti che saranno rivelati in studi futuri. Allo stesso tempo la figura storica del bailo mostra un proprio fascino: la fascinazione dell'immagine di diplomatici antichi intenti a contare monete e «sultanine».

baylos tarafından ikram edilen yemeğin inceliğindedeydi (ya da ikram etmeyi düşündüğü) (Dursteler c.s.; Hanß c.s.). Bertelè zamanında bir çok araştırmacı, baylosun sadece Venedik-Osmanlı tarihi için değil, Akdeniz dünyasındaki öneminin de altını çizmiştir. Baylosların rolü aynı zamanda, gelecekte yapılacak olan çalışmalarla ortaya çıkacak bir çok gizemi barındırmaktadır: Bunlar para saymak ya da «sultanine» (Osmanlı sikkeleri) gibi, eski diplomatların hayallerini süsleyen şeylerdi.

I dragomanni

Dragomanlar

Nevin e Raniero Speelman-Özkan
(Ankara Üniversitesi; Universiteit Utrecht)

1. *Un funzionario importante*

Nei contatti internazionali, interpreti e traduttori hanno avuto da sempre un ruolo importantissimo, tanto che esistono apposite scuole per interpreti, svariati corsi di traduzione e una vera e propria disciplina che ne delinea i principi: la traduttologia. La necessità di comunicazione interlinguistica e interculturale, oggi considerata scontata in quasi tutti gli stati, venne pienamente riconosciuta nel primo Rinascimento, forse a Venezia e a Costantinopoli prima che altrove. Questo contributo prende in esame il reclutamento e addestramento dei dragomanni, le specializzazioni del mestiere, i metodi didattici applicati all'insegnamento, le varie discussioni sul ruolo come docenti dei madrelingua o, piuttosto, dei bilingui, nonché la provenienza sociale degli interpreti e traduttori, le vicissitudini personali di alcuni di essi e i rischi (e le glorie) del mestiere.

Quello di dragomanno era il termine un tempo usato a Venezia per indicare gli interpreti delle lingue orientali, cioè arabo, ottomano, turco e persiano. Per le altre lingue si usava anche qui la parola interpreti. I dragomanni veneti non operarono solo a Costantinopoli ma anche nella capitale o ovunque, nello *Stato da Mar* o nelle colonie in Levante, dove ve ne fosse necessità. Quindi alcuni risiedettero stabilmente a Venezia, occupandosi non solo degli inviati del sultano o della corrispondenza diplomatica con la Porta, ma anche dei mercanti turchi e musulmani e dei loro commerci, ricavando tra Cinque e Seicento soprattutto da quest'ultima attività, un notevole guadagno. Il più rappresentativo personaggio appartenente a questa categoria fu Michele Membrè, un suddito veneto cipriota di origine circassa, che fu inviato come diplomatico in Persia (1539-1542) e morì nel 1595, ricco e famoso, a circa novant'anni. Tra i suoi successori si può

1. *Önemli Bir Görevli*

Uluslararası ilişkilerde tercümanlar her zaman çok önemli bir role sahip olduklarından dolayı sadece tercümanlar için okullar ve çeşitli çeviri kursları açılmıştır. Çevirinin kurallarını belirleyen gerçek ve başlı başına bir disiplin, çeviribilim mevcuttur. Bugün neredeyse tüm devletlerce kabul edilmiş olan dillerarası ve kültürlerarası iletişime duyulan ihtiyaç, erken Rönesans döneminde belki de Venedik ve İstanbul'da başka yerlerde olduğundan daha önceleri tartışmasız kabul edilmiş bir gerçektir. Bu makale, dragomanların işe alınmasını ve yetiştirilmesini, mesleğin uzmanlıklarını, öğretimde uygulanan yöntemleri, anadilde veya ikidilde eğitimde hocaların rolü üzerine tartışmaları, tercümanların sosyal kökenlerini, bazılarının başına gelen felaketleri ve mesleğin riskleri (ile şerefli anlarını) inceleyecektir.

«Dragoman» terimi bir zamanlar Venedik'te Doğu dilleri, diğer bir deyişle Arapça, Osmanlıca, Türkçe ve Farsça tercümanlarını belirtmek için kullanılmaktaydı. Diğer diller için orada da «tercüman» kelimesinden yararlanılmaktaydı. Venedikli dragomanlar sadece İstanbul'da değil, başşehirde, *Stato da Mar*'da veya Levant'taki kolonilerde, ihtiyaç olan her yerde faaliyet göstermekteydiler. Böylece bazıları, sadece Sultan'ın elçileri ile ya da Bab-ı Ali ile olan diplomatik yazışmalarla değil, aynı zamanda Türk ve Müslüman tüccarlar ve onların malları ile ilgilenerek, on altıncı ve on yedinci yüzyıllar arasında özellikle bu son olarak söz edilen faaliyetten büyük bir gelir elde ederek, Venedik'e kalıcı olarak yerleştiler. Bu sınıfa ait en belirgin kişi Venedik Devleti vatandaşlarından, Çerkez asıllı, Kıbrıs doğumlu, İran'a diplomatik görevli olarak gönderilen (1539-1542) ve 1595 yılında zengin ve ünlü olarak, yaklaşık doksan yaşında ölen Michele Membrè'dir. Halefleri arasında, 1571 yılında henüz kundaktayken, Osmanlılar tarafından esir edilen soylu bir Kıbrıslı olan ve on sekiz

ricordare Giacomo de' Nores, un nobile cipriota fatto schiavo dagli ottomani nel 1571 quando era in fasce, e arrivato a Venezia a diciott'anni senza sapere una sola parola di italiano (Membrè 1969; Pedani 2010a, 226-227). Altri lavorarono al seguito di provveditori, capitani o svariati ufficiali inviati a reggere le terre venete dell'Istria, della Dalmazia o della Grecia, confinanti con l'Impero Ottomano. Altri ancora servirono i consoli di Venezia inviati in Levante, da Leopoli a Smirne, dal Mar di Marmara all'Egitto, da Cipro (dopo il 1571) al Nord Africa. Infine vi furono quelli che operarono direttamente nella legazione di Venezia a Costantinopoli, a contatto diretto con baili, ambasciatori, visir e alti funzionari dello stato ottomano.

Studiare i dragomanni di Venezia a Costantinopoli, la loro formazione, i loro compiti e le loro storie è importante per comprendere come funzionavano gli intensi contatti che intercorrevano tra la Serenissima Repubblica e la Porta. Se da un lato la conoscenza dell'italiano - o meglio del veneziano - era abbastanza diffusa a Costantinopoli, dall'altro mancavano funzionari veneziani in grado di capire la non facile lingua ottomana. Le iniziative per dar forma a un addestramento professionale dei dragomanni e le discussioni sulla loro formazione, oltre a costituire una testimonianza puntuale dell'interesse per il mondo ottomano in Italia, sono assai importanti per la storia della didattica delle lingue e hanno non poca rilevanza per la formazione di specialisti nel campo della comunicazione interlinguistica e interculturale fino ai nostri giorni.

Strettamente legati alla casa *bailaggia*, i dragomanni avevano ranghi e responsabilità diverse. Il *dragomanno grande* si occupava delle più importanti questioni diplomatiche, il *dragomanno piccolo*, o *protogero delle navi*, dei contatti commerciali e del carico e scarico delle navi, il *dragomanno da strada* accompagnava, a partire dalla fine del '500 il bailo per la città, e altri ne vennero poi aggiunti (Bertelè 1932, 121-122; Coco, Manzonetto 1985, 107). Non provenivano tutti dallo stesso ambiente: alcuni appartenevano a famiglie cittadinesche veneziane, altri erano sudditi veneti dello *Stato da Mar*, altri ancora erano sudditi del sultano. Il bailo cercava sempre di utilizzare interpreti veneziani per i compiti più delicati e sudditi ottomani per gli affari richiedenti meno prudenza e diplomazia. Questi ultimi erano sovente cristiani convertiti all'Islam, oppure ebrei o greci. Un gruppo rilevante era quello formato da membri delle famiglie «latine»

yaşında tek bir kelime İtalyanca bilmeden Venedik'e gelen Giacomo de' Nores sayılabilir (Membrè 1969; Pedani 2010a, 226-227). Bazı dragomanlar, yöneticilerin (*provveditori*), kaptanların veya Osmanlı İmparatorluğu ile sınır oluşturan Istria, Dalmaçya ya da Yunanistan'daki Venedik topraklarını yönetmek üzere gönderilen resmi görevlilerin hizmetinde çalıştılar. Bir kısmı, Leopoli'den (Lviv) İzmir'e, Marmara Denizi'nden Mısır'a, Kıbrıs Adası'ndan (1571'den sonra) Kuzey Afrika'ya, Levant bölgesine gönderilen Venedik konsoloslarına hizmet etti. Son olarak, bayloslar, elçiler, vezirler ve Osmanlı Devleti'nin üst kademe yöneticileri ile doğrudan temas halinde olup İstanbul'daki Venedik elçiliğinde çalışan dragomanlar vardı.

Venedikli dragomanlar, onların eğitimi, görevleri ve hikayeleri üzerine çalışmak, Venedik Cumhuriyeti ile Bab-ı Ali arasındaki sıkı ilişkilerin nasıl yaşandığını anlamak açısından önem taşır. Bir yandan İtalyanca'nın bilinirliği -belki de «Venedikçe» demek daha doğru olur- İstanbul'da oldukça yaygınken, diğer yandan zor bir dil olan Osmanlıca'yı anlayacak yeteneğe sahip Venedikli elçilik görevlisi eksikliği yaşanıyordu. Dragomanların profesyonel olarak yetiştirilmesine bir düzen getirme girişimleri ve eğitimleri üzerine yapılan tartışmalar, İtalya'da Osmanlı dünyasına duyulan ilginin doğrudan doğruya göstergesi olmanın yanı sıra, dil öğretiminin tarihçesi açısından da göz ardı edilemez bir konumdur ve dillerarası ile kültürlerarası iletişim alanında uzmanların eğitimi bağlamında günümüzde de önem taşımaktadır.

Baylos evi (*casa bailaggia*) ile aralarında sıkı bir bağ olan dragomanlar, farklı rütbe ve sorumluluklara sahiplerdi. Baş dragoman en önemli diplomatik meselelerle ilgilenmekteydi; küçük dragoman ya da *protogero delle navi* ticari meseleler ve gemilerin yüklenmesi - boşaltılması ile ilgileniyordu; sokak dragomanı ise, on altıncı yüzyılın sonundan itibaren olmak üzere, baylosa şehirdeki ziyareti sırasında eşlik etmekle görevliydi. Yukarıda sayılanlara daha sonra başkaları da eklendi (Bertelè 1932, 121-122; Coco, Manzonetto 1985, 107). Tüm dragomanlar aynı kökenden gelmiyordu: bazıları Venedikli şehirli ailelere mensuptu, bir kısmı *Stato da Mar*'ın Venedikli (Venedik bölgesi) tebaasıydı, bir kısmı da Sultan'ın tebaasıydı. Baylos incelik gerektiren görevlerde daima Venediklileri, daha az dikkat ve diplomasi gerektiren işlerde ise Osmanlı tebaasından olanları görevlendirmeye gayret ediyordu. Bunlar, genellikle İslamiyet'i kabul etmiş Hristiyanlar, Yahudiler veya Rumlardı.

di Pera, che risalivano in parte alle comunità genovese e veneziana lì già residenti prima della quarta crociata (1204), in epoca bizantina. Per i non veneziani, ricoprire il ruolo di dragomanno veneto aveva un certo prestigio, oltre a offrire la protezione della Repubblica, che in tal modo riusciva da parte sua ad arginare così l'influsso di altre potenze occidentali, soprattutto di quella francese. Non di rado, il posto di lavoro passava da un membro all'altro di una stessa famiglia, creando relazioni durevoli tra la casa del bailo e i gruppi latini. Di questi antichi rapporti resta traccia ancor oggi: svariati componenti dello *staff* «civile» dell'Ambasciata d'Italia provengono dalla comunità italiana vivente da secoli in Turchia, soprattutto da quella stanbuliota, e appartengono sovente a famiglie «levantine» di lingua e cultura italiana residenti da generazioni in Turchia.

Il lavoro di interprete simultaneo non costituiva l'aspetto più importante del carico del dragomanno. Innanzitutto essi dovevano tradurre i documenti emessi dalla cancelleria ottomana, o essere presenti in *divan* (il consiglio di stato) o recarsi a visitare i membri dell'*establishment*, spesso da soli e quindi rappresentanti a pieno titolo la Serenissima Repubblica. Non di rado poi compivano viaggi di servizio. Siccome il bailo veniva nominato in genere per un periodo abbastanza corto (di solito stava a Costantinopoli due anni o poco più) e non parlava l'ottomano, egli in gran parte dipendeva dalle informazioni e dall'efficacia del *networking* dei propri dipendenti. Ci fu chi se ne lamentò, come il bailo Antonio Tiepolo nella sua relazione del 1576, che accusò il proprio dragomanno di una certa timidezza, dovuta all'esser al contempo cristiano e suddito ottomano (Albèri 1844, 185-186; Rothman 2009, 784). A questo punto si può ricordare un caso avvenuto molti anni dopo, nel 1719: il vecchio dragomanno Guglielmo Thelys, primo segretario dell'ambasciata olandese, chiese e ottenne l'ammissione del figlio Ignazio alla scuola di lingue orientali istituita presso il bailaggio veneto. Visti gli stretti rapporti esistenti tra la legazione della Repubblica e i latini di Pera non può stupire che tale favore venne concesso subito dal Senato. Si trovano infatti anche altri esempi di giovani che non erano sudditi veneti, ma che comunque furono accettati alla scuola o ebbero da Venezia l'incarico di interprete (Lucchetta 1984, 27-28).

Bizans döneminden, dördüncü Haçlı Seferi (1204) öncesinden beri Pera'da yaşayan Ceneviz ve Venedikli topluluklara kadar kökenleri uzanan «Latin» ailelerin fertleri, dragomanlar arasında önemli bir gurup oluşturuyordu. Venedikli olmayanlar için Venedik dragomanı statüsü elde etmek, Venedik Cumhuriyeti'nin korumasını sağlamış olmaktan öte, belli bir saygınlık kazanmak demektir. Bu şekilde diğer batılı güçlerin, özellikle de Fransızların, etkisinin durdurulması başarıyordu. Genellikle baylos evi ile Latin toplulukları arasında uzun süreli ilişkiler oluşturularak görev aynı ailenin bir ferdinden diğerine geçmekteydi. Bu ilişkiler geriye bugün bile görülebilen izler bıraktı: İtalyan Elçiliği'nin yerel statüdeki memurlarının pek çoğu, yüzyıllar boyunca Türkiye'de, özellikle İstanbul'da yaşayan İtalyan topluluğundan gelmekte olup nesiller boyunca Türkiye'de yaşamış İtalyan dilinden ve kültüründen «levanten» ailelere mensupturlar.

Eş zamanlı tercümanlık işi, dragomanlığın en önemli bölümü değildi. Öncelikle kendilerinden, Osmanlı kançılaryası tarafından yayınlanan belgeleri tercüme etmeleri bekleniyordu, ya da Divan'da hazır bulunmaları gerekiyordu veya devletin ileri gelenlerine daha ziyade tek başına ve Venedik Cumhuriyeti'nin tam yetkili temsilcisi sıfatıyla ziyaretler gerçekleştirmeliydiler. Sık sık iş yolculukları yaptıkları da oluyordu. Baylos genellikle oldukça kısa bir süre için görevlendirildiğinden (İstanbul'da iki yıl veya biraz daha fazla kalıyordu) ve Osmanlıca konuşmadığından dolayı, büyük ölçüde kendi çalışanlarının iletişim ağının bilgilerine ve etkinliğine güvenmek durumundaydı. 1576 yılındaki raporunda, kendi dragomanını hem Hıristiyan hem de Osmanlı tebaası olmasından ötürü bir anlamda utangaç davranmakla suçlayan Baylos Antonio Tiepolo gibi, bundan yakınları da oldu (Albèri 1844, 185-186; Rothman 2009, 784). Bu noktada, birçok yıl sonra, 1719 yılında, meydana gelen bir olayı hatırlamak yerinde olur: Hollanda elçisinin birinci sekreteri yaşlı dragoman Guglielmo Thelys, oğlu Ignazio'yu Venedik elçiliğinde kurulan Doğu dilleri okuluna kaydettirmek istedi ve bu isteği kabul gördü. Venedik Cumhuriyeti elçiliği ile Peralı Latinler arasında var olan yakın ilişkiler göz önünde bulundurulunca, böylesi bir isteğin *Senato* tarafından yerine getirilmiş olması şaşırtıcı gelmemelidir. Venedik vatandaşı olmayan, ancak yine de Doğu dilleri okuluna kabul edilen veya Venedik'ten tercümanlık yapmakla görevlendirilen gençlere ilişkin başka örnekler de bulunmaktadır (Lucchetta 1984, 27-28).

15.
Casa dei dragomanni (Roberto Giobbi)
Dragoman evi

2. *La nascita dei «giovani di lingua»*

Non contento della situazione in cui allora versava l'ufficio degli interpreti della casa bailaggia, il bailo Alvise Renier nella sua *Relazione* del 7 gennaio 1551 chiese di poter disporre di personale adatto a farsi valido portavoce degli interessi veneziani. Il Senato accolse la richiesta immediatamente e decise di inviare due giovani veneziani, fidati e competenti, a imparare le lingue orientali (Bertelè 1932, 141; Lucchetta 1989, 19-20). Nacquero così i *giovani di lingua*, probabilmente un calco dal termine già esistente in turco di *dil oğlanları* (Rothman 2009, 775; Yerasimos 2005, 36), addestrati in un ambiente scolastico di cui si fece capo lo stesso bailo. Il Senato espresse il desiderio di scegliere per tale scuola preferibilmente due notai della cancelleria ducale, ma un simile reclutamento risultò difficile: generalmente la classe «media» cittadina ambiva a far carriera a Venezia; molti giovani, ottenute lunghe licenze retribuite, non lasciarono più la loro città (Lucchetta 1984, 36). A ciò va aggiunto che, se anche Costantinopoli veniva ammirata per la sua bellezza, le condizioni di vita e l'igiene non erano altrettanto apprezzate e le possibilità di carriera, malgrado un certo ottimismo iniziale, erano limitate. Inoltre, in caso di guerra, la situazione dei membri della legazione veneziana non era sicura, come vedremo. Infine, i componenti della comunità occidentale nella capitale ottomana erano talvolta sedotti dalla religione islamica che avrebbe loro permesso, fra l'altro, di sposare donne turche, di guadagnare bene lavorando per gli ottomani - questo fu il caso del giovane di lingua Colombina (Palumbo Fossati Casa 1997, 112) e di Antonio Torre (Rothman 2009, 779) - o di salvare la vita in situazioni difficili.

Nonostante questo, la Repubblica riuscì a trovare subito due giovani di buona famiglia, che erano già *straordinari* della Cancelleria ducale (Lucchetta 1989, 20), Sebastiano del Cortivo e Lodovico Marucini, disposti a partire. Nacque così, per volontà della Serenissima Repubblica di Venezia, la prima scuola per interpreti di turco e ottomano, ben presto imitata dalle altre ambasciate europee a Costantinopoli.

3. *Discussioni, metodi e proposte didattiche*

Già nel 1557, a pochissimi anni dall'attivazione, il bailo Marino Cavalli criticò i metodi di insegnamento applicati e nel 1559 nominò capo della scuola

2. «*Dil Oğlanları*»nın Ortaya Çıkışı

Baylos evinin tercümanlık biriminin içinde bulunduğu durumdan hoşnut olmayan Baylos Alvise Renier, 7 Ocak 1551 tarihli raporunda Venedik çarklarının gerektiği gibi sözcüsü olabilecek kapasitede personel istediğini bildirdi. *Senato* derhal bu talebi değerlendirerek güvenilir ve yetenekli iki genç Venedikliyi Doğu dillerini öğrenmek üzere İstanbul'a göndermeye karar verdi (Bertelè 1932, 141; Lucchetta 1989, 19-20). Böylece, büyük ihtimalle, Türkçe'de var olan «dil oğlanları» ifadesinden türeyen (Rothman 2009, 775; Yerasimos 2005, 36) ve başında baylosun olduğu bir okul ortamında öğretim gören «*giovani di lingua*», yani «dil oğlanları» ortaya çıktı. *Senato*, adı geçen bu okula Dükalık Kançılıryası'ndan iki noter seçme isteğini açıkladı. Ancak böyle bir görevlendirme zor görünüyordu: genellikle orta sınıf şehirliler Venedik'te kariyer yapmak istiyorlardı; pek çok genç uzun süreli paralı izinle geldiği şehrini bir daha terk etmiyordu (Lucchetta 1984, 36). Bir de buna ek olarak, İstanbul'a güzelliğinden ötürü hayran kalınsa da, hayat koşulları ve temizlik aynı şekilde beğeni görmüyordu ve kariyer yapma olasılığı, başlangıçtaki belirli bir iyimserliğe karşın, sınırlıydı. Ayrıca, savaş durumunda, ileride de söz edileceği gibi, Venedik elçiliğinin üyelerinin durumu güvenli değildi. Son olarak, Osmanlı başşehirindeki batılı topluluğun üyeleri bazen İslam dininin etkisi altına girebiliyordu, zira bu sayede Türk kadınları ile evlenebiliyor, Osmanlılar için çalışarak iyi para kazanabiliyor - Dil oğlanı Colombina'nın (Palumbo Fossati Casa 1997, 112) ve Antonio Torre'nin (Rothman 2009, 779) durumları buna örnektir - veya zor durumlarda hayatlarını kurtarabiliyorlardı.

Tüm bunlara karşın, Venedik Cumhuriyeti, hemen yola çıkmaya hazır, Venedik Dükalık Kançılıryası'nda *olağanüstü* dragomanlık yapmış (Lucchetta 1989, 20), Sebastiano del Cortivo ve Lodovico Marucini adlı, iyi ailelerden gelen iki tercüman bulmayı hemen başardı. Böylece, Venedik Cumhuriyeti'nin isteği üzerine, İstanbul'daki diğer Avrupa ülkeleri elçiliklerince kısa sürede taklit edilecek olan, ilk Türkçe ve Osmanlıca tercüman okulu kuruldu.

3. *Tartışmalar; Yöntemler ve Öğretim Önerileri*

1557 yılında, hizmet vermeye başladıktan bir kaç yıl sonra, Baylos Marino Cavalli uygulanan öğ-

la - che non funzionava ancora come tale, perché non vi erano sempre alunni - il dragomanno Michele Cernović, che conosceva il turco, lo slavo, l'albanese, l'arabo, un po' di persiano, nonché le leggi, e licenziò il maestro turco (*hoca*, in veneziano: *cozza*) che vi insegnava. Per la prima volta qualcuno si chiese se fosse meglio servirsi di un docente madrelingua oppure di un veneto che potesse vantare una buona conoscenza di varie lingue usate nell'Impero Ottomano. Su questo argomento si discusse con molta foga soprattutto nel '700 e, in un certo senso, ancora oggi non vi è accordo tra quanti sostengono che per insegnare una lingua bisogna insegnare anche la cultura di chi la parla e quanti affermano che ciò è superfluo. Solo per fare un esempio, Andrea Memmo nel 1788 sosteneva che il dragomanno doveva sapere quattro lingue orientali, cioè il greco volgare, il turco volgare, l'arabo che era fondamentale per scrivere bene e il persiano che rendeva la lingua scritta (cioè l'ottomano) più dolce, ma che, senza la cultura che rende gli uomini più «pregievoli» e svegli, non avrebbe potuto servire a dovere la Repubblica (Lucchetta 1985, 16). Un problema era la differenza tra idioma parlato, soggetto privilegiato delle lezioni perché più facile, e lingua scritta. Scrivere bene in ottomano risultava difficile perfino a qualche esperto dragomanno.

Giova accennare al modo assai diverso di imparare le lingue orientali di cui si servì, all'inizio del Seicento, il viaggiatore romano Pietro Della Valle durante il suo soggiorno a Costantinopoli. Per apprendere lo spagnolo, assoldò come maestri dei rabbini che parlavano quella lingua (o meglio, il ladino, variante ebraica quattrocentesca del castigliano): il primo fu un *moré*, abituato a trattare con ragazzi molto giovani, il cui insegnamento non fu però molto efficace; un secondo rabbino, che già aveva insegnato con successo l'ottomano all'ambasciatore francese, diventò invece il vero maestro di turco ottomano di Della Valle. Grazie ad un suo quaderno da studente, che ancora oggi si conserva, sappiamo di più sul materiale allora usato a scopo didattico: vecchi documenti della comunità ebraica, come suppliche rivolte alla Porta, ma anche il testo dei Salmi, opera già conosciuta da ogni cristiano in traduzioni affidabili. Della Valle imparò tanto bene il turco ottomano, e poi il persiano, da poter scrivere poesie in entrambe le lingue (Speelman 2002; Özkan 2011). Inoltre egli scrisse anche una grammatica turca, destinata ai missionari cattolici, altro gruppo interessato ad imparare questa lingua (Rossi 1953, 30-32). Il caso

retim yöntemlerini eleştirdi ve 1559 yılında - sürekli öğrencisi olmadığından tam anlamıyla gerektiği gibi çalışmayan - okulun başına Türkçe, Slavca, Arnavutça, Arapça, biraz da Farsça ve hukuk bilen Dragoman Michele Cernovi'yi getirdi. Orada eğitim veren Türk hocanın (Venedik dilinde *cozza*'nın) işine son verdi. İlk defa birisi, ana dilde bir öğretmenenden mi yoksa Osmanlı Devleti'nde konuşulan farklı dillerde yetkin bir Venedikliden mi faydalanmanın daha iyi olabileceğini sorguluyordu. Bu konuyla ilgili olarak, özellikle on sekizinci yüzyılda, büyük tartışmalar yaşandı. Bir dili öğrenmek için o dili konuşanların kültürünü de öğrenmenin gerektiğini savunanlar ile bunun gerekli olmadığını destekleyenler arasında aslında bugün bile bir anlaşma sağlanabilmiş değildir. Bir örnek vermek gerekirse, 1788 yılında Andrea Memmo bir dragomanın dört Doğu dili bilmesi gerektiğini savunuyordu, yani halk arasında konuşulan Rumca ve Türkçe, iyi bir şekilde yazmak için elzem olan Arapça ile yazı dilini (yani Osmanlıca'yı) daha alımlı bir hale getiren Farsça. Ancak kişiyi daha «değerli» ve bilinçli kılan kültürden yoksun olduğunda dragoman, Venedik Cumhuriyeti'ne layığıyla hizmet edemezdi (Lucchetta 1985, 16). Daha kolay olduğu için derslerin öncelikli konusu olan konuşma dili ile yazı dili arasındaki farklılık, bir sorun oluşturmaktaydı. Osmanlıca'yı doğru bir şekilde yazmak, bazı deneyimli dragomanlar için bile zordu.

Bu noktada, on yedinci yüzyılın başlarında, İstanbul'daki ikameti sırasında doğu dillerini öğrenmede oldukça farklı bir yöntemden yararlanan Romalı seyyah Pietro Della Valle'den söz etmek yerinde olur. İspanyolca'yı öğrenmek için, o dili (daha doğrusu Kastilya dilinin on beşinci yüzyıl İbranice versiyonu olan Ladino'yu) konuşan hahamları kendisine öğretmen olarak seçti; ilki oldukça genç öğrencilerle ders yapmaya alışmış, ama öğretimi pek etkili olmayan bir hocaydı idi. Daha önce Fransız elçisine başarıyla Osmanlıca öğretmiş olan ikinci bir haham, Pietro Della Valle'nin asıl Osmanlı Türkçesi öğretmeni oldu. Öğrenci Della Valle'nin günümüze kadar gelen bir çalışma defteri sayesinde öğretim amacıyla kullanılan malzemeler hakkında pek çok bilgiye sahip oluruz: Bunlar, Bab-ı Ali'ye yazılan dilekçeler gibi, Musevi cemaatine ait eski belgeler ve güvenilir tercümeleleriyle Hıristiyanlarca bilinen mezmurlardır. Della Valle, Türkçeyi, ardından da Farsçayı her iki dilde şiir yazabilecek kadar iyi bir şekilde öğrendi (Speelman 2002; Özkan 2011). Ayrıca, Türkçe öğrenmeye meraklı bir başka topluluk

di Della Valle prova che, con qualche creatività di metodo, era possibile avvicinarsi con successo alle lingue parlate nel Vicino Oriente e che i francesi - o almeno, un loro ambasciatore - già allora utilizzavano metodi specifici di insegnamento, adatti a chi conosceva solo lingue europee.

Il metodo con cui un dragomanno aveva appreso una lingua si rifletteva anche sul suo modo di tradurre. Sono stati comparati esempi diversi di traduzioni fatte sugli stessi testi. Per esempio alla fine del Cinquecento un personaggio come Giacomo de' Nores, che aveva imparato il turco parlato da bambino, usava espressioni più colloquiali ed era meno preciso, ricorrendo a circonlocuzioni e «cioè» per spiegare il significato di una parola; altri invece, come Girolamo Alberti che era stato a Costantinopoli come *giovane di lingua*, cercava di rendere il punto di vista dell'autore ottomano utilizzando le corrispondenti e corrette parole appartenenti al linguaggio diplomatico veneziano (Rothman 2009, 789).

4. Glorie e tragedie di dragomanni

Malgrado un sistema di insegnamento poco efficiente e stagnante nel suo sviluppo, vi furono dragomanni che ebbero successo nella loro professione. Vincenzo degli Alessandri, a Costantinopoli come *giovane di lingua* nel 1563 e attivo dal 1565 al 1570, fu inviato come diplomatico - e spia - in Persia durante il conflitto di Cipro. Giovanni Battista Salvago, proveniente da una famiglia latina di Pera, fu mandato nel 1624 nelle provincie ottomane del Maghreb e lasciò un'ampia relazione su quanto vide e conobbe di quei paesi (Berchet 1865, 167-182; Salvago 1937).

Durante la guerra di Cipro (1570-1573), quando i membri della legazione furono rinserrati nella casa bailaggia, fu il dragomanno grande Lodovico Marucini a pagare con la vita la lealtà al suo paese: imprigionato all'inizio del 1571 per aver spedito delle lettere a Venezia morì il 29 maggio, probabilmente di stenti (Pedani-Fabris 1996, 161-163). Non si trattò di un singolo caso, in quanto anche altri dragomanni vennero uccisi dagli ottomani. Per esempio nel 1620 il dragomanno grande Marcantonio Borisi fu impiccato per ordine del gran visir İstanköylü Güzelce Ali Paşa con cui era in contrasto sin da quando erano entrambi giovani, con il pretesto che aveva parlato contro il suo onore e la sua persona durante la discussione di una petizio-

olan Katolik misyonerler için bir Türkçe dil bilgisi kitabı da yazdı (Rossi 1953, 30-32). Della Valle'nin durumu, bazı yaratıcı yöntemlerle Yakın Doğu'da konuşulan dillerde başarı elde edilebileceğini ve Fransızların - en azından bir elçilerinin - o zamanlarda bile sadece Avrupa dillerini bilenlere uygun özel öğretim yöntemleri kullandıklarını kanıtlar.

Dragomanın bir dili öğrenme yöntemi, onun çeviri üslubunda da kendini göstermekteydi. Aynı metinler üzerinde yapılan farklı çeviriler karşılaştırılmıştır. Örneğin, on altıncı yüzyılın sonunda, Türkçe konuşma dilini henüz çocukken öğrenmiş olan Giacomo de' Nores gibi bir kişi, daha çok konuşma diline özgü ifadeler kullanmaktaydı; dolaylı anlatımlara başvurduğundan ve bir kelimenin anlamını açıklamada «yani» kullandığından ifadeleri pek kesin sayılmazdı. Dil oğlanı olarak İstanbul'da bulunmuş olan Girolamo Alberti gibi bazıları ise, Venedik diplomatik diline özgü karşılıkları ve doğru sözcükleri kullanarak Osmanlı yazarın bakış açısını yansıtmaya çalışıyorlardı (Rothman 2009, 789).

4. Dragomanların Zaferleri ve Trajedileri

Az etkili ve zor ilerleyen bir öğretim sisteminin var olmasına karşın, mesleğinde başarıya ulaşmış dragomanlar vardı. 1563 yılında dil oğlanı olarak İstanbul'a gönderilen ve 1565 yılından 1570 yılına kadar orada hizmet veren Vincenzo degli Alessandri, Kıbrıs sorunu sırasında diplomat (ve ajan) olarak İran'a gönderildi. Peralı bir Latin aileden gelen Giovanni Battista Salvago 1624 yılında Magreb'deki Osmanlı eyaletlerine gönderildi, o topraklarda gördükleri ve öğrendikleri hakkında geriye uzun bir rapor bıraktı (Berchet 1865, 167-182; Salvago 1937).

Kıbrıs Savaşı sırasında (1570-1573) Venedik elçiliğinin üyeleri baylosun evinde tutuklu kalınca, ülkesine bağlılığını canıyla ödeyen Baş Dragoman Lodovico Marucini oldu: Venedik'e mektup gönderdiği için 1571 yılının başlarında hapsedildi ve 29 Mayıs'ta, büyük ihtimalle kötü fiziki şartlar altında öldü (Pedani-Fabris 1996, 161-163). Venedikli tercümanların Osmanlılar tarafından öldürülmesi bu tek olayla sınırlı değildir. Örneğin, 1620 yılında Büyük Dragoman Marcantonio Borisi, Venediklilere karşı birkaç Bosnalı tüccarın sunduğu dilekçenin tartışılması sırasında, şerefine ve kişiliğine hakaret ettiği gerekçesiyle, gençliğinden beri husumet içinde olduğu Vezir İstanköylü Güzelce Ali Paşa'nın em-

ne presentata da alcuni mercanti bosniaci contro i veneziani (Bertelè 1932, 176). Durante il conflitto di Candia (1645-1669), nel 1649, toccò una simile sorte al dragomanno grande Giovanni Antonio Grillo, che venne strangolato, mentre il bailo Giovanni Soranzo e gran parte dei membri della sua corte vennero imprigionati nel castello di Rumeli Hisar e rilasciati l'anno successivo (Bertelè 1932, 186-190). Esistono due illustrazioni relative al supplizio dei dragomanni Borisi e Grillo nel ms. Cicogna 1971, un codice di probabile produzione locale ma di committenza occidentale, munito di didascalie del «giovane di lingua» Marco Tarsia (Romanelli 1983, 43). Una descrizione della triste sorte della delegazione veneta alla Porta venne fornita dal segretario Giovanni Battista Ballarin in una lettera al figlio del 30 giugno 1649 (Romanelli 1983, 61). Anche durante l'ultima guerra veneto-ottomana (1714-1718), nel 1715, un dragomanno veneto, Giovanni Battista Navon, venne improvvisamente arrestato e impiccato all'incrocio delle Quattro Strade di Pera per ordine del gran visir a causa di una lettera informativa spedita su una nave di Ragusa catturata dai corsari barbareschi sudditi degli ottomani (Bertelè 1932, 262).

Una sorte non dissimile soffrirono i portalettere del bailo durante la guerra di Candia: uno fu impalato, un altro *inganzato*, cioè appeso ad un gancio curvo, come se la Porta avesse voluto allora colpire i principali intermediari utilizzati da Venezia e quindi rifiutare, anche da un punto di vista simbolico, ogni contatto con il nemico. Il pericolo poteva comunque venire anche da parte della stessa Serenissima, nel caso qualche dragomanno si fosse dimostrato infedele e ingrato, come capitò a Michele Cernović (1563) e a Mateca Salvago (m. 1594?) che il Consiglio di Dieci propose di condannare a morte (ASVE, 12; Bertelè 1932, 140; Preto 1986, 82). Queste morti violente non scoraggiarono figli e parenti dei dragomanni uccisi dall'intraprendere la medesima carriera; anzi, la Serenissima si dimostrò ansiosa di mostrare riconoscenza per i servizi che le erano stati resi: Ambrogio Grillo, figlio dello sfortunato Giovanni Antonio (Luca 2003, 304-306), e molti altri membri della famiglia Borisi furono poi interpreti della casa bailaggia.

Dopo le guerre le malattie epidemiche rappresentarono un pericolo costante per i membri della legazione veneziana. Nel 1551 scoppiò la peste a Costantinopoli, che riapparve poi nell'estate del 1554 e, a intervalli ravvicinati, per tutta la seconda

riyle idam edildi (Bertelè 1932, 176). Girit bunalımı (1645-1669) sırasında, 1649 yılında boğularak öldürülen Baş Dragoman Giovanni Antonio Grillo'nun kaderi de benzer özellikler taşır. Giovanni Soranzo ve heyetinin büyük bir bölümü ise Rumeli Hisarı'na hapsedildi ve bir yıl sonra serbest bırakıldı (Bertelè 1932, 186-190). Cicogna 1971 tasnifli el yazmasında Borisi ve Grillo adlı tercümanların işkence ile öldürülmeleriyle ilgili iki resim vardır. Batılı bir kişinin talebi üzerine İstanbul'da kaleme alınan bu el yazması, dil oğlanı Marco Tarsia'nın yazdığı açıklamaları taşımaktadır (Romanelli 1983, 43). Bab-ı Ali'deki Venedik heyetinin karşılaştığı üzücü durumlarla ilgili bir anlatıma Sekreter Giovanni Battista Ballarin tarafından oğluna yazılan 30 Haziran 1649 tarihli mektupta rastlanır (Romanelli 1983, 61). Son Osmanlı-Venedik (1714-1718) Savaşı sırasında da, 1715 yılında, Venedikli Dragoman Giovanni Battista Navon, aniden tutuklanır ve Osmanlı tebaası olan Kuzey Afrikalı Müslüman korsanlar tarafından el konulan bir Ragusa gemisi ile bazı önemli bilgiler içeren bir mektup göndermekle suçlanarak Pera'da Dört Yol'da Vezir-i Azam'ın emriyle asılır (Bertelè 1932, 262).

Benzer olaylar Girit Savaşı sırasında baylosun ulaklarının başına da geldi: biri kazığa oturtuldu, bir diğeri kancalandı, yani kanca şeklinde bir demire asıldı; sanki Bab-ı Ali, Venedik Cumhuriyeti tarafından kullanılan birincil öneme sahip araçlara zarar vermek istiyor ve simgesel bir bakış açısıyla düşmanla olan her bağı reddediyor gibiydi. Ancak, Onlar Meclisi'nin (*Consiglio di Dieci*) ölüme mahkûm etmeyi önerdiği Michele Cernović (1563) ve Mateca Salvago'nun (ö. 1594?) başına geldiği gibi, dragomanlar hainlik ve kıymet bilmezlik yaptıklarında böylesi bir tehlike hizmet ettikleri Venedik Cumhuriyeti'nden de gelebilmekteydi (ASVE 12; Bertelè 1932, 140; Preto 1986, 82). Bu acımasız ölümler, dragomanların çocuklarını ve yakınlarını, benzer bir kariyere adım atma konusunda geri letmedi; aksine, Venedik Cumhuriyeti kendisi için çalışan hizmetkârlara duyduğu şükranı gösterme gayreti içindeydi: talihsiz Giovanni Antonio'nun oğlu Ambrogio Grillo ile Borisi ailesinin pek çok ferdi, sonraki yıllarda baylos evininin tercümanlığını yaptılar (Luca 2003, 304-306).

Savaşların yanı sıra, salgın hastalıklar da Venedik elçiliğinin üyeleri için daimi bir tehlike oluşturmaktaydı. 1551 yılında, İstanbul'da veba patlak verdi. 1554 yılında ve kısa aralıklarla on altıncı yüzyılın tüm ikinci yarısı boyunca, 1560, 1568, 1575,

metà del Cinquecento (nel 1560, 1568, 1575, 1590 e 1592). La diffusione del morbo costrinse i baili e il loro *entourage* a spostarsi nella casa di villeggiatura, situata alle Vigne di Pera, dove l'aria era molto più salubre. La peste si fece sentire anche nei secoli successivi causando gravi problemi soprattutto per i giovani che venivano da Venezia e dovevano abituarsi a un clima e a un ambiente diverso (Lucchetta 1989, 21): nel 1568 morì il giovane di lingua Lodovico Fontana, nel 1637 il «giovane» Ippolito Parada, mentre il capace Matteo Marucini, fratello minore di Lodovico, non sopportò il clima di Pera e venne quindi rimandato a casa. Più tragico fu, nel 1760, il caso dell'ottuagenario dragomanno Giovanni Mascellini, discendente da una famiglia di dragomanni seri e fedeli, che sopravvisse a buona parte dei suoi congiunti uccisi dalla peste (Lucchetta 1984, 54-55).

Interessante notare quanti dragomanni, che spesso erano giudicati, come disse Lazzaro Spallanzani nel 1786, «non [...] buoni che di spiare quello che succede alla Porta, ma senza che abbiano principio di politica per dedurne le opportune conseguenze e senza che [...] sappiano la forma di governo del Principe che servono o siano stati alla sua Corte» (Lucchetta 1985, 12) abbiano invece lavorato in condizioni difficilissime, rischiando spesso la vita e ricevendo di solito magri compensi per un lavoro difficile e pericoloso. Vanno ricordati come ottimi esempi di fedeltà il dragomanno Gian Rinaldo Carli, che pur avendo la moglie suddita ottomana e la casa a Costantinopoli, fu sempre vicino al bailo Andrea Memmo allo scoppio dell'ultima guerra veneto-ottomana (1714-1718) e il giovane di lingua Bartolomeo Bruti che servì la Serenissima all'inizio del Seicento (Pippidi 2006, 63-64).

5. Una scuola di lingue a Venezia?

Già nel 1577 il bailo Giovanni Corner suggeriva di spostare la scuola di lingue a Venezia e le difficili congiunture diplomatiche, unite al pericolo sempre presente della peste, spingevano in tale direzione. Nel frattempo i baili furono costretti a un impiego sempre maggiore delle famiglie levantine di Pera, assumendo persone come il *protogero delle navi* Pasqual Navon, suo figlio Tommaso e molti altri, non perfettamente addestrati per un compito difficile come quello di dragomanno (Yerasimos 2005, 32). Allora non si diede seguito alla proposta di Corner: il suo successore Paolo Contarini decise, nel 1583,

1590 ve 1592'de yeniden görüldü. Salgının yayılması, baylosları ve heyetlerini havanın çok daha sağlıklı olduğu Pera Bağları'ndaki mekana taşınmaya mecbur bıraktı. Veba, özellikle Venedik'ten gelen ve yeni bir iklim ile farklı bir çevreye alışmak zorunda olan tercümanlar için ciddi sorunlar yaratarak takip eden yüzyıllarda da varlık gösterdi (Lucchetta 1989, 21): 1568 yılında dil oğlanı Lodovico Fontana, 1637 yılında ise Ippolito Parada öldü. Ludovico'nun küçük kardeşi, yetenekli Matteo Marucini Pera'nın iklimine dayanamayınca Venedik'e geri gönderildi. Ciddi ve sadık dragomanlardan oluşan bir aileye mensup olup, kendisi ile birlikte İstanbul'a gelenlerin büyük kısmını vebadan kaybeden seksen yaşlarındaki Dragoman Giovanni Mascellini'nin 1670 yılındaki durumu ise son derece trajikti (Lucchetta 1984, 54-55).

1786 yılında Lazzaro Spallanzani'nin belirttiği gibi, «Bab-ı Ali'de olup bitenleri gizlice dinlemekten başka bir işe [...] yaramayan, ancak bunlardan da gerekli sonuçları çıkartacak siyasi bilgilerden yoksun, hizmetinde oldukları veya sarayında buldukları Prens'in yönetim biçiminden [...] habersiz» (Lucchetta 1985, 12) diye sıklıkla nitelenen birçok dragomanın aslında son derece çetin şartlarda, hayatlarını tehlikeye atarak ve hem zor hem de riskli bir işte genellikle düşük ücretle çalıştıkları dikkate alınması gereken bir noktadır. Osmanlı tebaasından bir hanımı ve İstanbul'da bir evi olmasına karşın, son Venedik-Osmanlı Savaşı sırasında (1714-1718) Baylos Andrea Memmo'nun hiç yanından ayrılmayan Dragoman Gian Rinaldo Carli ile on yedinci yüzyılın başında Venedik'e hizmet eden dil oğlanı Bartolomeo Bruti en büyük sadakat örneği sergileyen dragomanlar olarak hatırlanmalıdırlar (Pippidi 2006, 63-64).

5. Venedik'te Bir Dil Okulu Kurulmalı Mı?

Daha 1577 yılında Baylos Giovanni Corner dil okulunun Venedik'e taşınmasını önermişti ve vebanın yarattığı tehlike çevresinde birleşen zor diplomatik koşullar, bu yönde bir değişikliğe işaret ediyordu. Bu arada bayloslar, Pera'daki Levanten aile mensuplarına giderek daha çok görev verip, küçük dragoman Pasquale Navon ve oğlu Tommaso ve başkaları gibi, dragomanlık gibi zor bir görevi yerine getirmek için tam anlamıyla hazırlanmamış kişileri işe almak zorunda kaldılar (Yerasimos 2005, 32). O zaman Corner'in önerisi takipçi bulmadı; ha-

di tenere aperta la scuola a Pera. Da un punto di vista didattico poco cambiò: nel 1627 Sebastiano Venier propose di cambiare il sistema educativo creando un primo corso propedeutico a Venezia, seguito a Costantinopoli da un corso di perfezionamento (Palumbo Fossati Casa 1997, 116).

In fondo, si trattava di un sistema non dissimile da quello di laurea triennale e magistrale (o BA/MA) oggi praticato in quasi tutti i paesi europei. Tuttavia una simile proposta non venne accolta, né si accettò, alcuni anni più tardi, il progetto di Alvise Contarini di sottoporre i giovani di lingua ad un esame ad ogni cambiamento di bailo e di licenziare chi non avesse dimostrato abbastanza talento.

Curiosamente quando si pensa ai problemi allora affrontati, essi sembrano molto attuali. I giovani erano affetti dalla prigrizia e spesso volevano cambiare carriera. Mancava la motivazione e le paghe non corrispondevano il più delle volte alle loro aspettative. I maestri erano mal pagati e perciò poco assidui ai loro doveri. Come se non bastasse, c'era il problema di una lingua che era, come disse Giovanni Battista Donà «come nell'Italia la provinciale, nella quale cadauno parla con le forme e con la pronuncia et accento del paese. Ma questa si rende adornata dalla persiana [...] pur anco si ritrova l'arabo tra Turchi sì come il latino tra noi» (Lucchetta 1987-1988, 493). Si diceva inoltre che il libro usato per l'insegnamento, la famosa grammatica del Meninski, non facilitava il processo di apprendimento, dal momento che era assai faticoso capirlo, e oltre tutto era letto e commentato da un maestro che non sapeva l'italiano.

6. Il ruolo di alcune famiglie dalmate e istriane

Quando le famiglie della burocrazia veneziana persero ogni interesse nel vedere i propri rampolli incamminarsi nella carriera rischiosa e mal pagata di dragomanno, la Serenissima cercò altrove nuovi talenti incoraggiando giovani appartenenti a famiglie aristocratiche dell'Istria e della Dalmazia a specializzarsi in questo settore. Dopo i cittadini veneziani e i membri delle famiglie latine di Pera, fu questo il terzo gruppo privilegiato nel reclutamento dei dragomanni. Le famiglie della nobiltà dalmata vivevano in una zona di confine dove il potere ottomano si stava affermando sempre di più a spese del dominio veneto. Impiegare un figlio a servizio dello stato contribuì a rinsaldare il rapporto con la Sere-

lefi Paolo Contarini, 1583 yılında Pera'daki okulda öğretimi sürdürmeye karar verdi. Öğretici yönden fazla bir şey değişmedi; 1627 yılında Sebastiano Venier, Venedik'te bir hazırlık kursu, ardından da İstanbul'da bir pekiştirme kursu oluşturarak eğitim sistemini değiştirmeyi önerdi (Palumbo Fossati Casa 1997, 116).

Genel olarak, bugün tüm Avrupa ülkelerinde uygulanan üç yıllık temel ve iki yıllık uzmanlık eğitiminden (BA/MA) farklı bir şeyden söz etmiyordu. Ancak o zaman önerilen bu benzer görüş kabul edilmedi. Birkaç yıl sonra, Alvise Contarini'nin her baylos değişikliğinde dil oğlanlarını bir sınava tabi tutma ve yeterli yeteneğe sahip olmayanları işten çıkarma projesi de kabul görmedi.

Karşılaşılan sorunlar, ilginç bir şekilde oldukça günceldir. Dil oğlanları tembel olup sıklıkla kariyer hedeflerini değiştirmek istemekteydiler. Motivasyon eksikliği yaşanmakta ve maaşları genellikle beklentileri karşılamamaktaydı. Öğretmenlerin de maaşı azdı ve bu nedenle görevlerine yeterince bağlı değillerdi. Tüm bunlar yetmezmiş gibi, Giovanni Battista Donà'nın da belirttiği üzere, bir de dil ile ilgili bir sorun vardı: «İtalya'daki yöresel diller gibi: her bir kişi bulunduğu yörenin konuşma kalıpları, telaffuzu ve aksanı ile konuşuyor. Ancak bu Farsça ile süsleniyor. [...] Bir de bizdeki Latince gibi Türklerde Arapça kullanılıyor» (Lucchetta 1987-1988, 493). Ayrıca öğretim için kullanılan Meninski'nin ünlü dil bilgisi kitabının, dil öğrenim sürecini kolaylaştırmadığı söyleniyordu: kitabı anlamak oldukça zordu, üstelik İtalyanca bilmeyen bir öğretmen tarafından okunup yorumlanmaktaydı.

6. Bazı Dalmaçyalı ve İstrialı Ailelerin Rolü

Venedik bürokrasisinin aileleri, riskli ve kötü maaşlı dragomanlık kariyerinde ilerlemedeki zorlukları görüp, bu mesleğe yönelik tüm ilgi ve alakalarını kaybedince, Venedik Cumhuriyeti, İstrialı ve Dalmaçyalı aristokrat ailelere mensup yetenekli gençleri bu alanda uzmanlaşmak üzere cesaretlendirme gayreti içine girdi. Venedik vatandaşları ve Peralı Latin ailelerin fertlerinden sonra, dragomanların yetiştirilmesinde Dalmaçyalı ve İstrialı aileler üçüncü öncelikli topluluğu oluşturuyorlardı. Soylu Dalmaçyalı aileler, Osmanlı gücünün her geçen gün daha çok Venedik hâkimiyetini zorladığı bir sınır bölgesinde yaşamaktalardı. Çocuklarından birini devlet hizmetine sokmak, Venedik Cumhuriyeti ile olan ilişkilerini ve

nissima e il loro diritto alla riconoscenza delle autorità. Secondo alcuni, la divisione dei dragomanni in tre gruppi rispecchiò quella della Serenissima Repubblica in veneziani, veneti e altri che non erano sudditi veneti bensì ottomani. Nel corso del '600 i confini fra i gruppi si fecero sempre meno netti, anche per i matrimoni che contribuirono a fondere veneziani e veneti con la comunità latina di Costantinopoli. Inoltre non di rado avvenne che membri di una stessa famiglia lavorassero alcuni per Venezia e alcuni per altre legazioni, contribuendo a creare vere e proprie reti familiari. Sebbene la Serenissima non amasse queste reti e la limitata lealtà a un unico stato che ne conseguiva, continuò d'altra parte a coltivare i rapporti con le famiglie di dragomanni di Pera per aver accesso alle informazioni di cui queste erano in possesso, e per evitare che i loro «giovani» fossero impiegati da altre potenze straniere (Rothman 2009, 776, 779-782).

Interessante appare il caso delle famiglie emergenti tra Cinque e Seicento dei Bruti, originari di Dulcigno, e dei Borisi, loro amici e congiunti. Cristoforo Bruti servì sotto Lorenzo Bernardo dalla seconda metà degli anni '80 del Cinquecento e in seguito fu assistito dal cugino Pasquale. Marcantonio Borisi fu dragomanno dai primi anni '80 fino all'inizio del 1620, quando venne giustiziato. Le due famiglie si trasferirono poi a Capodistria ottenendo nel contempo il titolo di conte. Un'altra famiglia istriana fu quella dei Tarsia (Gardina 2005, 56-60; Luca 2013) i cui membri furono, nei primi anni del '500, valenti soldati della Serenissima mentre, più tardi, i loro eredi e in particolare Cristoforo e suo fratello Marco fecero carriera come dragomanni; Marco, che succedette al compianto Grillo, fu come già detto l'autore delle didascalie del codice Cicogna 1971. Il figlio di Cristoforo, Tommaso, servì invece come interprete in Dalmazia nel 1671 e fu trasferito poi a Costantinopoli, dove venne nominato dragomanno grande nel 1680. Parente di Tommaso fu Gian Rinaldo Carli che percorse una carriera molto simile, prima in Dalmazia e poi a Pera.

7. *Il bailo Giovanni Battista Donà e la scuola di lingue*

Con l'avvento nel 1681 di un bailo di grande respiro culturale e interessato alla cultura ottomana, Giovanni Battista Donà, le cose sembrarono pren-

toritelerce tanınırılıklarını sağlamaştırmaya katkı sağlıyordu. Bazılarına göre, dragomanların üç guruba ayrılması, Venedik vatandaşları, Venedik'in buyruğu altında olanlar ile Osmanlı tebaasından olanlardan meydana gelmesi, Venedik Cumhuriyeti'nin durumunu yansıtıyordu. On yedinci yüzyıl boyunca bu guruplar arasındaki sınırlar gittikçe belirsizleşti, aralarındaki evlilikler de Venedik vatandaşlarının ve Venedik bölgesi tebaasının Pera'daki Latin kökenli topluluk ile kaynaşmasını sağladı. Ayrıca, gerçek ve kendilerine özgü aile ilişkilerinin oluşmasına katkıda bulunacak şekilde, aynı aileden bazı fertlerin Venedik, bazılarının ise diğer elçilikler için çalışmaları sıkça gerçekleşmekteydi. Venedik Cumhuriyeti var olan bu aile ilişkilerini ve buradan ortaya çıkan tek bir devlete olan sınırlı bağlılıkları sevmese de, Peralı dragoman ailelerin ellerinde bulunan bilgilere ulaşabilmek ve bu ailelere mensup tercümanların diğer yabancı güçlerce kullanılmasını engellemek için onlarla ilişkilerini canlı tutmayı sürdürdü (Rothman 2009, 776, 779-782).

On altıncı ve on yedinci yüzyıllar arasında ortaya çıkan Dulcigno kökenli Bruti ailesi ile onların dostları ve akrabaları olan Borisi ailesinin durumu ilgi çekicidir. Cristoforo Bruti 1580'lerin ikinci yarısından itibaren Lorenzo Bernardo'ya hizmet etti ve ardından kuzeni Pasquale ile çalıştı. Marcantonio Borisi 1580'lerin ilk yıllarından yargılandığı 1620 yılının başına kadar dragomanlık yaptı. Ardından, iki aile de «kont» unvanı alarak Capodistria'ya (*Koper*) yerleşti. Bir başka İstrialı aile ise Tarsia ailesidir (Gardina 2005, 56-60; Luca 2013): fertleri on altıncı yüzyılın başında Venedik Cumhuriyeti'ne asker olarak başarıyla hizmet etti, daha sonraları ise onların soyundan gelenler, özellikle de Cristoforo ve kardeşi Marco dragoman olarak kariyer yaptı. Merhum Grillo'nun ardından yerini alan Marco, daha önce de belirtildiği gibi, Cicogna 1971 tasnifli el yazmasının açıklamalarını yazan kişiydi. Cristoforo'nun oğlu Tommaso 1671 yılında Dalmaçya'da eş zamanlı tercüman olarak görev yaptı, ardından 1680 yılında baş dragoman ilan edildiği İstanbul'a gönderildi. Tommaso'nun akrabası, önce Dalmaçya'da sonra Pera'da çok benzer bir kariyere sahip olan Gian Rinaldo Carli'ydi.

7. *Baylos Giovanni Battista Donà ve Dil Okulu*

1681 yılında, büyük bir kültürel birikime sahip olup Osmanlı kültürüne ilgi duyan Giovanni Battis-

dere una diversa piega. Donà portò con sé nella legazione costantinopolitana un'équipe di sei giovani di lingua, fra cui il dottor Antonio Benetti di Belluno, che ebbe il compito di scrivere un resoconto del periodo trascorso a Costantinopoli. Prima di partire, Donà aveva voluto imparare i primi rudimenti del turco aiutato in questo dal sacerdote armeno Giovanni (Hovhannes) Agop «per averne almeno una qualche tintura» (Palumbo Fossati Casa 1997, 116). Una volta arrivato nella capitale ottomana, il gruppo di Donà iniziò una serie di studi di vario genere, compresa l'archeologia.

Di grande valore furono le traduzioni in italiano di opere in lingua ottomana, fra cui una raccolta di proverbi turchi, pubblicata poi nel 1688, e il *Keşfü'z-zunûn* di Katip Çelebi, una bibliografia di letteratura araba, persiana e ottomana, apparsa nel 1693. Donà scrisse anche la prima opera apparsa in Europa sulla lingua, la letteratura - anche popolare - e la musica turca, intitolato *Della letteratura dei Turchi...* (1688), un libro che fu lodato anche da Leibnitz; le traduzioni delle canzoni erano opera del dragomanno Gian Rinaldo Carli (Donado 1688, 125, 129, 135, 139). La novità di queste opere è soprattutto l'enfasi posta sugli aspetti positivi della cultura ottomana.

Con il loro approccio intelligente e aperto alla cultura ottomana, Donà e i suoi si inserirono in un filone di studi, cominciato nel tardo '500, che presentava un manifesto interesse per la cultura del Vicino Oriente: appartennero a questa corrente un dizionario quadrilingue nel 1580, il *Dizionario della Lingua Italiana-Turческа* di Giovanni Molino (1641), la grammatica turca di Francesco Maria Maggio del 1643, ispirata all'esempio dell'avalliano della letteratura della quale era stato incaricato dalla De Propaganda Fide, il *Thesaurus linguarum orientalium* di François Mesgnien-Meninski del 1680 e molte altre opere. Anche le *Relazioni* dei baili e degli ambasciatori straordinari a Costantinopoli, i *Diarii* di Marino Sanudo e le commedie di Andrea Calmo sono ricche di parole ed espressioni turche, che dimostrano conoscenze e contatti non superficiali con il mondo ottomano (Palumbo Fossati Casa 1997, 115). I mestieri di interprete e traduttore, persone che lavorano con il linguaggio, dote umana per eccellenza, vennero molto lodati da Tomaso Garzoni nell'opera *Piazza universale di tutte le professioni* (1587). In verità Donà, con la sua scuola, ambiva a combinare gli scopi culturali con quelli politico-commerciali così da formare

ta Donà'nun baylos olarak atanmasıyla, işler daha farklı bir yola girecek gibiydi. Donà, İstanbul'daki Venedik elçiliğine, kendisiyle birlikte, altı dil oğlanı getirdi. Aralarında, İstanbul'da geçirdikleri dönemin raporunu yazmakla görevli Bellunolu Doktor Antonio Benetti de bulunuyordu. Venedik'ten ayrılmadan önce Donà, Ermeni Rahip Giovanni (Hovhannes) Agop'un yardımıyla, «Hiç değilse biraz aşinalık kazanmak için» Türk dilinin temel öğelerini öğrenmek istemişti (Palumbo Fossati Casa 1997, 116). Osmanlı başşehrine varan Donà'nun heyeti, arkeolojiyi de kapsayan pek çok farklı türden bir dizi çalışma başlattı.

Osmanlıca ile yazılmış eserlerin İtalyancaya tercümeleri çok önemliydi; bunların arasında 1688 yılında basılan bir Türk atasözleri derlemesi ile 1693 yılında basılan ve bir Arap, Fars, Osmanlı edebiyatı bibliyografyası olan Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn'u* yer alıyordu. Donà, ayrıca, *Della Letteratura dei Turchi...* (1688) adlı, Leibnitz tarafından da övülen bir kitap olup Türk dili, Türk edebiyatı - halk edebiyatı dahil - ve Türk müziği üzerine Avrupa'da görülen ilk eseri yazdı. Kitaptaki şarkıların tercümeleri Dragoman Gian Rinaldo Carli'ye aitti (Donado 1688, 125, 129, 135, 139). Bu eserin getirdiği yenilik, daha ziyade Osmanlı kültürünün iyi yönlerini ortaya koymasındaydı.

Osmanlı kültürüne akılcı ve açık yaklaşımlarıyla Donà ve dil oğlanları on altıncı yüzyılın sonlarında başlayan ve Yakın Doğu kültürüne duyulan bariz ilgiyi kanıtlayan bir dizi çalışmanın içinde yer aldılar. Bu çalışmalar arasında, 1580 yılında yayınlanan dört dilli bir sözlük; Giovanni Molino'nun *İtalyanca-Türkçe Sözlüğü* (1641); De Propaganda Fide tarafından görevlendirilmiş olan Della Valle'nin örneğine dayanarak hazırlanmış, 1643 tarihli, Francesco Maria Maggio'nun Türkçe Dil Bilgisi kitabı; François Mesgnien-Meninski'nin 1680 tarihli *Thesaurus Linguarum Orientalium'* u ve pek çok başka eser sayılabilir. Ayrıca, baylosların ve İstanbul'daki olağanüstü elçilerin raporları (*Relazioni*), Marino Sanudo'nun günlükleri (*I Diarii*) ve Andrea Calmo'nun tiyatro eserleri, Osmanlı dünyasına ilişkin yüzeysel olmayan bilgi ve temasları kanıtlayan Türkçe sözcük ve ifadelerle zengindir (Palumbo Fossati Casa 1997, 115). Tercümanlık mesleğinden ve üstün bir insani yetenek sergileyen dil ile uğraşan kişilerden, Tomaso Garzoni'nin *Piazza universale di tutte le professioni* (1587) adlı eserinde oldukça büyük övgü ile söz edilir. Aslında Donà, okulu aracılığı ile, kültürel amaçlarla siyasi-ticari

16

Palazzo di Venezia: Leonardo De Mango (1843-1930), Uomo che prega (Antonio Fabris) Questo pittore italiano negli ultimi anni della sua vita abitò in una stanza nella casa dei dragomanni

Venedik Sarayı: Leonardo De Mango (1843-1930), Dua eder adam. Bu İtalyan ressam ömrünün son yıllarında dragomanların evinde küçük bir odada yaşamıştı

17.

Palazzo di Venezia: Leonardo De Mango (1843-1930), Studioso (Antonio Fabris)

Venedik Sarayı: Leonardo De Mango (1843-1930), Araştırmacı

dragomanni capaci che fossero in grado di aiutare i baili nei delicati contatti con l'Impero Ottomano (Lucchetta 1987-1988, 481).

Nel 1683 l'attività culturale e la missione diplomatica di Donà si conclusero anticipatamente a causa di uno dei tanti incidenti che avvenivano lungo il confine veneto-ottomano. Dopo che un gruppo di valacchi (detti in veneziano *morlacchi*) sudditi veneti avevano ucciso più di duecento sudditi turchi, egli accettò di pagare un risarcimento alla Porta, mentre il Senato veneto era contrario per paura che si pensasse a un appoggio finanziario fornito da Venezia alla guerra che gli ottomani avevano allora intrapreso contro Vienna. Donà fu richiamato in patria per non aver rispettato gli ordini; venne poi assolto in quanto non avrebbe potuto agire diversamente, date le circostanze in cui si era trovato ad operare (Bertelè 1932, 218). Non tornò a Costantinopoli, ma continuò ad interessarsi del mondo ottomano. Nel 1692 rilanciò la vecchia idea di Sebastiano Venier di fondare una scuola a Venezia seguita da un corso di perfezionamento a Costantinopoli. Presentò alla Serenissima il convertito Abramo Albanese, che volendo diventare cittadino veneziano, offrì i suoi servizi come insegnante di lingua. La Serenissima lo prese al suo servizio e Albanese formò per molti anni gli interpreti veneziani di lingue orientali.

8. La guerra di Morea (1684-1699)

Nel 1683, il dragomanno Tommaso Tarsia chiese e ottenne dalla Porta di accompagnare come osservatore straniero l'esercito ottomano fin sotto le mura di Vienna. Il resoconto che scrisse è fra i documenti più interessanti relativi a tale disastrosa campagna (Pedani-Fabris 1996, 685-755). Dopo l'esecuzione del gran visir e l'allontanamento del dragomanno imperiale Alessandro Maurocordato degli Scarlatti, il capo della cancelleria (il *reis ül-kuttap*), il *kahya dei kapıcı* Ahmed ağa e il *çavuşbaşı* cercarono inutilmente di convincere Tarsia a prendere il suo posto come *divan-ı hümayun tercümanı*: egli allora rifiutò ma anni dopo, nel 1688-89, fece effettivamente parte della delegazione ottomana incaricata delle vane trattative di pace allora intraprese. Alla stessa conferenza partecipò, anche se da parte veneziana, Gian Rinaldo Carli (Yerasimos 2005, 40-43). Nel 1699 i due dragomanni si ritrovarono a parlare ancora di pace, anche se questa

hedefleri birleştirmeyi, böylece Osmanlı İmparatorluğu ile olan hassas ilişkilerde bayoslara yardım edebilecek düzeyde yetenekli dragomanlar yetiştirmeyi amaçlamaktaydı (Lucchetta 1987-1988, 481).

1683 yılında Donà'nın kültürel etkinliği ve diplomatik görevi, Venedik-Osmanlı sınırı boyunca meydana gelen pek çok tatsız kazadan biri nedeniyle, zamansız bir şekilde sona erdi: Venedik tebaasından bir gurup Eflaklının iki yüzü aşkın Osmanlı tebaasını öldürmesinin ardından, Venedik *Senatosu* Viyana kuşatmasında bulunan Osmanlılara savaşta maddi destek sağladıklarının düşünüleceği korkusuyla karşı çıktığı halde Donà, Osmanlı Devleti'ne zararı ödemeyi kabul etti. Donà, kendisine verilen emirleri yerine getirmediği gerekçesiyle Venedik'e geri çağırıldı. Ancak şartlar göz önünde bulundurulduğunda, farklı davranması beklenemeyeceğinden affedildi (Bertelè 1932, 218). İstanbul'a bir daha geri dönmese de Osmanlı dünyası ile ilgilenmeye devam etti. İstanbul'da düzenlenecek bir pekiştirme kursu ile öğretimini tamamlayacak bir okulun Venedik'te kurulmasına ilişkin Sebastian Venier'in düşüncesini yeniden gündeme getirdi. Venedik vatanı olma isteğiyle dil öğretmeni olarak hizmet vermeyi teklif eden dönme Abramo Albanese'yi Venedik Cumhuriyeti'ne tanıttı. Venedik Cumhuriyeti, Albanese'yi hizmetine aldı ve Albanese, uzun yıllar boyunca Venedikli Doğu dilleri tercümanlarını eğitti.

8. Mora Savaşı (1684-1699)

1683 yılında, Tommaso Tarsia, Bab-ı Ali'den Osmanlı ordusuna Viyana surlarının altına kadar yabancı gözlemci olarak eşlik edebilme izni istedi ve bu isteği olumlu karşılandı. Tarsia'nın yazdığı rapor bu hezimet dolu sefer hakkındaki en ilginç belgelerden biridir (Pedani-Fabris 1996, 685-755). Vezir-i Azam'ın idam edilmesinden ve İmparatorluk Tercümanı Alessandro Maurocordato degli Scarlatti'nin görevden uzaklaştırılmasının ardından, reis ül-kuttap, Kapıcı Kâhyası Ahmed Ağa ile *çavuşbaşı*, Tarsia'yı *divan-ı hümayun tercümanı* olarak görev yapması konusunda boşuna ikna etmeye uğraştılar: o an için Tarsia bu teklifi reddetti, ancak daha sonra, 1688-1689 yıllarında, dönemin faydasız barış girişimlerini yürütmekle görevli Osmanlı heyetinin etkili bir üyesi oldu. Aynı konferansa, Venedik tarafından olmakla beraber, Gian Rinaldo Carli de katıldı (Yerasimos 2005, 40-43). 1699 yılında iki drago-

volta rappresentavano entrambi gli interessi veneziani. Il primo morì nel 1715 o all'inizio del 1716, e allora il secondo prese il suo posto come dragomanno grande della Serenissima. Tommaso Tarsia seppe guadagnarsi il rispetto e la stima sia dell'ambiente diplomatico veneziano che di quello ottomano: non solo alternò momenti di servizio a favore di Venezia ad altri a favore della Porta, ma riuscì ad evitare il triste fato di alcuni suoi predecessori, come Grillo o Borisi: nei più bui giorni del 1683, quando venne accusato di aver pianificato la fuga del segretario Cappello e di suo fratello Giacomo da Costantinopoli, riuscì a convincere il gran visir della sua innocenza. La sua vita rappresenta quindi un fulgido esempio di conoscenza sia della cultura veneta che di quella ottomana e di integrazione nel difficile ma variegato e multiculturale mondo della Costantinopoli dell'epoca.

Dopo quindici anni di guerra, nel 1699, con la firma degli accordi di Karlowitz ritornò la pace tra la Serenissima e la Porta. In quello stesso anno il Senato veneziano decretò l'apertura di una nuova scuola di lingua ottomana e araba a Venezia, incaricando della nomina dei docenti i Riformatori allo studio di Padova, cioè la magistratura che soprintendeva all'università patavina. Nel 1705 si offrì come insegnante Salomone Negri (o Nigro), un greco di Damasco, che dichiarò di conoscere sei lingue e propose un nuovo metodo di insegnamento. Negri sosteneva che per apprendere una lingua bisognava conoscere prima di tutto la cultura del popolo che la parlava. Si trattava di un metodo «senza tedio», come affermava l'ideatore, volto a interessare gli studenti invece di costringerli ad esercitare solo la memoria. Prima di cominciare effettivamente a insegnare Negri chiese di poter viaggiare fino a Costantinopoli per poter comprare i libri necessari. Quindi partì per la capitale ottomana al seguito dell'ambasciatore e futuro doge Carlo Ruzzini, inviato nel 1705 come ambasciatore straordinario in occasione dell'ascesa al trono di Ahmet III. Negri compose un elenco dei libri che desiderava e lo consegnò a Ruzzini, che lo inviò al doge con il suo parere positivo; tuttavia la Serenissima non si impegnò ad assumere l'insegnante e, dopo molti anni di vana attesa di un contratto di lavoro, Negri chiese di poter lasciare Costantinopoli (Lucchetta 1983, 13-20). Fu tuttavia proprio Ruzzini, nella sua *Relazione* di fine mandato al Senato, a fornire la più completa e poetica descrizione dei compiti e dei meriti di un dragomanno: «grande,

man, bu kez ikisi de Venedik çıkarlarını temsilen, barıştan söz etmek üzere yine bir araya geldi. İlki 1715 veya 1716 yılının başlarında öldü ve böylece ikincisi Venedik Cumhuriyeti'nin baş dragomani olarak onun yerini aldı. Tommaso Tarsia hem Venedik hem de Osmanlı diplomatik çevrelerinin saygısını ve beğenisini kazanmayı bildi; hizmetlerini bir Venediklilerin bir Osmanlıların yararına sunmakla kalmadı, aynı zamanda Grillo ve Borisi gibi bazı seleflerinin üzücü yazgısından kaçınmayı da başardı: 1683'ün en karanlık günlerinde, sekreter Cappello ve kardeşi Giacomo'nun İstanbul'dan kaçışlarını planlamış olmakla suçlandığında, Vezir'i Azam'ı masum olduğuna inandırmayı başardı. Onun hayatı hem Venedik hem de Osmanlı kültürünü tanıyarak dönemin İstanbul'unun zor, renkli ve çok kültürlü dünyası ile gerçekleşen bir bütünleşmenin iyi bir örneğidir.

On beş yıllık savaştan sonra, 1699 yılında Karlofça Anlaşması'nın imzalanmasıyla Venedik Cumhuriyeti ile Bab-ı Ali arasında barış yeniden sağlandı. Aynı yıl Venedik *Senatosu*, *i Riformatori allo Studio di Padova*'yı, diğer bir deyişle Padova Üniversitesi'nin Venedik yöneticilerini öğretmen seçiminde görevlendirerek, Venedik'te yeni bir Türkçe ve Arapça okulunun açılması için karar aldı. 1705 yılında, altı dil bildiğini söyleyen ve yeni bir öğretim tekniği öneren, Şamlı bir Rum olan Salomone Negri (veya Nigro) öğretmenliğe aday olduğunu açıkladı. Aslında Negri, bir dili öğrenmeden önce, o dili konuşan halkın kültürünün öğrenilmesi gerektiğini savunuyordu. Düşünce sahibinin de belirttiği gibi, öğrencileri ezberlemeye zorlamak yerine, onların ilgisini çekmeye yönelik «can sıkımayan» bir yöntem söz konusuydu. Ancak Negri, etkin olarak öğretime başlamadan önce, gerekli kitapları alabilmek için İstanbul'a seyahat edebilme talebinde bulundu. Böylece, III. Ahmet'in tahta çıkışı nedeniyle 1705 yılında olağanüstü elçi olarak İstanbul'a gönderilen Venedik elçisi ve geleceğin doju Carlo Ruzzini ile birlikte Osmanlı başşehrine doğru yola çıktı. Negri almak istediği kitapların bir listesini çıkardı ve Ruzzini'ye teslim etti. Ruzzini de olumlu görüşü ile birlikte listeyi doja gönderdi. Ne var ki Venedik Cumhuriyeti, öğretmeni işe almadı. Kontratı için yıllarca boşu boşuna beledikten sonra Negri, İstanbul'dan ayrılmak için izin istedi (Lucchetta 1983, 13-20). Bununla birlikte *Senato*'ya gönderilen nihai raporunda, dragomanların görevleri ve sarf ettikleri emekler hakkında en kapsamlı ve şiirsel tanımlamayı yapan bizzat

difficile e pregno è l'uffizio del dragomanno: la lingua che parla, l'orecchio che ascolta, l'occhio che vede, la mano che dona, l'anima che agisce e da cui può dipendere la vita e l'eccidio d'ogni negozio» (Pedani-Fabris 1996, 821).

9. Un periodo di decadenza

Malgrado tante buone idee e valide iniziative, la scuola di lingue orientali veneziana nel '700 non ebbe vita facile. Intanto, altre nazioni facevano progressi ben maggiori, come per esempio la Francia, che fondò un simile istituto presso i padri cappuccini di Smirne e Costantinopoli nel 1669 (Pippidi 1980, 133). Anche Sigismondo Augusto di Polonia si interessò per inviare a Costantinopoli dei ragazzi ad apprendere l'ottomano e il turco e, a metà Seicento, François Mesgnien-Meninski scrisse la sua opera sulla lingua turca proprio con l'intento di fondare una scuola di lingue orientali in Polonia (Majda 1997, 124). Nel 1742 il bailo Giovanni Donà dedicò per intero il primo dispaccio che scrisse al Senato al problema dei dragomanni, proponendo una profonda riforma dell'istituzione dei *giovani di lingua*, riducendone l'organico e migliorandone lo stipendio, per aumentarne la lealtà. Inoltre pensò fosse opportuno vietarne il matrimonio con donne locali e introdurre anche un'uniforme (Palumbo Fossati Casa 1997, 120). Alcuni anni più tardi, nel 1747, rinacque l'iniziativa di creare una scuola a Venezia, sotto la guida dell'esperto dragomanno Giovanni Mascellini: l'esperimento si concluse ben presto, in quanto vi fu un solo allievo e nel 1751 il maestro fu costretto a tornare a Costantinopoli. Anche se la Serenissima continuava a interessarsi all'insegnamento delle lingue orientali, la crisi economica di quel periodo ebbe nefaste conseguenze per la scuola e il lavoro dei dragomanni, il cui numero divenne sempre più esiguo mentre la loro preparazione era sempre più approssimativa, soprattutto rispetto a quella degli interpreti che lavoravano presso le altre legazioni europee a Costantinopoli. Anche i russi crearono una loro scuola, che fu diretta da un prete veneziano capace di insegnare italiano e francese. Gli imperiali, invece, fondarono una scuola di lingua nella città di Venezia dove venivano impartite anche lezioni di turco, in modo che i giovani interpreti arrivassero a Costantinopoli conoscendo già i primi rudimenti della lingua. I più attivi furono però i francesi che

Ruzzini oldu: «Dragomannın görevi, büyük, zor ve ciddidir: konuşan dildir, gören gözdür, bahşeden eldir, işleri halleden ve her işin iyi veya kötü sonucunun kendisine bağlı olduğu kişidir.» (Pedani-Fabris 1996, 821).

9. Bir Çöküş Dönemi

Pek çok iyi fikre ve faydalı girişime karşın, Venedik Doğu dilleri okulu için on sekizinci yüzyılda hayat kolay değildi. Bu arada, 1699 yılında, İzmir'de ve İstanbul'da kapusen (*cappuccini*) papazlarının yönetimi altında benzer bir kurum oluşturan Fransa örneğinde olduğu gibi, diğer uluslar da bu alanda büyük atılımlar gerçekleştirmekteydiler (Pippidi 1980, 133). Polonyalı Sigismondo Augusto da, Osmanlıca ve Türkçe öğrenmeleri için İstanbul'a bazı gençleri gönderdi ve on yedinci yüzyılın ortasında, François Mesgnien-Meninski Polonya'da bir Doğu dilleri okulu kurulması niyetiyle Türk dili üzerine kitabını yazdı (Majda 1997, 124). 1742 yılında Baylos Giovanni Donà dil oğlanlarının vatana olan bağlılıklarını artırmak için sayılarını azaltıp maaşlarını yükseltmek suretiyle dil oğlanları kurumunda köklü bir reform önerisiyle Senato'ya yazdığı ilk raporunun tamamını dragomanların sorunlarına ayırdı. Ayrıca, görev yaptıkları bölgedeki yerel kadınlarla evlenmelerini yasaklamayı ve üniforma mecburiyeti getirmeyi tasarladı (Palumbo Fossati Casa 1997, 120). Birkaç yıl sonra, 1747 yılında, deneyimli Dragoman Giovanni Mascellini'nin yol göstericiliği ile, Venedik'te bir okul açma girişimi yeniden gündeme geldi. Bu girişim kısa sürdü, çünkü tek bir öğrenci vardı ve öğretmen 1751 yılında İstanbul'a geri dönmek zorunda kaldı. Venedik Cumhuriyeti doğu dillerinin öğretimi ile ilgilenmeye devam etmekteydi, ancak o dönemde süregelen ekonomik kriz, dragomanlar ve dil oğlanları okulu için son derece olumsuz sonuçlar doğurdu: özellikle İstanbul'daki diğer Avrupa devletlerinin elçilikleri tercümanları ile karşılaştırıldığında, dragomanların seviyeleri giderek düşüş kaydederken sayıları da her geçen gün azaldı. Ruslara gelince, İtalyanca ve Fransızca öğretme becerisine sahip Venedikli bir rahip tarafından yönetilen kendi okullarını kurdular. Habsburg İmparatorluğu ise Türkçenin temel öğelerini bilerek İstanbul'a gidecek genç tercümanların yetiştirildiği, Türkçe derslerinin de verildiği bir dil okulunu Venedik'te kurdu. 1786 yılında elçiliklerinde Arapça, Fransızca, İtalyanca ve Latince

nel 1786 avevano addirittura una stamperia nella loro ambasciata, dove si stampava in arabo, francese, italiano e latino (Lucchetta 1985, 11-12). Inoltre, la Francia aveva nel Collegio di Marsiglia una sezione destinata espressamente all'insegnamento dell'ottomano, dell'arabo e del persiano oltre alle materie consuete.

I baili Andrea Memmo e Agostino Garzoni si lamentarono dell'inefficienza del sistema di addestramento dei «giovani», ovviamente invano. Comunque la discussione sulla formazione degli interpreti si protrasse per tutta la seconda metà del '700. Sempre Memmo e Garzoni proposero nel 1785 di aprire una scuola a Venezia che fornisse anche un'ampia formazione culturale. Secondo loro era ormai diventata necessaria una specializzazione per le varie incombenze: un dragomanno doveva essere destinato alla Porta, un altro alle dogane, un altro ancora ai tribunali, mentre altri si sarebbero occupati dell'arsenale, della cancelleria bailaggia o di accompagnare i diplomatici nei loro viaggi. Così per venire incontro a queste richieste l'anno seguente il numero dei dragomanni raddoppiò passando da tre a sei. Il Senato, che in un primo tempo era venuto incontro alle rivendicazioni dei *giovani di lingua* aumentando nel 1785 le loro paghe, già l'anno seguente li richiamò da Pera a Venezia, ponendo quindi fine all'esperienza costantinopolitana. Nel 1786 si tentò ancora una volta di attivare dei corsi a Venezia, tenuti dall'esperto dragomanno Giovanni Battista Calavrò, ma l'arrivo dell'armata napoleonica pose fine alla Serenissima Repubblica e alla sua scuola di lingue orientali (Lucchetta 1985, 5-7, 10, 15).

10. Conclusione

La Serenissima Repubblica fu fra i primi stati europei a rendersi conto dell'importanza di avere al proprio servizio traduttori qualificati. Ciò non sorprende in quanto si trattò di uno stato nato dai commerci abituato ad ospitare sul proprio territorio numerose comunità che parlavano lingue diverse, dal greco all'albanese, dall'istiro-rumeno ai vari dialetti e lingue slave, fino al ladino o allo yiddish. Fu soprattutto nei rapporti non sempre facili con le autorità e i sudditi ottomani che il bisogno di dragomanni affidabili si fece maggiormente sentire. Non mancarono nei vari secoli tentativi di dare forma istituzionale all'educazione e all'addestra-

kitap yayınlatabilecek bir baskı makinesine sahip olan Fransızlar ise en çalışkan olanlardı (Lucchetta 1985, 11-12). Ayrıca Marsilya Koleji'nde, olağan derslerin yanı sıra, Türkçenin, Arapçanın ve Farsçanın öğretimine özel olarak ayrılmış bir bölüm de bulunmaktaydı.

Andrea Memmo ve Agostino Garzoni adlı baylosların, dil oğlanlarının eğitim sisteminin etkin olmadığından yakınmaları, ne yazık ki boşunaydı. Tercümanların eğitimi ile ilgili tartışma on sekizinci yüzyılın tüm ikinci yarısı boyunca sürdü. Yine Memmo ve Garzoni, 1785 yılında Venedik'te geniş bir kültür eğitimi de verecek bir okul açılmasını önerdiler. Onlara göre, farklı görevler için uzmanlaşma artık bir gerekliliğe dönüşmüştü: bir dragoman Bab-ı Ali konusunda, biri gümrükler konusunda, bir diğeri de mahkemeler konusunda uzmanlaşmalıydı; bazı dragomanlar ise tersane veya baylos evinin kançılıryası ile ilgilenecekler ya da diplomatlara yolculuklarında eşlik etmekle görevli olacaklardı. Böylece, yukarıda belirtilen ihtiyaçları karşılayabilmek üzere bir sonraki yıl dragomanların sayısı üçten altıya çıkarılarak ikiye katlandı. Önce, 1785 yılında, dil oğlanlarının isteklerini, maaşlarını arttırarak karşılayan Senato, ertesi yıl onların İstanbul deneyimine son vererek, dil oğlanlarını Pera'dan Venedik'e geri çağırdı. 1786 yılında, deneyimli Dragoman Giovanni Battista Calavrò'nun hocalığı ile dersler Venedik'te bir kez daha canlandırılmaya çalışıldı, ancak Napolyon ordusunun gelişi, Venedik Cumhuriyeti'ne ve Doğu dilleri okuluna son verdi (Lucchetta 1985, 5-7, 10, 15).

10. Sonuç

Venedik Cumhuriyeti, kendi hizmetinde nitelikli tercümanlara sahip olmanın önemini ilk kavrayan Avrupa devletlerinden biri oldu. Rumcadan Arnavutçaya, Istria Rumencesinden farklı lehçelere ve Slav dillerine, Ladino ya da Yiddish'e kadar farklı dilleri konuşan pek çok topluluğu kendi topraklarında misafir etmeye alışmış, ticaretten doğan bir devlet olduğu göz önüne alındığında, Venedik Cumhuriyeti'nin bu durumu şaşırtıcı değildir. Güvenilir bir dragomana duyulan ihtiyaç, Osmanlı Devleti yöneticileri ve Osmanlı tebaası ile zaman zaman zorlukların da yaşandığı ilişkilerde daha çok kendini hissettirmekteydi. Tercümanların eğitim ve öğretimini kurumsal temellere oturtma girişimleri yüzyıllar boyunca sürdü: yerel öğretmenler tarafından

mento degli interpreti e dei traduttori. I *giovani di lingua*, istruiti nella casa bailaggia da maestri locali e addestrati professionalmente dai dragomanni che lavoravano per Venezia furono pensati come un'équipe di interpretariato professionista, anche se non sempre il livello fu all'altezza delle intenzioni e delle aspettative dello stato veneto. I problemi non mancarono: vi furono conversioni all'islam dettate dai motivi più vari, come il matrimonio con donne turche, malattie vere o causate dalla nostalgia di casa, momenti di tensione con le autorità ottomane e periodi di guerra. Quello di dragomanno non fu mai un mestiere tranquillo. Le autorità venete discussero a più riprese con diplomatici e insegnanti le metodologie didattiche che andavano applicate, il numero di quanti avrebbero frequentato i corsi e, soprattutto, se era meglio che la scuola di lingue fosse a Venezia o a Costantinopoli. Così all'inizio del Settecento Francesco Gritti (1723-1727) propose una scuola preparatoria a Venezia per ragazzi di dieci o dodici anni e il loro trasferimento a Costantinopoli solo a sedici o diciotto anni. Tale suggerimento rimase inascoltato e anni dopo Giovanni Donà (1742-1745) lo ripresentò al Senato (Lucchetta 1984, 33). Andrea Memmo (1778-1782), invece, pensò a un corso di otto anni da cominciarsi all'età di dodici o tredici anni a Venezia per continuarlo poi con il titolo e lo stipendio di *giovane di lingua* a Costantinopoli e concluderlo con un anno di pratica presso i provveditori generali veneziani in Dalmazia o Levante (Lucchetta 1985, 19, 21). Comunque già dall'inizio del Settecento, coloro che volevano diventare dragomanni della legazione spesso passavano un periodo di apprendistato presso un console veneto in terra ottomana o presso un provveditore in una zona di confine, mentre nel 1768 un'altra legge stabilì che i nuovi consoli in Marocco o in Barberia dovessero essere scelti proprio tra coloro che avevano studiato lingue orientali presso la casa bailaggia a Costantinopoli (ASVE 13).

Comunque sia, che la scuola fosse una necessità sempre fu sentito fra le autorità venete, come viene ancora oggi sentito vivamente. Nulla vieta di considerare il progetto accordato ma ancora non ratificato tra la Repubblica Italiana e quella Turca per fondare un'università italo-turca a Istanbul come la - per ora - ultima tappa di un tentativo di migliorare la comunicazione, di creare un tipo di insegnamento in grado di stimolare le relazioni economico-politiche tra i due Paesi. La tradizionale e ormai superata discussione tra i due principi di *flag follows trade* e

baylos evinde yetiştirilen ve Venedik için çalışan dragomanlar tarafından profesyonelce eğitilen dil oğlanları, seviyeleri Venedik Devleti'nin amaçlarını ve beklentilerini karşılayacak kadar yüksek olmasa da, profesyonel bir ekip olarak görülüyorlardı. Ancak sorunlar eksik olmuyordu: Türk kadınlarla evlenmek misali pek çok farklı nedenden ötürü İslam dinine geçme; hastalanma veya memleket hasreti ile hasta düşme; Osmanlı yöneticileri ile gerilimli dönemler ve savaş zamanları. Dragomanlık hiç de sakin bir meslek değildi. Venedikli yetkililer uygulamakta olan öğretim yöntemlerini, derslere devam edecek öğrenci sayılarını, özellikle de dil okulunun Venedik'te mi yoksa İstanbul'da mı olmasının daha iyi olacağını diplomatlar ve öğretmenler ile pek çok kez tartıştı. Böylece on sekizinci yüzyılın başında Francesco Gritti (1723-1727) on - on iki yaşındaki çocuklar için Venedik'te bir hazırlık okulu açılması ve bu çocukların ancak on altı-on sekiz yaşına geldiklerinde eğitim için İstanbul'a gönderilmesini önerdi. Bu öneri pek rağbet görmedi. Yıllar sonra Giovanni Donà (1742-1745) aynı öneriyi Senato'ya sundu (Lucchetta 1984, 33). Andrea Memmo (1778-1782) ise on iki-on üç yaşındaki çocuklar ile Venedik'te eğitime başlanmasını, ardından 'dil oğlanı' unvanı ve maaşıyla bu kişilerin İstanbul'da eğitimlerine devam edilmesini; sonunda da Dalmasya ya da Levant'taki Venedik yöneticilerinin (*provveditori generali*) himayelerinde bir yıllık saha uygulaması ile, sekiz yıllık bir eğitim düşünmekteydi (Lucchetta 1985, 19-21). On sekizinci yüzyılın başından itibaren, elçiliğin dragomanı olmak isteyenler, Osmanlı topraklarında bir Venedik konsolosunun ya da sınır bölgesindeki bir yöneticinin (*provveditore*) himayesinde bir eğitim dönemi geçiriyordu. 1768 yılında ise başka bir yasa, Fas ya da Magrep kıyılarına gönderilecek yeni konsolosların İstanbul'daki Venedik elçiliğinde Doğu dilleri çalışmış olanlar arasından seçilmesi gerektiğini belirliyordu (ASVE 13).

Her durumda, böylesi bir okulun bir gereklilik olduğu, tıpkı bugün gibi, Venedikli yöneticiler tarafından hep hissedildi. İtalya Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İstanbul'da bir Türk-İtalyan üniversitesi kurmak amacıyla üzerinde anlaşmaya varılan, ancak henüz resmen son onayı alınmamış olan bir proje, iki ülke arasındaki iletişimi geliştirme ve ekonomik-siyasi ilişkileri canlandıracak bir eğitim yaratma yolundaki girişimlerin son adımı olarak düşünülmelidir. *Flag follows trade* ve *trade follows flag* ilkeleri arasındaki gelenekleşmiş ve artık aşılmış olan tartışma, *trade follows*

18.

23 ottobre 2013. Cécile Franchetti, organizzatrice di un 'Time travel' (Viaggio nel tempo) a Palazzo di Venezia con gli studenti del Liceo Italiano. (Serap Mumcu)

23 Ekim 2013. Cécile Franchetti, Venedik Sarayı'nda İtalyan Lisesi öğrencileri ile gerçekleşen bir 'Time travel' (Zaman Yolculuğu) düzenleyicisi

trade follows flag pare sostituita dalla coscienza che *trade follows communication*.

In conclusione, tre gruppi svolsero la funzione di dragomanno per Venezia tra il Cinque e il tardo Settecento: cittadini originari veneziani, sudditi veneti provenienti dalla nobiltà dalmata o istriana e membri di famiglie latine di Pera. Questi gruppi fornirono veri e propri specialisti in un mestiere che non di rado era trasmesso da padre a figlio. Anche se non si realizzò mai una scuola di interpretariato in due cicli, il primo preparatorio a Venezia e il secondo di perfezionamento a Costantinopoli, tuttavia questo tentativo fu l'archetipo di scuole analoghe aperte nel ventesimo secolo in molti paesi europei. Se oggi esiste una scuola di interpretariato anche a livello universitario è grazie ai vari tentativi di bails come Corner, Venier, Donà, Memmo e tanti altri.

Proprio la sensibilità nata a Venezia per l'istruzione linguistica vista come primo passo verso la conoscenza dell'Altro appare oggi di estrema attualità. Questa storia non è ancora finita in quanto si può considerare il costruendo progetto di un'università italo-turca a Istanbul, avviato da Italia e Turchia, come un'ulteriore tappa di un percorso che ha avuto inizio a Venezia cinque secoli fa.

communication ilkesi tarafından yerinden edilmiş gözükmektedir.

Sonuç olarak, on altıncı yüzyıl ile on sekizinci yüzyılın sonları arasında üç topluluk Venedik için dragomanlık görevini yerine getirdi: Aslen Venedik vatandaşı olanlar; Dalmacıya veya Istria'nın soylu ailelerinden gelen ve Venedik tebaasından olanlar; Pera'daki Latin ailelerinin fertleri. Bu topluluklar, çoğu kez babadan oğula geçen bir mesleğin gerçek anlamda uzmanlarını Venedik Cumhuriyeti'ne sağladılar. Venedik'te bir hazırlık okulu ile İstanbul'da bir uzmanlık okulu olarak planlanan iki ayaklı bir tercüman yetiştirme okulu asla gerçekleştirilememiş olsa da, bu girişimler yirminci yüzyılda pek çok Avrupa ülkesinde açılan benzer okulların ilk örneğidir. Bugün üniversite seviyesinde bir tercüme okulu varsa, bu Corner, Venier, Donà, Memmo ve başka birçok diğer baylosun çeşitli girişimleri sayesinde.

Ötekini tanımaya yönelik ilk adım olarak görülen dil eğitimi için Venedik'te duyulan bu hassasiyet, bugün büyük bir güncellikle karşımızdadır. Başlangıcını beş yüz yıl önce Venedik'te bulan bir girişimin son adımı olarak, İtalya ve Türkiye'nin girişimleriyle başlatılan, İstanbul'da bir Türk-İtalyan üniversitesi kurulması projesi düşünüldüğünde, bu hikâye henüz bitmiş sayılmaz.

Il personale della legazione veneziana

Venedik Elçiliğinde Gündelik Hayat

Massimo Galtarossa
(Università degli Studi di Padova)

1. La familia del bailo

Sin dal Duecento il bailo a Costantinopoli aveva il compito di mantenere una piccola corte (*fameia* in veneziano, *familia* in latino) formata all'inizio, da circa una ventina di persone. Questo numero si dilatò nel corso dei secoli fino a comprenderne, nel Settecento, circa ottanta persone. Per esempio si ha notizia che nel marzo 1715 il bailo Andrea Memmo venne imprigionato assieme a una cinquantina di membri del suo seguito (Brunelli 1936, 18). Il significato di tutto questo personale, che non trova comparazione con altre realtà diplomatiche veneziane in Europa, si comprende solo a partire dalla stratificata identità di questa rappresentanza diplomatica e dal progressivo ampliamento delle sue competenze e responsabilità. Tuttavia, fu con la seconda metà del Cinquecento che il personale della legazione venne ad assumere una fisionomia delineata e un ruolo definito (Simon 1985, 56; Coco, Manzonetto 1985, 63-70; Dursteler 2006, 23-40).

Appare proficuo collegare subito le funzioni svolte dal bailo con i singoli ruoli del personale di legazione. Il bailo, come detto in un altro saggio in questo stesso volume, era al centro di una vasta di rete di relazioni istituzionali: teneva i contatti con i *consilia* e gli *officia* della Dominante, interveniva nella nomina di diversi consoli nei paesi del Levante e sin dal 1670 doveva informare gli uffici centrali sulle qualità di tutti i candidati destinati a tali posti, aveva rapporti con i rettori e i provveditori dei domini dello *Stato da Mar*, che reggevano terre confinanti con le provincie ottomane dei Balcani e della Grecia (Pedani 2007, 177-178; Pedani 2011a, 64). Quest'attività richiedeva personale di fiducia, come il segretario, a conoscenza degli affari più segreti, interpreti, detti allora dragomanni, e molti corrieri. Il discorso sull'informazione politica era centrale. Venezia aveva bisogno di essere con-

1. Baylosun Ailesi

İstanbul baylosunun 1200'lü yıllardan beri, başlangıçta yaklaşık yirmi kişiden oluşan, küçük bir sarayı (aile: *fameia*; Venedik lehçesinde, *familia*; Latince) vardı. Bu sayı yüzyıllar geçtikçe arttı ve 1700'lerde yaklaşık seksen kişiye ulaştı. Örneğin, 1715 martında Baylos Andrea Memmo, maiyetindeki yaklaşık elli kişiyle birlikte hapsedildiğini bildirmişti (Brunelli 1936, 18). Bu maiyetin sayıca çokluğunun, Avrupa'daki diğer Venedikli diplomatların durumuyla kıyaslanamamasının nedeni iki şekilde izah edilebilir: birincisi buradaki diplomatik temsilin çok katmanlı bir kimliğe sahip olması, ikincisi ise bunların beceri ve sorumluluklarının sürekli artması. Bununla birlikte, elçiliğin gündelik hayatı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, fiziksel şekil ve belirli bir vaziyet almıştı (Simon 1985, 56; Coco, Manzonetto 1985, 63-70; Dursteler 2006, 23-40).

Baylosun işleyişinde dönüm noktalarından biri olan acil bağlantı kurmak, elçiliğin gündelik hayatının işlevsel bir parçası olarak görülüyordu. Baylos, geniş bir ağın kurumsal bağlarının merkezindeydi: Venedik Devleti'nin yönetim birimleriyle (*consiglia* ve *officia*) doğrudan ilişkileri vardı. Levant'taki farklı ülkelerin konsoloslarıyla atamalarda bir araya geliyordu. 1670'ten itibaren merkezî büroları, belirlenmiş olan bütün adayların sayısı ve bazı kadrolar üzerine bilgilendirmek zorundaydı. Venedik Deniz Devleti'nin (*Stato da Mar*) hâkimiyeti altında olup da Osmanlı'nın Balkanlar ve Yunan topraklarındaki sancaklarıyla sınır olan bölgelerde hüküm süren yöneticilerle (*rettori* ve *provveditori*) bağlantı halindeydi (Pedani 2007, 177-178; Pedani 2011a, 64). Bu durum en gizli işleri bilen tercümanları, o zamanki ifadesiyle dragomanları ve bir çok haberciyi tanıyan bir sekreter gibi güvenilir kişiliği gerektiriyordu. Siyaset bilgisi üzerine tartışmak işin özüydü. Venedik düzenli olarak bilgilendirilme ihtiyacı

tinuamente informata, anche perché la Porta non aveva un'ambasciata permanente in laguna con cui confrontarsi quotidianamente (Pedani 1994). Nella prima età moderna, finché il sistema postale veneziano fu l'unico a tenere regolarmente in contatto Costantinopoli con l'Europa, le notizie importanti transitavano per lo più tramite Venezia.

Il bailo era anche il rappresentante della comunità veneta a Costantinopoli e come console la difendeva e la tutelava. In base a quanto concesso in antico dagli imperatori bizantini e poi dai sultani, poteva esercitare una giurisdizione sia civile sia penale sui suoi sottoposti. Aveva quindi bisogno di una corte di giustizia, di ufficiali di polizia, di carcerieri che si occupassero dei rei e di guardie che potessero far eseguire i suoi ordini anche all'esterno del recinto del bailaggio, in territorio ottomano. A questo scopo il sultano distaccava presso tutte le ambasciate estere dei membri della sua truppa più famosa e fedele, chiamati dai veneziani *giannizzeri di casa*, che venivano però pagati, e a fine carriera anche pensionati, a spese di chi li utilizzava: costoro, in quanto militari ottomani, potevano dunque far rispettare gli ordini del bailo nelle terre del sultano, cosa che non sarebbe stata mai concessa a uno straniero o a un semplice suddito ottomano (Coco, Manzonetto 1985, 70; Dursteler 2006, 39).

Secondo l'etichetta europea il sultano aveva un rango paragonabile a quello di un imperatore e inoltre, egli stesso, dopo la conquista della città imperiale (1453), aveva mutuato molti elementi del cerimoniale bizantino considerandosi, per conquista, erede del *basileus* e degli antichi imperatori di Roma. Non aveva però dimenticato di essere anche un khan e un sultano e quindi l'etichetta in uso a Costantinopoli mantenne per secoli anche elementi di origine antico-turca e islamica, non sempre immediatamente comprensibili da chi arrivava dall'Europa. I baili veneziani, per la loro lunga frequentazione con gli ottomani, furono forse tra i rappresentanti diplomatici esteri quelli che conoscevano meglio il cerimoniale ottomano. Ecco quindi che si presentavano assieme alla loro corte alle cerimonie ufficiali con un abbigliamento da parata, senza sfoggiare però immagini o croci che avrebbero urtato la sensibilità ottomana, come invece capitò ad altri ambasciatori per esempio nel 1616 al rappresentante imperiale Herrman Czernin (Pedani 2006a, 23). Memorabile fu il corteo che il bailo Giovanni Battista Donà fece sfilare nell'udienza solenne dell'agosto 1682 per recar-

duyuyordu; perché *Serenissima*'n n sahip olduğu bilgileri kıyaslama şansı bulacağı bir Osmanlı elçiliği Venedik'te bulunmuyordu (Pedani 1994). Yeniçağın başında, Venedik posta teşkilatı, İstanbul ve Avrupa arasında düzenli olarak bağlantı kuran tek kurum olduğundan dolayı önemli haberler bu teşkilat sayesinde, Venedik aracılığıyla Avrupa'ya aktarılıyordu.

Baylos aynı zamanda Venedik topluluğunun İstanbul'daki temsilcisiydi ve tıpkı bir konsolos gibi kendi topluluğunu koruyor ve kolluyordu. Temel düzeyde, Eski Bizans İmparatorları ve daha sonra da sultanlardan almış olduğ u müsad eyle adlı ve cezaî yargılama yapabildiğ inden dolayı adlı saraya, resmi polise, mahkumların başında bulunacak gardiyanlara ve Osmanlı topraklarında baylosluğ un sınırları haricindeki yerlerde emirlerini yerine getirecek kişilere ihtiyacı vardı. Bu nedenlerden dolayı, Osmanlı sultanı bütün yabancı büyükelçilik üyelerine, kendi maiyetinden en ünlü ve en güvenilir, Venediklilerin *giannizeri di casa* (ev yeniçerileri) dediğ i, ödemeleri çalışma süreleri boyunca ve hatta emekliliklerinde dahi büyükelçilikler tarafından üstlenilecek olan, yeniçerilerinden tahsis etmişti: Bu yeniçeriler, böylece her ne kadar Osmanlı ordusu mensubu olsalar da baylosun emirlerini yerine getirebilirlerdi, aksi takdirde bir yabancı nın basit bir Osmanlı buyruğ unu yerine getirme ihtimali mümkün olmazdı (Coco, Manzonetto 1985, 70; Dursteler 2006, 39).

Avrupalılara göre, Osmanlı sultanı bir imparator ile kıyaslanacak derecede egemenliğ e sahipti ve imparatorluk başkentini fethettikten sonra (1453) Bizans geleneklerinden önemli olduğ unu düşündüklerini devletin bünyesine katmış tı. Bunun da nedeni; *basileus*'un ve eski Roma imparatorlarının varisleri olduğ unu göstermekti. Fakat aynı zamanda bir han ve bir sultan olduğ unu da unutmayan sultan, İstanbul'da taş ıdığı Antik-Türk ve Müslüman kökenlerini korumayı bilmişti. Osmanlı sultanının hem Doğ u hem Batıyı kapsayan bu ünvanları Avrupalıların anlaması elbette kolay değildi. Venedikli bayloslar, yabancı diplomatik temsilcilere kıyasla, Osmanlılar ile en uzun süreli ilişkiler geliştirdiklerinden dolayı, belki de Osmanlı geleneklerini en iyi tanıyanlardı. Bu nedenle de heyetleriyle birlikte abartıya kaçmadan ya da Osmanlıların hassaslık göstermelerine neden olan haçlı görüntüsü sergilemekten imtina ederek seçtikleri tören kıyafetleriyle, tıpkı diğ er büyükelçilerin, örneğ in 1616'da Herrman Czernin'in imparatorluğ u temsil ettiğ i gibi, resmi törenlerde yerlerini alıyorlardı (Pedani 2006a, 23). Baylos Gian Battista Donà'nın

si in *divan*: si videro passare al suo seguito per le vie di Costantinopoli lacchè, portalettere, staffieri, giannizzeri e infine altri staffieri (ASVe 14). Anche l'abbigliamento del personale di servizio prevedeva abiti sontuosi. A Costantinopoli si usava vestir la *familia* nelle cerimonie ufficiali con lunghi abiti rossi. In tal modo si poteva mostrare a tutti l'importanza e il prestigio goduti dal doge che, grazie prima ai regni di Cipro e di Candia (persi nel 1571 e nel 1669) e poi a quello di Morea (conquistato nel 1699 e perso nel 1718) ebbe per secoli, a livello protocollare, le stesse prerogative dei re. In questo senso si può comprendere come nell'ottobre 1675, in un momento in cui non vi erano più regni a sostenere l'onore della Repubblica, il bailo Giovanni Morosini considerasse pregiudiziale al decoro della legazione anche la mancanza di un solo *coadiutore* rispetto a quanto praticato in passato (ASVe 15).

A leggere la lista di coloro che nel 1792 si imbarcarono a Venezia assieme al bailo Federico Foscari non è facile attribuire ad ogni nome un compito o una carica precisa (Foscari 1996, disp. 1). Spesso altri patrizi accompagnavano un bailo o un ambasciatore straordinario al sultano nel tragitto via mare, che nel Settecento arrivava fino alla costa dalmata, perché destinati a ricoprire cariche nello *Stato da Mar* della Repubblica. Inoltre, come ricorda Marino Cavalli (1500-1573), nella sua opera volta ad insegnare al giovane figlio il galateo diplomatico, scritta probabilmente durante il suo soggiorno costantinopolitano (1560-1561), era prassi che i giovani nobili veneti si unissero al seguito di qualche diplomatico per cominciare ad apprendere la sottile arte della diplomazia (Cavalli 1935, 76-80). Anch'essi, dunque, facevano parte, a tutti gli effetti, della *familia* del bailo, pur senza ricoprire alcuna carica ufficiale. Il difficile ambiente della corte ottomana poteva infatti essere considerato come una scuola per i giovani patrizi che desideravano entrare in contatto con gli usi di una corte estera e, al tempo stesso, visitare un paese esotico e lontano, o partecipare ad eventi spettacolari come le feste che si tenevano a Costantinopoli per le circonclusioni dei principi e i matrimoni delle principesse. I rappresentanti esteri erano invitati a parteciparvi, con il loro seguito e con i loro preziosi doni, perché il sultano si considerava un sovrano universale che regnava su terre dove potevano vivere fianco a fianco, secondo quanto insegna l'islam, persone di religioni diverse purché credenti nel Dio unico. Le delegazioni degli stati europei, dunque, partecipa-

1682 agosto, andava a gitmek için gerçekleş-tirdiği tören alayı unutulmaz olmuştur. Baylosu İstanbul'a kadar takip eden alayda hizmetliler, haberciler, ulaklar, yeniçeriler ve en arkada başka ulaklar bulunmaktaydı (ASVe 14). Aynı şekilde personelin kıyafetleri de oldukça gösterişli ve güzeldi. İstanbul'da resmi törenlerde uzun kırmızı giysiler aileyi giydirmek için kullanılırdı. Bu şekilde yüzyıllar boyunca protokolde aynı imtiyazlara sahip olan Kıbrıs ve Girit (Kayıpları 1571 ve 1699 yıllarıdır.) ve Mora (Fethi 1699, kaybı 1718'dir) krallıkları sayesinde dojun önemi ve sahip olduğu zevkler herkese gösterilebiliyordu. Bu nedenle, Cumhuriyetin onuru destekleyecek kralların artık olmadığı zamanda, 1675 ekiminde Baylos Giovanni Morosini'nin, elçiliğin temsilinde, geçmişteki uygulamalardan farklı olarak, sadece bir asistan eksikliğini dahi göz önünde bulundurmamak gerektiği yargısı anlaşılmalıdır (ASVe 15).

1792'de Venedik'te Baylos Federico Foscari'yle birlikte gemiye binenlerin hangi görevle ya da ne kadar ücret aldıklarını saptamak kolay bir iş değildir (Foscari 1996, disp. 1). Sıklıkla diğer soylular da baylosa ya da olağanüstü büyükelçiye deniz yolculuklarında eşlik ederlerdi. Bu eşlikçilik XVIII. yüzyılda Dalmaçya kıyılarına kadar -Cumhuriyetin oradaki yönetiminde (*Stato da Mar*) görev almak üzere sürerdi. Buna ek olarak, Marino Cavalli (1500-1573) İstanbul'da bulunduğu süre içinde (1560-1561) küçük oğluna, diplomatik görgü kurallarını öğretmek için bir eser kaleme almıştı. O dönemde genç Venedikli soylular diplomasi sanatının inceliklerini öğrenmek için bir diplomatik temsilciye eşlik ediyorlardı (Cavalli 1935, 76-80). Neticede onlar da her hangi bir resmi görevde yer almasalar da baylos ailesinin bir parçasını teşkil ediyorlardı. Osmanlı sarayının zorlu ortamı genç soylular için bir okul kabul edilebilirdi. Neticede onlar da uzaklardaki egzotik bir ülkeyi ziyaret etmek, bayramlar gibi göz alıcı etkinliklere katılmak ya da İstanbul'da düzenlenen şehzadelerin sünnet düğünleriyle, hanım sultanların evlilik törenlerinde bulunmak için, yabancı bir saray ile temasa geçmek istiyorlardı. Beraberindekiler ve pahalı hediyeleriyle birlikte gelen yabancı temsilcilikler törenlere davet edilirdi; çünkü İslam öğretisine göre, Osmanlı sultanı, farklı dinlerden gelenlerin inandıkları sadece bir tane yaradan olduğundan hareketle, kendisini, herkesin bir arada yaşayabileceği toprakları yöneten evrensel bir hükümdar gibi görüyordu. Avrupa devletlerinin heyetleri, Osman-

vano in corteo ad alcuni eventi della liturgia civica ottomana volti a magnificare la dinastia, mentre a Venezia gli ambasciatori ottomani, proprio a causa della loro diversa religione, potevano solo osservare dalle finestre delle Procuratorie, assieme alle donne, le processioni che si svolgevano in Piazza San Marco (Pedani 2006c).

La *familia* del bailo si divideva in *alta* e *bassa*. Nella prima categoria stavano i personaggi più importanti come il segretario, gli interpreti, e anche il medico o il cappellano, cioè coloro che potevano in qualche modo occuparsi degli affari di stato, non solo con trattative dirette con visir e alti funzionari ma anche con suggerimenti, consigli o contatti personali. Nella *bassa* erano invece annoverati il maggiordomo, il *mastro* di cucina, quello di stalla, il cuoco, il cavallerizzo, i servi e altri bassi funzionari. Tra tutti doveva esistere un rapporto di fiducia e collaborazione così da poter portare a termine nel modo più efficace il servizio che era stato affidato alla legazione nel suo complesso dal governo di Venezia (Özkan, Speelman 2010, 85-86).

2. La familia alta: il personale della cancelleria

Nella gerarchia del personale di legazione il primo posto spettava al segretario del bailo, incaricato di occuparsi della cancelleria. Questi era scelto di solito tra i membri dell'apparato burocratico veneziano. Come stabilito in una legge del Maggior Consiglio del 22 dicembre 1532, doveva ricoprire già almeno il ruolo di notaio della cancelleria ducale così come avveniva per altre importanti ambasciate venete, per esempio a Parigi o Vienna (ASVE 16). Era questo uno dei ruoli minori di una scala gerarchica che, partendo da notaio d'ufficio, saliva via via fino alla carica di cancellier grande. Il periodo trascorso nel bailaggio rappresentò per molti giovani burocrati veneziani un trampolino di lancio per assurgere a incarichi ben più importanti. Per esempio, Agostino Vianol (1590-1660), dopo un periodo trascorso a Costantinopoli come coadiutore, non solo si arricchì enormemente e divenne, nel 1651, cancellier grande, ma riuscì anche, approfittando delle leggi straordinarie di un periodo di guerra, ad acquistare per un'altissima somma di denaro la nobiltà per i propri eredi (Bertelè 1932, 239, 417; Casini 1991, 195, 237-238). La scelta di un segretario di bailaggio teoricamente spettava al cancellier grande che, come capo della burocrazia, era la per-

lirarn geçit törenlerinde hanedanı daha görkemli hale getirmek için tören alayına dahil ediyorlardı; öte yandan Venedik'te bulunan Osmanlı elçileri ise farklı dinden gelmiş olduklarından dolayı, San Marco Meydanı'nda düzenlenen törenleri sadece vekillerin balkonundan kadınlarla birlikte izleyebiliyorlardı (Pedani 2006c).

Baylosun ailesi yüksek ve düşük tabaka olarak ikiye ayrılıyordu. Birinci kısımda sekreterler, tercümanlar ya da rahipler gibi daha önemli kişiler bulunmaktaydı, ki bunlar bir şekilde devletin yurt dışındaki işleriyle doğrudan ilgilenebilirken; vezirler ve devlet adamlarıyla görüşmeler yapabilir; bununla birlikte tavsiye, öğüt ve kişisel ilişkilerle baylosa yardımcı olabiliyorlardı. İkinci kısımda ise, uşak, mutfak ustası, aşçı, atlı ve memurlar ayrıca diğer alt kademe görevliler yer alıyordu. Elçilik bünyesinde bu iki kısım arasında bir güven bağı ve işbirliği olmak zorundaydı; çünkü böylece Venedik hükümeti tarafından en etkin hizmeti yürütmek amacıyla bir bütün olarak emanet edilen görev layığıyla yerine getirilmiş olabilirdi (Özkan, Speelman 2010, 85-86).

2. Hanenin Yüksek Tabakası: Kañçılaryanın personeli

Elçiliğin kişisel hiyerarşisinde ilk yer, kañçılaryanın sorumlusu olan baylosun sekreterine aitti. Bunlar genellikle Venedik'in bürokratik üyeleri arasından seçilirdi. Sekreterler, Büyük Konsey'in (*Maggior Consiglio*) 22 Aralık 1532 tarihinde aldığı karara göre, en azından düklük kañçılaryasında, Venedik'in Paris ve Viyana büyükelçiliklerinde olduğu gibi noterlik görevi almak zorundalardı (ASVE 16). Bu, hiyerarşinin merdivenleri içinde en aşağı seviyede bulunan görevdi. Büro noterliğinden yukarı doğru çıkıldığında yavaş yavaş son basamak olan kañçılaryanın en yüksek dereceli devlet memurluğuna (*cancellier grande*) kadar çıkılabiliyordu. Bayloslukta geçerilen zaman, birçok Venedikli genç bürokrat için, daha önemli görevlere gelebilmek adına bir basamak olmuştu; örneğin Agostino Vianol (1590-1660) İstanbul'da asistanlık göreviyle geçirdiği sürenin ardından, sadece aşırı derecede zenginleşmemiş; aynı zamanda da 1651 yılında en üst kademe memur olmuştu. Bununla da yetinmeyen Vianol bir savaş döneminin olağanüstü kanunlarından faydalanarak, çok yüksek bir miktarda para ödeyerek varisleri için asalet satın almayı başarmıştı (Bertelè 1932, 239, 417; Casini 1991,

sona più adatta per conoscere la personalità e le attitudini individuali del personale a lui sottoposto. In pratica, però, era il nobile appena eletto a scegliere chi doveva coadiuvarlo durante la missione in modo da avere a fianco una persona che già stimava e di cui si fidava (Galtarossa 2009, 70).

Sia segretari sia i coadiutori (*cogitori*) che li affiancavano appartenevano al cetto medio veneziano, cioè a quella classe cittadina che forniva i membri della burocrazia e che tanti legami aveva, anche di matrimonio, con le famiglie della nobiltà, tanto che un nobile che sposava la figlia di un cittadino originario generava eredi abili a sedere in Maggior Consiglio. A Venezia vi erano vari gradi di cittadinanza: *de intus tantum*, il più semplice da ottenere che forniva alcune facilitazioni su imposte e dazi e l'accesso ad alcune arti; *de intus et extra*, che dava il permesso di fregiarsi del titolo di mercante veneziano in tutte le piazze estere e, infine, quella *originaria*, che permetteva di accedere ad alcune professioni come quella di notaio ordinario o di cancelleria. Si era cittadini non per nascita ma in seguito ad un riconoscimento ufficiale rilasciato, nel caso delle prime due, dai Provveditori di Comun e, nel caso degli *originari*, dall'Avogaria di Comun che sin dal 1486 aveva il compito di verificare se il candidato possedeva i necessari requisiti. Il titolo spettava alla persona e non alla sua famiglia nel complesso o ai discendenti. Poteva presentarsi il caso che qualcuno avesse tutte le carte in regola per la nomina, mentre padre e nonno non avrebbero mai potuto aspirare a tale titolo o neppure il figlio, se per esempio fosse nato fuori Venezia o avesse esercitato un mestiere non consono alla qualifica. Sin dal 1622, per essere riconosciuti come *originari*, bisognava essere veneziani e discendere da due generazioni che non avevano esercitato alcuna *arte meccanica* e che erano nate nella città di Venezia (Zannini 1993, 23-60, 83; Pedani 1996b, 47-50).

Si può notare come, in momenti particolari, la legazione a Costantinopoli venne affidata anche a cittadini originari, che non poterono però mai fregiarsi del titolo di bailo o ambasciatore (Pedani 2010a, 157-159). In generale si trattò di personale che ricopriva già la carica di segretario del Senato o del Consiglio di Dieci, e ciò avvenne soprattutto nei momenti di crisi internazionale, quando occorreva un personaggio di secondo piano per portare avanti trattative semi-ufficiali, ma comunque sempre ad alto livello diplomatico. Questo fu, per esempio, il caso del segretario Giovanni Battista Ballarin, che

195, 237-238). Baylosluk sekreterinin seçimi teorik olarak en yüksek dereceli memurun göreviydi. Neticede onlar bürokrasinin başındaki kişiler olarak sorumlulukları altındakilerin kişilikleri ve bireysel özelliklerini daha iyi biliyorlardı. Ancak uygulamada, görevi boyunca kendisine yardımcı olmak için yeni seçilecek olan soylunun, saygılı ve güvenilir biri olması gerekiyordu (Galtarossa 2009, 70).

Sekreterler ve yardımcıları (*cogitori*) Venedik'in orta sınıf ailelerinden gelip bu şehirli orta sınıf bürokrasisinin üyelerini meydana getiriyorlardı. Yapılan evlilikler de soylu aileler ile bir çok ortak başa sahip olmalarına neden oluyordu. Bir asilzâde, şehirli kökenden gelen birinin kızıyla evlenebiliyor; böylece bu evlilikten Büyük Konseyde yer almaya misait varisler doğuyordu. Venedik'te vatandaşlığın değişken dereceleri vardı: *de intus tantum*, vergiler ve vergiden muaf olanlar üzerine kolaylaştırma ve bazı sanatlara erişim gibi elde edilmesi en basit olan derecedeydi. *De intus et extra*, yabancı pazarlarda bulunan herkese Venedikli tüccar unvanını kullanma izni veriyordu. Son olarak da *originaria*, sıradan ya da kançılara noterliği gibi bazı mesleklere kabul edilebilenlerdi. Bu her ne kadar doğuştan gelen bir vatandaşlık olmasa da sonradan resmi olarak vatandaş olarak kabul edilmelerini sağlıyordu. 1486 yılından itibaren, İlk iki derece için *Provveditore di Comun* ve üçüncü derece için ise *Avogaria di Comun*'un, aday olabilmek için gerekli şartları taşıyıp taşımadığını doğrulama görevi vardı. Unvan, ailesinin tamamına ya da torunlarına değil, kişinin kendisine aitti. Birisi atamalarda, babası, dedesi hatta oğlu her hangi bir unvana sahip olamamışken bile, hatta Venedik'in dışında doğmuş ya da bir unvan sahibi olmak için yeterli olmayan bir iş yapıyor olsa da bütün belgeleri yine de eksiksiz bir şekilde takdim edebilirdi. 1622'den itibaren, *originari* olarak kabul edilebilmek için Venedikli olmak ve iki nesil boyunca da herhangi bir mekanik sanat icra etmemiş olmak gerekiyordu (Zannini 1993, 23-60, 83; Pedani 1996b, 47-50).

İstanbul'daki elçiliğin, her ne kadar baylos ya da büyükelçi unvanıyla olmasa da zaman zaman Venedik vatandaşlarına (*originari*) emanet edildiği görülmektedir (Pedani 2010a, 157-159). Genel olarak bunlar zaten *Senato* ya da *Consiglio di Dieci*'de sekreterlik görevi alıyorlardı ve olağanüstü bir uluslararası kriz ortaya çıktığı zaman arka plandaki bir kişinin resmi görüşmeleri sürdürebilmesi için gerekiyordu; ama neticede bu Venedik vatandaşları da her zaman yüksek kademeli diplomatlardı.

morì a Costantinopoli nel 1666, verso la fine della guerra di Candia (1645-1669), dopo aver ricevuto da Venezia la nomina a cancellier grande (Zannini 1993, 152-153). Subito dopo di lui vennero inviati a Costantinopoli i segretari Giovanni Battista Padavin e Girolamo Giavarina, entrambi avvelenati per ordine del gran visir nel 1667, e quindi Giovanni Cappello e Giovanni Pietro Cavalli. Anche nell'anno che precedette lo scoppio della guerra di Morea (1684-1699), quando le armate ottomane già si dirigevano verso Vienna (1683), fu un altro segretario ducale, Giovanni Cappello, ad essere inviato come diplomatico alla corte del sultano Mehmed IV, anche se questa volta gli ottomani non seppero nascondere la loro irritazione per l'invio di un rappresentante ufficiale di così basso rango (Galtarossa 2009, 147). A questo proposito particolare fu il caso di Giacomo Ragazzoni, inviato a Costantinopoli a trattare la pace durante i giorni più bui della guerra di Cipro, nel 1571, quando il bailo Marcantonio Barbaro era stato rinchiuso con la *famiglia* nella casa bailaggia. Prima di partire gli venne frettolosamente attribuito il titolo di segretario, pur non appartenendo in alcun modo all'apparato burocratico veneziano, cosicché potesse trattare ad alto livello con i funzionari ottomani con cui era già in contatto grazie alla sua attività mercantile (Zoccoletto 2009, 32-40).

Di solito il segretario di legazione era uno solo, anche se vi furono casi in cui due segretari lavorarono fianco a fianco. Un'incisione del Settecento, che rappresenta l'entrata di un bailo a Pera, mostra chiaramente la presenza di due segretari e vi sono testimonianze che anche ai tempi del bailo Girolamo Cappello (1595-1600) avvenne lo stesso. La mole di lavoro da svolgere in cancelleria poteva infatti essere notevole, tanto che, sin dal 1568, al segretario venne affiancato un *cogitore*, cioè un impiegato di concetto che doveva coadiuvarlo. Anch'egli usciva dai ranghi della cancelleria ducale e di solito era un notaio *extraordinario*, cioè uno di quei giovani che cominciavano allora la carriera nel grado gerarchico più basso, dopo aver sostenuto l'esame di stato e ottenuta l'abilitazione (Trebbsi 1980, 96-97; Simon 1985, 58; Pedani 2013, 146; Galtarossa 2009, 69-71).

Coloro che nella cancelleria veneziana ricoprivano i ruoli di notaio d'ufficio o di segretario potevano attribuire la *fides* pubblica ai documenti e quindi legalizzavano, con la propria sottoscrizione, gli atti pubblici; inoltre, in particolari circostanze, poteva-

Bunun bir örneği olan Sekreter Giovanni Battista Ballarin, Girit Savaşı'nın sonuna doğru (1645-1699) Venedik tarafından en üst düzey memur (*cancellier grande*) unvanını aldıktan sonra 1666 yılında ölmüştü (Zannini 1993, 152-153). Ballarin'den sonra sekreterlerden Giovanni Battista Pavadin ve Girolamo Giavarina İstanbul'a gönderildi. Her ikisi de 1667 yılında sadrazam tarafından verilen bir emirle zehirlenerek öldürülünce yerlerine Giovanni Cappello ve Giovanni Pietro Cavalli gönderildi. Önceki yıl Mora Savaşı'nın patlak vermesiyle (1684-1699) Osmanlı silahlarının Viyana'ya doğru yöneldiği zaman (1683) diğer bir düklük sekreteri olan Giovanni Cappello diplomat olarak -düşük rütbeli bir memur olduğu gerekçesiyle Osmanlıların rahatsızlıklarını saklamamış olmalarına rağmen- IV. Mehmed'in huzuruna gönderilmişti (Galtarossa 2009, 147). Bu bağlamda, Kıbrıs Savaşı'nın en karanlık günlerinde, Baylos Marcantonio Barbaro ailesiyle birlikte baylosluk evinde hapis kaldığı süreçte, barış müzakereleri yapmak üzere İstanbul'a gönderilen Giacomo Ragazzoni'nin durumu oldukça önemli olmuştu. Ragazzoni'ye yola çıkmadan hemen önce acil olarak sekreter unvanı verilmişti. Bunun her ne kadar Venedik bürokrasisinde yeri olmasa da Ragazzoni daha önceden geliştirmiş olduğu ticari faaliyetleri sayesinde Osmanlı yöneticileri ile yüksek düzeyde temas kurabilirdi (Zoccoletto 2009, 32-40).

Elçiliğin genellikle sadece bir tane sekreteri olurdu; ancak bazen iki sekreterin de birlikte çalıştıkları zamanlar olabiliyordu. Baylosun Pera'ya girişinden bahseden bir XVIII. yüzyıl kaydında varlıkları açıkça görülmekte olan iki sekreter, aynı zamanda Girolamo Cappello'nun baylos olduğu zamana (1595-1600) tanıklık etmişlerdi. Kañçılaryada yapılan işin boyutu çok önemli olabiliyordu. Bu nedenle 1568'den beri sekreterlik bünyesinde mutlaka vergi memuru (*cogitore*) gibi çalışacak bir yardımcı bulundurulurdu. Bu da düklük kañçılaryasından rütbeye göre çıkıyordu ve genellikle de fazladan bir noter; yani devlet tarafından yapılan sınavı geçip ikâmetgah aldıktan sonra, hiyerarşik olarak en düşük basamaktan kariyer yapmaya başlayan gençlerden biri oluyordu (Trebbsi 1980, 96-97; Simon 1985, 58; Pedani 2013, 146; Galtarossa 2009, 69-71).

Venedik kañçılaryasında resmi noter ya da sekreterlik görevini de yerine getiren bu gençler, kamu belgelerine kendi imzalarıyla onay veriyorlar; böylece bu belgelerin yasallaşmasını sağlıyorlar; öte yandan istisnai durumlarda özel belgeler de verebiliyorlardı. Baylosluk sekreterleri sadece kan-

19.
Salotto rosso (Antonio Fabris)
Kırmızı salon

20.
Veranda (Antonio Fabris)
Veranda

no anche rogare atti privati. I segretari del bailaggio dunque non solo si occupavano della cancelleria, presenziando alle sue riunioni, trascrivendo e facendo eseguire le decisioni prese e accogliendo petizioni e richieste, ma esercitavano anche a Costantinopoli la funzione di notaio per tutti coloro che richiedevano il loro intervento, fossero essi veneziani, sudditi veneti, membri di altre comunità straniere e persino turchi e musulmani. Alcuni rogavano gli atti pubblici come *curiae maioris notarius*, ma altri, che evidentemente avevano sostenuto anche l'esame per accedere alla libera professione, si sottoscrissero *Veneta auctoritate notarius* (Pedani 1996b, 79-83; Pedani 2013, 398). Al segretario era affidato anche l'archivio del bailaggio e la custodia degli atti più importanti. Egli era tenuto a custodire i segreti dello stato e aveva in deposito i cifrari utilizzati per i documenti più segreti.

Normalmente i segretari del bailaggio non conoscevano né la lingua ottomana usata a corte né il turco parlato nelle strade e lo stesso può dirsi per la maggior parte dei baili, degli ambasciatori straordinari e dei segretari inviati con funzioni diplomatiche a Costantinopoli. Fece eccezione, oltre al già citato Giacomo Ragazzoni, forse solo il segretario Giovanni Dario, inviato per ben quattro volte nella capitale ottomana (1478, 1481, 1484-85, 1487) e scelto proprio per i suoi contatti con quel mondo lontano (Tiepolo 2002, 257-314). Un compito importante del segretario era quello di esercitare le funzioni del bailo nel caso questi si fosse ammaloato o fosse addirittura morto, oppure fosse stato indagato per alto tradimento, e non fossero presenti nobili veneti adatti ad assumere il titolo e le responsabilità di vice-bailo. Il ruolo di segretario era della massima importanza ed era vitale per gli interessi dello stato che baili, ambasciatori straordinari e segretari operassero in armonia. Comunque incomprensioni e liti non mancarono come testimonia ancor oggi la relazione al Senato del segretario Marc'Antonio Donini, che presenta un'accorata difesa del proprio operato nei confronti delle accuse mossegli dal nobile Andrea Dandolo (1562), subentrato come vice-bailo al posto del defunto Girolamo Ferro (1561) (Pedani-Fabris 1996, 127-131; Galtarossa 2009, 141).

I segretari del bailaggio non erano dunque «muti servitori», bensì persone attive, pronte ad assumersi oneri e onori. Alcuni addirittura trascesero i limiti del loro stato, come fece per esempio il segretario del Senato Aurelio Bartolini, morto

ciłaryadan sorumlu değillerdi. Toplantılarda hazır bulunmak ve suret çıkartmak, alınan kararları yerine getirmek, dilekçeleri ve başvuruları onaylamak görevi olan sekreterler, aynı zamanda İstanbul'daki Venediklilerin ya da Venedik buyruğu altında olan yerlerden gelenlerin, diğer bütün yabancı topluluk üyelerinin ve hatta Türkler ile Müslümanların da bir noter olarak dilekçelerini onaylıyorlardı. Bazı noterler *curiae maioris notarius* olarak; bazıları ise sınava girip serbest noterlik hakkı kazanıp *Veneta auctoritate notarius* olarak belgelerini onaylıyorlardı (Pedani 1996b, 79-83; Pedani 2013, 398). Aynı zamanda baylosluk arşivi de sekreterliğe emanetti. Sekreterler burada devletin sırlarını saklıyor ve daha önceden kullanılmış olan şifreleri gizli belgeleri okumak üzere tutuyorlardı.

Normalde baylosluk sekreterleri ne o dönemde sarayda konuşulan Osmanlıca'yı ne de sokakta konuşulan Türkçeyi bilmiyorlardı. Bu durum aynı şekilde bayloslar, oalağanüstü büyükelçiler ve diplomatik görevle İstanbul'a gönderilen sekreterler için de geçerliydi. Daha önce istisnai bir vaka olarak bahsettiğimiz Giocomo Ragazzoni haricinde Sekreter Giovanni Dario da Osmanlı'nın başkentine dört kez olmak üzere (1478, 1481, 1484-85, 1487) gönderildiği ve bu uzak dünya ile kurduğu kişisel ilişkileri neticesinde bir istisna olmuştu (Tiepolo 2002, 257-314). Baylosların hastalanmaları ya da vefat etmeleri durumunda yahut da herhangi bir ihanet iddiası ile müsaade altında tutulduklarında ve bu görevi yerine getirecek bir Venedikli asilzâde ya da bir yardımcı baylosun olmaması durumunda sekreterler baylosların işlerini yapmakla yükümlüydüler. Oldukça önem arz edilen sekreterlik kurumu, bayloslar, olağanüstü büyükelçiler ve sekreterlerin uyum içinde çalışabilmesi açısından devlet için de hayati bir önem taşıyordu. Neticede bu önemli görevin zorlukları da olmaktadır. Girolamo Ferro'nun vefatıyla (1561) yardımcı baylos olarak onun yerini alan *Senato* Sekreteri Marc' Antonio Donini, Venedikli Soylu Andrea Dandolo (1562) tarafından yaptığı bir işten dolayı suçlanınca, *relazione*'sinde bunun üzerine yapmış olduğu üzücü savunmasından bahsetmiştir (Pedani-Fabris 1996, 127-131; Galtarossa 2009, 141).

Baylosluk sekreterleri neticede dilsiz gizli servis elemanları değillerdi; aksine son derece atak, yükümlülük altına girebilecek ve şöhreti kaldırabilecek yapıda kişilerdi. Bazıları tıpkı *Senato* Sekreteri Aurelio Bartolini örneğinde olduğu gibi doğrudan devletlerinin sınırlarını aşyordu. 1751 yılında öl-

nel 1751 mentre era a Costantinopoli a servizio del bailo Andrea v da Lezze, che non solo intraprese un redditizio quanto illegale traffico commerciale di cera, caffè e pelli di ermellino (attività vietata da un decreto del Senato del 1622) in compagnia del mercante veneziano Pietro Manzoni, ma prestò anche denaro a interesse a mercanti locali e operò come intermediario nel commercio di legname (Dursteler 2001, 6; Galtarossa 2009, 189-191). Altri furono ricordati a lungo, come il Ballarin per cui il patrizio Marco Trevisan scrisse un'opera letteraria, intitolata significativamente *L'immortalità di Giovanni Battista Ballarino*, edita a Venezia nel 1671: dopo aver descritto le sofferenze e la malattia di questo segretario, l'autore conclude chiedendosi se la fama può lambire un personaggio appartenente a un ceto sociale importante ma subalterno (Cozzi 1995, 405-409). Altri ancora approfittarono dell'esperienza costantinopolitana, scrivendo opere letterarie sulla società e la cultura ottomana, avidamente ricercate da quanti erano affascinati da tutto ciò che profumava di esotico e lontano. Tale fu il caso, per esempio, di Pietro Busenello autore delle *Lettere informative delle cose de' Turchi* (1746), che circolarono ampiamente manoscritte e furono date alle stampe per la prima volta in Germania nel 1771-1772: sono un'opera che rende testimonianza di una buona conoscenza e di un equilibrato apprezzamento della civiltà e dello stato ottomano (Preto 1975, 441-450).

Assieme al *cogitore*, lavorava a stretto contatto con il segretario anche un *ragionato*, che aveva il compito di occuparsi della contabilità. Contrariamente a quanto avveniva nelle altre ambasciate, in quella a Costantinopoli vi erano due casse distinte: quella del bailaggio e quella del *cottimo*. La prima, finanziata interamente da Venezia, serviva alle spese correnti, mentre la seconda, che si basava sui proventi derivanti da dazi e balzelli pagati sull'importazione e l'esportazione di merci da e per Venezia, serviva a coprire spese straordinarie o relative alla comunità veneta di Costantinopoli. Esisteva poi un'altra contabilità, segreta, che gestiva fondi finanziati direttamente dal Consiglio di Dieci, per coprire i costi della corruzione dei funzionari ottomani o altre spese non facilmente rendicontabili (Simon 1985, 62-63; Pedani 2013, 139). I *ragionati*, che provenivano anch'essi dalla classe cittadina, appartenevano a un gruppo professionale organizzato in un collegio a numero chiuso, sottoposto a rigide procedure d'ingresso. Anche loro dovevano lavora-

düğünde Baylos Andrea v da Lezze'nin hizmetinde bulunan Bartoloni, Venedikli Tüccar Pietro Manzoni aracılığıyla, kârlı bir iş olan balmumu, kahve ve kakım derisi ticaretini yasa dışı olmasına rağmen üstlenmişti (1622 yılına ait *Senato* kararına göre bunların faaliyeti yasaklanmıştı). Aynı zamanda ödünç para da vermiş ve kereste ticaretinde de aracılık yapmıştı (Dursteler 2001, 6; Galtarossa 2009, 189-191). Diğerleri gibi Ballarin'den de bahsedilmişti. Aristokrat Marco Trevisan 1671 yılında yazmış olduğu edebi eserine «Giovanni Battista Ballarino'nun Ölümsüzlüğü» adından oldukça anlamlı bir başlık vermişti: Trevisan, bu sekreterin çektiği acı ve sıkıntılardan bahsettikten sonra kitabını; «şöhret belirli bir sosyal sınıftan gelen bir kişiye, ama alt tabakadan birine ne verebilir?» diye sorarak tamamlıyordu (Cozzi 1995, 405-409). Öte yandan diğerleri İstanbul deneyimlerinden şu şekilde yararlanıyorlardı: Osmanlı toplumu ve kültürü hakkında edebi metinler yazmak ya da onları oldukça etkileyen bu uzak ve egzotik ülkede farklı arayışlar içine girmek. *Lettere informative delle cose de' Turchi* (1746) (Türkler Hakkında Bilgi İçeren Mektuplar)'nin yazarı Pietro Busenello örneğinde olduğu gibi, genişçe bir sahada dolaşan el yazmaları 1771-1772 yılında ilk defa Almanya'da basılmış oldu: Osmanlı Devleti ve medeniyetini ölçülü bir şekilde ele alan bu eser, böylece güzel bir tanışıklığa vesile olmuştu (Preto 1975, 441-450).

Vergi memuruyla (*cogitore*) birlikte, sekreter ile yakın temas çalışan bir de hesap işlerinden sorumlu olan muhasebeci (*ragionato*) vardı. Diğer büyükelçiliklerin aksine İstanbul'da ödemeler için iki ayrı muhasebe tutulurdu: Baylosluk kasası ve parça başı ödemeler (*cottimo*). Diğer büyükelçiliklerin aksine İstanbul'da ödemeler için iki ayrı kasa tutulurdu. İlkinin mali kaynağını Venedik sağlıyordu ve düzenli olarak yapılan alışverişler için; öte yandan ikincisi elde edilen gelirlerden kaynaklanan vergiler ile Venedik için ithalat ve ihracatı yapılan mallar üzerinde gereken olağandışı vergilendirmelerde ya da İstanbul'daki Venedik topluluğuyla bağlantılı olarak gerekiyordu. Bunlardan başka, giderleri doğrudan *Consiglio di Dieci* tarafından karşılanan ve Osmanlı yöneticilerine verilen rüşvetler ya da hesabı kolayca verilemeyen alışverişleri örtmek için tutulan bir muhasebe daha vardı (Simon 1985, 62-63; Pedani 2013, 139). Orta sınıf şehirlilerden olan diğer muhasebeciler (*Ragionati*) ise katılım koşullarının oldukça ağır olduğu kapalı bir heyetin içinde örgütlenmiş bir mesleki guruptan geliyor-

re a stretto contatto con i bails e il personale della cancelleria, ma trattandosi di una materia delicata come quella finanziaria, vi era sempre il pericolo che i loro conti venissero messi in discussione, come accadde nell'aprile del 1585 a Ludovico Marchesini, contro cui si scagliò in Collegio Sebastiano Contarini, fratello del bailo Paolo (ASVe 17; BMCV 1-2; Zannini 1994, 57-105; Zannini 1997, 377-389).

Una breve nota deve essere fatta anche sui *giovani di lingua*, cioè su coloro che si preparavano per divenire interpreti di lingue orientali, e sui dragomanni del bailaggio, anche se di questa professione si parla in un altro capitolo. Tra Quattro e Cinquecento si sceglievano i dragomanni tra coloro che già conoscevano l'ottomano, il turco e possibilmente anche l'arabo e il persiano ed erano quindi favoriti coloro che avevano vissuto a lungo a Costantinopoli ed erano spesso nati da famiglie latine e cristiane, anche se suddite ottomane. Nel 1551 il Senato, cercando di riformare la professione e creare una scuola per i futuri interpreti, ordinò che venissero inviati a Costantinopoli due giovani notai ducali *extraordinari*, che dopo aver appreso la lingua potevano o fermarsi nella capitale ottomana, oppure tornare a Venezia per essere inseriti direttamente nei ruoli della burocrazia veneziana. I motivi che spinsero a questa riforma, che per altro non ebbe poi un grande successo, possono essere visti sia nella volontà di proteggere meglio i segreti diplomatici, sottraendoli a chi comunque aveva contatti e interessi familiari nella capitale ottomana, sia in un tentativo sostenuto dalla classe burocratica di legare ancora di più agli uffici centrali l'organismo amministrativo del bailaggio creando legami di amicizia e anche parentela tra chi operava nella cancelleria di Costantinopoli e chi invece lavorava in quella ducale. Come detto il tentativo non ebbe molto successo. Ricevere la qualifica di *giovane di lingua* cominciò ad essere considerato un mezzo per accedere alla Cancelleria ducale evitando più severi concorsi ed esami. Molti, ottenuto il titolo, presentavano certificati medici o suppliche di vario tipo, così da evitare di essere mandati a Costantinopoli o riuscendo almeno a trascorrere lunghissimi periodi di vacanza presso le loro famiglie, e quindi transitare senza fatica nei ruoli della Cancelleria a Venezia. Nel 1675 il bailo Giovanni Morosini ricordava «la renitenza, ch'universalmente s'è incontrata, in quelli dell'ordine della Cancelleria ducale, d'allontanarsi dalla propria casa», mentre nel 1723 il Consiglio di Dieci cominciò a richiedere ai *giovani di lingua*, come

lardi. Onlar da bayloslar ve kançılırya personeli ile yakın temasta çalınmak zorundalardı, ama maliye gibi hassas bir konu ele alındığında her zaman risk içinde oluyorlardı. Hesaplamaları tartışmalara neden olan bu muhasebeciler neticeleri kötü olabilecek durumlarla karşı karşıya gelebiliyorlardı; tıpkı 1585 nisanında Ludovico Marchesini'nin başına geldiği gibi. Baylos Paolo Contarini'nin kardeşi Sebastiano Contarini'nin, hesaplamalara karşı gelmesi Marchesini'nin Collegio'dan atılmasına neden olmuştu (ASVe 17; BMCV 1-2; Zannini 1994, 57-105; Zannini 1997, 377-389).

Dil oğlanları (*Giovani di lingua*) yani doğu dilleri üzerine tercüman olmaya hazırlananlar ve baylosluk dragomanları, her ne kadar bu meslek üzerine ayrı bir başlıkta bahsedilse de, bu ikisine de kısaca değinmek gerekmektedir. Dragomanlar, üç yüz- dört yüz kişi arasından, Osmanlıca, Türkçe, muhtemelen Arapça ve Farsça da bilenler arasından seçiliyorlardı. Bunların çoğunluğu uzunca bir zaman İstanbul'da yaşamış ve sıklıkla da Osmanlı Devleti'nin boyunduruğu altındaki Latin-Hıristiyan ailelerde doğmuşlardı. Senato 1551 yılında, gelecekteki tercümanlarını yetiştirmek üzere mesleki bir düzenleme ve bir dil okulu açma çabasına girmişti. Bu nedenle de, dil öğrendikten sonra ya da Osmanlı'nın başkentinde kalmış yahut da Venedik bürokrasisinden bir yerden tekrar gönderilmek üzere Venedik'e dönenler arasından seçilecek iki genç düklük noterinin, İstanbul'a gönderilmesi için bir talimat vermişti. Peki, Senato'nun bu çabasının nedenleri nelerdi? Esasında çok büyük bir başarıya neden olmayan bu çaba iki türlü olarak ele alınabilir. Birincisi diplomatik sırları en iyi şekilde koruma isteğiydi. Neticede tercümanların Osmanlı başkentinde ailevi işleri ve iş ilişkileri vardı. İkincisi ise baylosluk bürosunun merkezinin daha iyi şekilde korunması çabasıydı. Bu çabadan dolayı İstanbul'da kançılıryada çalışanlar ve Venedikliler arasında akrabalık bağları kuruyorlardı. Neticede daha önce dediğimiz gibi bu çaba ciddi bir başarıya neden olmamıştı. Düklük kançılıryasına girmek için zorlu sınavlara katılmak yerine *giovani di lingua*'dan bir derece almak önerilmeye başlanmıştı. Bu dereceyi almaya hak kazananların bir çoğu, sağlık raporları ya da çeşitli dilekçeler sunuyor ve böylece İstanbul'a gönderilmekten kurtulup kançılıryadaki görevlerinde çok fazla yorulmadan aileleriyle uzunca bir tatil yapabiliyorlardı. 1675'de Baylos Giovanni Morosini, Düklük kançılıryasının bu evden uzaklaşma emrine dirençle karşılık vermişti;

prerequisito per accedere alla Cancelleria, sei anni di presenza effettiva nella scuola della casa bailaggia a Costantinopoli (Lucchetta 1984, 29-30; Galtarossa 2009, 66, 245-246).

3. La familia alta: medici e cappellani

Completava il gruppo della cosiddetta corte alta il personale medico. Sin dal Medioevo molto spesso ai diplomatici e ai consoli veneti in Levante era consentito avere al seguito o medici-fisici, che curavano i corpi soprattutto con pozioni e pomate, o barbieri-cerusicci, abili nel tagliare e operare. La medicina occidentale seppe trarre vantaggio dai loro viaggi: alcuni, come Andrea Alpago di Belluno, traduttore dall'arabo di Avicenna, tornarono in patria dopo essere venuti in contatto con una scienza medica diversa, e per molti versi a quei tempi più avanzata della loro (Lucchetta 1964). La necessità di poter utilizzare persone con competenze specifiche in tale campo si presentò dunque ben prima del 1554, quando la Repubblica stabilì che a Costantinopoli vi fosse un medico per la comunità veneta, stipendiato dallo stato, così da venire incontro alle richieste del bailo Domenico Trevisan. Allora vi era la possibilità di trovare il personale necessario nella stessa capitale ottomana, dove godevano di grande fama soprattutto i medici ebrei, apprezzati sia dai visir che dallo stesso sultano. Alcuni di essi dimostrarono anche una grande abilità politica, come per esempio Salomone Ashkenazi, proveniente da Udine ma formatosi a Padova, che durante la guerra di Cipro (1570-1573) servì da tramite per i segreti contatti tra il gran visir Sokollu Mehmed e il bailo Marcantonio Barbaro, oltre a curare sia i veneti che la moglie di questo pascià (Arbel 1995, 87-94). Anche l'ebreo portoghese Davide Valentino, divenuto musulmano nel 1593, servì sia il bailaggio che la corte ottomana: dopo la conversione venne confermato come medico della nazione veneta, soprattutto per la sua attività di informatore politico. Altri appartenevano alle famiglie ebraiche Usque, Benveniste o Conegliano (Pedani-Fabris 1996, 285). Fu con l'inizio del Seicento che la prassi cambiò. La morte del bailo Vincenzo Gradenigo, durante il viaggio a Costantinopoli, spinse il Senato a stabilire che un medico veneto servisse esclusivamente il bailo e lo accompagnasse come membro della sua corte: Alvise Ragoza fu il primo a ricoprire tale ruolo (Lucchetta 1997, 28-30).

öte yandan 1723 yılında Onlar Meclisi (*Consiglio di Dieci*), dil oğlanlarına kançılıryaya alınmak için, İstanbul'da baylosluk evindeki okulda altı yıl bulunma ön koşulu getirmişti (Lucchetta 1984, 29-30; Galtarossa 2009, 66, 245-246).

3. Hanenin Yüksek Tabakası: Doktorlar ve Papazlar

Baylosluk hanesinin maiyetini yani nâm-ı diğer yüksek tabakasını doktorlar tamamlıyordu. Ortaçağdan beri Levant'ta bulunan Venedikli diplomatlar ve konsoloslar onlara ilaç ya da merhem tedavisi uygulayan doktorlara ya da kesme ve ameliyat etme becerisi olan berber-cerrahlara sahiplerdi. Batılı ilaçlar bu cerrahların yolculuklarında oldukça fayda sağlayabiliyordu: Bazıları, Belluno'dan Andrea Alpago ya da Arapçadan çevirisiyle Avicenna gibi, farklı bilimadamlarıyla ilişkiler kurup kendilerini önemli ölçüde geliştirdikten sonra evine dönüyordu (Lucchetta 1964). 1554'te İstanbul'daki Venedik topluluğunun başına bir uzman doktor gerekince, Baylos Domenico Trevisan, maaşı Venedik Cumhuriyeti tarafından karşılanacak bir doktor talebinde bulunmuştu. O günlerde, genellikle Yahudi doktorların, gerek Osmanlı vezirlerinin gerekse sultanın bizzat kendisinin takdirini kazanıp büyük ün sabihi olmanın memnuniyetinde oldukları yerde, Osmanlı başkentinde Venedik topluluğu için gerekli olan doktoru bulmak imkanı vardı. Bunlardan bazıları politikada da büyük bir ustalık gösteriyordu. Salomone Ashkenazi örneğinde olduğu gibi, Udine'den gelen, ama eğitimini Padova'da tamamlayan Ashkenazi, Kıbrıs Savaşı'nda (1570-1573) Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ile Baylos Marcantonio Barbaro arasındaki gizli bağlantılar kurulmasına aracılık etmişti. Ashkenazi Venediklilerin tedavisinden çok Mehmed Paşa'nın eşinin tedavisinde görev almıştı (Arbel 1995, 87-94). 1593'te Müslümanlığı seçen Portekizli Yahudi Davide Valentino da baylosluktan çok Osmanlı sarayına hizmet etmişti: Din değiştirdikten sonra en çok da politik bilgi alma faaliyetlerinden dolayı Venediklilerin resmi doktoru oldu. Diğerleri *Usque*, *Benvenisti* ya da *Conegliano* gibi Yahudi ailelerden geliyorlardı (Pedani-Fabris 1996, 285). Yüzyılın başı ile prosedür değişmişti. Baylos Vincenzo Gradenigo'nun İstanbul'a yapacağı yolculuk esnasında vefat etmesi, *Senato*'yu bir Venedikli doktorun yalnızca baylosa ve onun himayesindeki üyelere hizmet etmesi kararını almaya

Le guerre e le difficili relazioni veneto-ottomane della seconda metà del Seicento mutarono ancora la situazione. Per esempio, la morte del cancellier grande Giovanni Battista Ballarin (1666) in Macedonia venne attribuita proprio alla mancanza nel suo seguito di un medico o di un chirurgo (Bertelè 1932, 204). Con la ripresa dei normali rapporti diplomatici i baili veneziani fecero di nuovo la loro comparsa a Costantinopoli e tra i membri della loro *familia*, apparvero professori dello Studio patavino, come per esempio Agostino Pivati, che per cinque anni fu al seguito di Giovanni Morosini (1675-1680), o Francesco Spoletti (1647-1712), uno studioso di orientamento iatromeccanico, cioè volto ad applicare la meccanica alla fisiologia e fisiopatologia, che soggiornò a Costantinopoli per otto anni (Patin 2000, 135; Baldini 2002, 455-467; Galtarossa 2012, 119, 130, 135-136, 141-142). Nel frattempo, nell'Impero Ottomano, tutto quello che proveniva dall'Europa cominciò ad apparire nuovo, esotico e degno di attenzione. Si spiega quindi perché una sultana, sorella di Mustafa II, chiedesse all'ambasciatore straordinario Lorenzo Soranzo (1699-1704) un medico che la curasse. Dopo varie esitazioni Soranzo decise di inviarle proprio Spoletti, ma al tempo stesso, considerando poco affidabili i medici ottomani, espresse in un'accurata lettera al Senato grande preoccupazione per la propria salute. (ASVE 18; Bertelè 1932, 332). D'altronde l'invio di un medico rientrava nella logica, così diffusa in ambito diplomatico, di scambiarsi favori e doni in modo da creare un rapporto di simpatia ed amicizia tra persone che dovevano fare gli interessi di stati diversi (Preto 1979, 128).

Nei tempi più antichi i diplomatici veneziani erano accompagnati nei loro viaggi da un prete-notaio, cioè da una persona che poteva svolgere contemporaneamente le funzioni di cancelliere, o segretario, e cappellano. Con la fine del Quattrocento i preti-notai scomparvero dalla società veneziana e quindi gli ambasciatori furono spesso costretti a farsi accompagnare anche da un sacerdote cattolico, soprattutto in paesi di diversa confessione religiosa come per esempio l'Inghilterra anglicana. Nell'Impero Ottomano la libertà di culto era sancita dalla stessa religione musulmana che prevede solo un basso profilo e tasse maggiori per quanti non praticano l'islam. A Costantinopoli dunque vivevano, accanto ai musulmani, anche cristiani di varie confessioni, dagli ortodossi ai latini, cui si aggiunsero con l'andare del tempo vari protestanti. Il

zorlaşmıştı: Alvisè Ragaza bu görevi ilk yerine getiren kişi olmuştu (Lucchetta 1997, 28-30).

Savaşlar ve Venedik-Osmanlı Devleti arasındaki XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki zorlu ilişkiler durumu daha da değiştirmişti. Örneğin, Büyük Kançılıyadan Giovanni Battista Ballarin'in Makedonya'da ölmesi (1666) tamamen bir doktor ya da cerrahın ona eşlik edenler içerisinde bulunmasından kaynaklanmıştı (Bertelè 1932, 204). Venedikli baylosların diplomatik ilişkilerin yeniden olağan halini almasıyla yardımcılarını baylosluk hanesinin üyeleri arasından seçmişlerdi, Örneğin Agostino Pivati'nin, beş yıl boyunca Giovanni Morosini'yi (1675-1680) izlediği, ya da sekiz yıl boyunca İstanbul'da yaşamış *orientamento iatromeccanico* (yüze fizyoloji ve fizyopatoloji uygulama tekniği) öğrencisi Francesco Spoletti'nin (1647-1712) Padova okulunun profesörleri olduğu görünüyor (Patin 2000, 135; Baldini 2002, 455-467; Galtarossa 2012, 119, 130, 135-136, 141-142). Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'dan gelen her şey, yeni, egzotik ve saygı uyandırmaya başlamıştı. Bir kadın sultanın, II. Mustafa'nın kız kardeşinin tedavisi için Olağanüstü Büyükelçi Lorenzo Soranzo'dan neden bir doktor istendiği şimdi daha iyi anlaşılıyor. Soranzo geçirmiş olduğu çeşitli tederrütlerden sonra, Spoletti'yi hanım sultana göndermeye karar veriyor, ama aynı zamanda ona Osmanlı doktorlarının çok fazla güvenilir olmadıklarını salık veriyor, ve *Senato*'ya da sağlığı için endişelerini belirten bir mektubu gizli olarak gönderiyor (ASVE 18; Bertelè 1932, 332). Diplomatik bir ortamda karşılıklı istekler, hediyeleşmeler ve farklı ülkelerin yararına çalışmak zorunda olan insanlar arasında kurulan sempati ve arkadaşlık ilişkilerinden dolayı bir doktor gönderilmesi talebi mantıklı bulunuyor (Preto 1979, 128).

Daha eski dönemlerde Venedikli diplomatlar, aynı zamanda kançılara işlerini yerine getiren ya da sekreterlik ve papazlık da yapabilen bir papaz-noter eşliğinde Venedik'ten yola çıkarlardı. XV. yüzyılın sonunda noter-papazlar Venedik toplumundan silindiklerinden dolayı, büyükelçiler tıpkı Anglikan-İngiltere örneğinde görüldüğü gibi, katolik bir papaz eşliğinde seyahat etmeye zorlanıyorlardı. Osmanlı Devleti'nde din özgürlüğü olmakla birlikte İslam dininden gelmeyenler daha yüksek oranda vergi ödemekle yükümlülerdi. İstanbul'da Müslümanların yanı sıra Katolik Hıristiyanlar, Latin Ortadokslar ve zaman içerisinde buraya yerleşmiş Protestanlar da yaşıyordu. Venedik baylosu bir kaç yüzyıl için aynı zamanda «kutsal yerlerin

bailo veneziano ebbe inoltre per qualche secolo anche la qualifica di «protettore dei Luoghi Santi» e, in tale veste, ebbe continui ed intensi contatti con membri di ordini religiosi, come per esempio i francescani, che avevano conventi e chiese nell'Impero Ottomano (Preto 1979, 126; Dursteler 2001, 7). Fu anche protettore della Magnifica Comunità di Pera e delle sue chiese almeno fino al 1608, quando venne sostituito in tale incombenza dagli ambasciatori di Francia (Dursteler 2006, 145-146).

Per i cattolici appartenenti alla corte del bailo non vi era quindi necessità di far giungere un prete da Venezia per celebrare gli uffici divini. Bastava rivolgersi al clero locale che poteva celebrare la messa nella cappella della *casa bailaggia* (Bertelè 1932, 236, 329; Pedani-Fabris 1996, 173). Con alcuni religiosi i contatti trascesero quelli improntati al solo culto. Per esempio, durante la guerra di Candia tra il 1653 e il 1655, il padre francescano Locatelli, guardiano del convento di Santa Maria di Costantinopoli, collaborò con il segretario Ballarin per sopprimere con il veleno molti dei più pericolosi rinnegati veneti presenti in città (Preto 1986, 82-83). Comunque nei periodi di guerra non sempre fu possibile avere accanto un religioso, come lamentò il bailo Andrea Memmo, incarcerato nel 1715 nel castello di Abido, dove ora sorge il Nara Kalesi ai Dardanelli (Brunelli 1936, 19). Fu soprattutto alla fine del Seicento, e poi nel Settecento, che membri del clero si unirono alla corte che accompagnava i diplomatici veneziani a Costantinopoli, con lo scopo di fornire assistenza religiosa e, soprattutto, di affrontare scientificamente i diversi aspetti della società ottomana. Così nel 1676 l'abate Carlo Paganino, confessore del bailo Alvise Molin, pubblicò il resoconto del suo viaggio in Oriente, mentre nel 1787 vide le stampe la *Letteratura turchesca*, dell'abate Giambattista Toderini, che aveva seguito il bailo Agostino Garzoni in qualità di teologo e precettore di suo figlio (Bertelè 1932, 125, 242; Preto 1975, 525-533; Firpo 1984, 910; Benzoni 1995, 77).

Come già accennato, completavano la corte una serie di personaggi che si erano aggregati alla legazione per motivi personali. Da una parte vi erano i giovani nobili, inviati per apprendere in modo diretto l'arte della diplomazia, dall'altra, soprattutto nel Settecento, divennero sempre più numerosi gli scienziati e i letterati. Tra tutti si può ricordare l'abate Lazzaro Spallanzani, incaricato della cattedra di Storia naturale all'Università di Pavia, che si recò a Costantinopoli nel 1785 al seguito del bailo

koruyucusu» vafına da sahip olduğundan dolayı Osmanlı Devleti'ndeki kiliseler ve manastırlara sahip olan Françeskanlar gibi dini gurupların üyeleriyle de ilişki halindeydi (Preto 1979, 126; Dursteler 2001, 7). Aynı zamanda, Pera'daki görkemli topluluğun ve Fransa büyükelçisinin 1608 yılında baylosun yerini almasına kadar da kiliselerinin sorumlusu oldu (Dursteler 2006, 145-146). Baylosun maiyetinde bulunan Katolikler, dini mekanlarını kutsamak için Venedik'ten bir rahip getirme gereği görmüyorlardı; çünkü baylosluk evinin kilisesinden ayinlerini kutsayabilecek yerli rahipler topluluğuna yönelmek yetiyordu (Bertelè 1932, 236, 329; Pedani-Fabris 1996, 173). Bazı din adamları ile kurulan ilişkiler dini düzeyi aşırıyordu. Örneğin, Girit Savaş devam ederken, 1653 ile 1655 arasında Françeskan rahiplerinden İstanbul'daki Santa Maria Manastırının muhafızı Locatelli, Sekreter Ballarin ile, Cumhuriyet'e ihanet içinde olan Venediklileri zehir ile öldürmek üzere iş birliği içine girmişti (Preto 1986, 82-83). Neticede savaş dönemlerinde her zaman bir dindar bulmak mümkün olmuyordu. Baylos Andrea Memmo, 1715 yılında Çanakkale'de şimdi Nara Kalesi daha önce ise Abido Kalesi denilen yerde hapse atılmış olduğundan dolayı durumundan şikayet ediyordu (Brunelli 1936, 19). 1600'lerin sonu ve 1700'lerin başı itibarıyla rahip sınıfı, dini yardımcılar temin etmek ve Osmanlı toplumunun beklentilerine bilimsel alanda göğüs germek için İstanbul'da Venedik baylosunun himayesi altında birleştiler. Böylece 1676'da Başrahip Carlo Paganino, Baylos Alvise Molin'e sunduğu Doğu yolculuğunun raporunu yayınlamıştı; öte yandan *Letteratura turchesca*'nın 1787 yılına ait baskısında Baylos Agostino Garzoni'yi takip eden Başrahip Giambattista Toderini'nin raporları yer almıştı. Toderini bu yolculukta din adamı kimliğinin yanı sıra baylosun çocuğuna eğitimlik görevi de almıştı (Bertelè 1932, 125, 242; Preto 1975, 525-533; Firpo 1984, 910; Benzoni 1995, 77).

Daha önce de belirttiğimiz gibi hane, kişisel nedenlerden ötürü bir araya gelmiş olan bir çok önemli karakterin katılımı ile tamamlanıyordu. Bunlar, bir yandan diplomasi sanatının inceliklerini öğrenmeleri için doğrudan gönderilmiş genç soylular; öte yandan özellikle XVIII. yüzyılda sayıları sürekli artan bilim adamları ve edebiyatçılardı. Bütün bunların arasında, Pavia Üniversitesi'nin Tabiat Tarihi kürsüsünde görevli Başrahip Lazzaro Spallanzani hatırlanmaya değerdir. Spallanzani 1785 yılında kendi şehrindeki tabiat tarihleri müzesine

21.
Palazzo di Venezia visto da Postacılar Sokak (Antonio Fabris)
Postacılar Sokak'tan görüldüğü haliyle Venedik Sarayı

Girolamo Zulian per raccogliere materiale per il Museo di Storia naturale della sua città e, nel contempo, compiere studi di geologia, biologia marina, ornitologia e mineralogia (BMCV 2; Bertelè 1932, 238, 315, 347-348; Preto 1975, 430-431; Mazzarello 2004, 15-16, 103). Nel 1785 le ricerche del naturalista pavese suscitarono l'interesse di uno dei portalettere *schiaconi* in servizio presso la casa del bailaggio che gli portò quattro cicogne morte in un sacco. L'animale era allora assai stimato presso i turchi e perciò l'operazione venne compiuta di nascosto. Lo Spallanzani incuriosito da questa nuova specie cambiò l'argomento delle sue indagini (Mazzarello 2004, 210).

4. La corte bassa

Meno definito appare il panorama della cosiddetta corte *bassa*. Vi erano per esempio il *mastro* di casa, o maggiordomo, il cavallerizzo, il *mastro* di stalla, gli staffieri, o garzoni di cavalleria, il cuoco, lo scalco, e svariati servi, che si prendevano cura non solo del capo della legazione ma anche dei membri della *corte alta*, oltre anche a qualche serva, e non sempre si rispettavano le direttive stabilite a Venezia riguardo al numero degli appartenenti a una determinata qualifica. In parte il personale era reclutato a Costantinopoli, come per esempio i *giannizzeri di casa* o l'ortolano, o anche i controllori dei pesi e delle misure usate dai veneti, in parte anche più lontano, come i corrieri che venivano dal Montenegro. Esisteva poi un sottobosco di spie, sicari, confidenti e informatori che gravitavano attorno all'ambasciata (Preto 1986, 80-81).

Preziosa testimonianza per individuare i vari membri della *corte bassa* è ancora l'opera di Marino Cavalli. Egli parla innanzi tutto del *mastro* di casa, o maggiordomo, che era incaricato dell'organizzazione della casa e del personale, e del *mastro* di cucina, o scalco, responsabile dei viveri e dei magazzini. Il primo doveva saper almeno leggere e scrivere e proprio Cavalli afferma che il suo *mastro* di casa, Lodovico Bisnoto, sostituiva normalmente, in caso di malattia, il segretario nel disbrigo degli affari correnti (Cavalli 1935, 64). L'importanza attribuita al *mastro* di casa del bailaggio spiega dunque la presenza sua e dei suoi servi, accanto, al dragomanno grande e ai *giovani di lingua* nel gruppo che accolse nel 1681 il nuovo bailo Giovanni Battista Donà al suo arrivo nel porto di Costanti-

malzeme toplamak ve aynı zamanda Jeoloji, Deniz biyolojisi, Ornitoloji (Kuş bilimcisi) ve Minoroloji çalışmalarını tamamlamak için İstanbul'a gitmiştir (BMCV 2; Bertelè 1932, 238, 315, 347-348; Preto 1975, 430-431; Mazzarello 2004, 15-16, 103). 1785 yılında Pavialı Naturalistlerin (Doğa Bilimi Uzmanları) araştırmaları sonucunda buldukları dört leylek ölüsünü bir torba içerisinde götürmek, baylosluk evinin hizmetinde olan bir habercinin (*schiaconi*: slav kökenli haberciler) yapmakla yükümlü olduğu bir iş olmasına sebebiyet vermişti. Türklerde hayvan çok kıymetli olduğu için bu işi gizlice yapmak gerekiyordu. Spallanzani, bu yeni türün merakıyla araştırmasının konusunu değiştirmişti (Mazzarello 2004, 210).

4. Hanenin Düşük Tabakası

Şimdi de hanenin düşük tabakası olarak bilinen kısmı ele almak gerekiyor. Bunlar: Hane ustası yani kahyası, atlı, ahırdan sorumlu kâhya, üzengi ustası, usta çırağı, aşçı, pişmiş etleri sofraya hazırlayan hakkâk, sadece elçilik görevlilerine değil, aynı zamanda hanenin yüksek tabakası üyeleri için de hizmet eden görevli ve bazı birkaç hizmetliydi. Bunların sayıları zaman zaman değişmekte ve Venedik'in belirttiği orana genelde uymamaktaydı. Bazı çalışanlar doğrudan İstanbul'dan temin edilmekteydi: bir yanda baylosluk evini korumakla yükümlü yeniçeriler, bahçevanlar ya da Venediklilerin kullandıkları ağırlık ve ölçüleri tespit edenler ve bir yandan da daha uzaktakiler, tıpkı Karadağ'dan gelen müfettişler gibi. Bir de casusların, cellatların, sırdaşların ve büyükelçinin etrafında olup da bilgi toplayanların bağlı olduğu bir yeraltı birimi vardı (Preto 1986, 80-81).

Marino Cavalli'nin eseri, hanenin düşük tabakasına seçilen üyeleri tanımak açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Cavalli eserinde öncelikle hane ve üyelerinin düzeninden sorumlu hane ustası ya da kâhyadan ve ardından erzaklar ve ambardan sorumlu mutfak ustası ya da hakkâktan bahseder. Bunlardan ilki olan hane ustası en azından okuma-yazma bilmek zorundaydı ve Cavalli'nin de belirttiği gibi, kendi hane ustası olan Lodovico Bisnoto, hastalık durumunda aksamaması gereken işleri yapmak üzere doğal olarak sekreterin yerini alıyordu (Cavalli 1935, 64). Son olarak 1681 yılında yeni baylos Giovanni Battista Donà'nın gelişinde, onu İstanbul kapılarında karşılayanlar arasında büyük

nopoli (ASve 19). Più di due secoli dopo, tra il 1781 e il 1782, il segretario Giuseppe Giacomazzi riprese il bailo Agostino Garzoni per le eccessive spese proprio in base alla testimonianza del suo *mastro* di casa (Galtarossa 2009, 101).

Secondo Cavalli un ruolo importante era quello del cuoco che, con fastosi o sapienti banchetti, poteva servire a sciogliere tensioni, acquisire contatti e sviluppare relazioni. Questi venivano allora organizzati soprattutto per celebrare occasioni o ricorrenze particolari ma, con il passare del tempo, la pratica di offrire pranzi e rinfreschi nella casa bailaggia si fece via via più frequente (Pedani 2010a, 161-162). Secondo la relazione presentata al Senato dal bailo Ottaviano Bon nel 1609 «la honorevolezza e la splendidezza della casa aperta a tutti» era «di gran considerazione» e rendeva il bailo «il più nominato e stimato» tra gli ambasciatori esteri residenti a Costantinopoli (Pedani-Fabris 1996, 504). Più di un secolo dopo, Camillo Giacomazzi, che era stato segretario di bailaggio, nelle sue *Memorie* ricordava che sul finire della Repubblica la sontuosità della tavola all'ambasciata veneziana era tale che giornalmente erano apparecchiati da 30 a 40 coperti, con il servizio in preziosa argenteria (BMCV 2, 2). A stretto contatto con il cuoco lavorava un *canevaro*, o cantiniere, una carica che si ritrova solo nelle legazioni veneziane di Roma e Costantinopoli (Cavalli 1935, 61).

Nella gerarchia indicata da Cavalli tra il *mastro* di cucina e il cuoco si trovava il *mastro* di stalla che aveva il compito di occuparsi delle cavalcature della legazione, così necessarie non solo per i viaggi o più brevi spostamenti in città, ma anche per l'apparato da usarsi in alcune cerimonie pubbliche come per esempio l'entrata ufficiale di un nuovo diplomatico il quale, sbarcato di nave, doveva recarsi a cavallo nella sua residenza ufficiale. I servitori di stalla avevano il compito di aiutarlo (Cavalli 1935, 67-68). Vi era anche un cavallerizzo, che era però un militare con compiti di ufficiale di polizia: chiamava i testimoni a comparire, si occupava di beni pignorati o confiscati, li vendeva all'asta, indagava sui reati che poi erano giudicati nella corte del bailo e anche conservava il sigillo di San Marco e gli originali dei pesi e delle misure venete. Ai suoi ordini stavano gli staffieri, o garzoni di cavalleria, sempre pronti a recapitare lettere o compiere altri servizi (Coco, Manzonetto 1985, 68; Dursteler 2006, 38). Seguiva uno stuolo di servi che servivano sia il bailo, o l'ambasciatore, sia i membri della

dragoman ve dil oğlanlarının yanı sıra hane ustasının da yardımcılılarıyla birlikte hazır bulunmasından dolayı, baylosluk evinde ustanın ne kadar önemli olduğu görülmüş olur (ASve 19). Bundan bir yüz yıl sonra, 1781 ile 1782 yılları arasında, Sekreter Giuseppe Giacomazzi, ölçüyü aşan alışverişlerin tespit edilip yeniden düzenlenmesi için hane ustasının şahitliğine de başvurarak Baylos Agostino Garzoni'ye çıkmıştı. (Galtarossa 2009, 101).

Cavalli'ye göre aşçının görevi oldukça önemliydi; çünkü şatafatlı ve ustalıklı hazırlanan bir ziyafet dikkatleri dağıtmaya, bağlantılar kurmaya ve ilişkileri geliştirmeye yardımcı olabilirdi. Bu ziyafetler daha çok yıl dönümleri ve özel günlerde veriliyorken zamanla öğlen yemeği ikramaları ve partiler olmak üzere daha sıklıkla gerçekleştirilen bir uygulama halini aldı (Pedani 2010a, 161-162). Baylos Ottaviano Bon tarafından 1609 yılında *Senato*'ya sunulan raporda; «Onurlandırılmış ve şahane baylosluk evinin herkeşe açık olması, İstanbul'da ikâmet eden diğer bütün büyük elçiler arasında daha büyük bir değere sahip olmayı sağlıyor» diye belirtiyordu (Pedani-Fabris 1996, 504). Bir yüzyıldan daha fazla bir zaman sonra, Camillo Giacomazzi, Hatıralar'ında (*Memorie*), Cumhuriyet'in bitiminde Venedik büyükelçiliğinin, günlük otuz-kırk kişilik olarak çok değerli gümüş takımlarla hazırlanan sofrasının ihtişamından bahsediyordu (BMCV 2, 2). Aşçı ile yakın temas çalışan ve adına *canevaro* yani kilerci denilen biri vardı. Bu görevli Venedik'in sadece Roma ve İstanbul büyükelçiliklerinde bulunmaktaydı (Cavalli 1935, 61).

Cavalli tarafından belirtilen hiyerarşi içerisinde mutfak ustası ile aşçı arasında bir de ahırdan sorumlu olan kâhya bulunuyordu. Kâhya'nın büyükelçiliğin atlarıyla ilgilenme görevi vardı ve sadece uzun süreli yolculuklarda ya da şehir içindeki kısa gidiş-gelişler için değil aynı zamanda her hangi bir tören için, örneğin yeni bir diplomatın atandıktan sonra resmi olarak şehre girişinde, gemiden indiği ikâmet yerine gidecek atları hazırlamak için de gerekiyordu. Ahır hizmetinde olanların da kâhyaya yardımcı olmaları gerekiyordu (Cavalli 1935, 67-68). Orada ayrıca polis memurluğu hizmetinde bulunan bir de asker bulunuyordu: Memur haczedilen ya da el konulan mallarla ilgilenir bu malları açık arttırmada satardı. Baylos himayesinde sorgulananlar hakkında araştırma yapardı ve aynı zamanda San Marco'nun sicili ile Venedik ağırlık ve ölçü birimlerinin asıllarını elinde tutardı. Kuryeler ya da süvari çırakları her zaman mektupları teslim etmeye hazır vaziyette ya da diğer işleri

sua corte. Si trattava di personale reclutato non solo o non sempre a Venezia ma proveniente anche dallo *Stato da Mar* o da altri paesi europei.

In una casetta adiacente al recinto del bailaggio abitarono, almeno dal Seicento, i corrieri che erano in maggioranza slavi (*schiaconi*), sudditi veneti, ma venivano reclutati anche nei villaggi del Montenegro (ASve 20; Bertelè 1932, 149; De Zanche 2000, 92). Il servizio postale veneziano venne organizzato nel 1535. Al momento della sua istituzione il corpo contava dieci persone, ma questo numero andò via via aumentando: nel 1614 erano una sessantina e in momenti particolari arrivarono a centocinquanta, anche se nel 1786 erano scesi a quaranta. Nei tempi più antichi la corrispondenza del bailo veniva per lo più spedita a Venezia via nave, ma l'aumento della pirateria e l'incertezza dei viaggi nel Mediterraneo spinsero i veneziani a cercare percorsi alternativi via terra, arrivando a pagare i signorotti locali affinché i corrieri avessero facile transito nei loro territori. In un primo tempo il porto d'arrivo sulla costa Adriatica fu Dubrovnik (Ragusa) ma, considerati i suoi legami politici con l'Impero Ottomano, si scelse ben presto un'altra città. Quindi dal 1535 il servizio postale veneziano venne effettuato via terra, lungo le vie che attraversavano i Balcani, per raggiungere poi la costa dalmata e il porto di Cattaro, da dove le missive procedevano via mare fino a Venezia. I messaggeri di solito viaggiavano in coppia, sempre a piedi, mai a cavallo e il tempo impiegato da una lettera per arrivare da Venezia a Costantinopoli era tra i venti e i quaranta giorni, a seconda della stagione e delle circostanze. I corrieri potevano essere utilizzati anche dai mercanti o da diplomatici appartenenti ad altri stati, per cui alle volte la *Serenissima* ebbe modo di aprire e conoscere segretamente la corrispondenza di altri stati sovrani prima di consegnare i plichi a destinazione (Preto 1986, 80). Il servizio fu garantito fino al 1740, quando gli Asburgo crearono un nuovo sistema postale regolare che collegava Costantinopoli a Vienna, che venne quindi utilizzato anche dai veneziani. Nel 1768 Venezia cercò di riattivare l'antico vettore utilizzando Zara come porto d'arrivo sulla costa adriatica. I corrieri veneti erano utilizzati anche per altri compiti: per esempio fungevano da pompieri della casa bailaggia e da reggitori per la portantina con la quale il bailo si recava alle udienze, indossando in tale occasione una livrea color cremisi con sottoveste di seta che giungeva al ginocchio (Coco, Manzonetto

yapmak üzere emirlerini bekliyordu (Coco, Manzonetto 1985, 68; Dursteler 2006, 38). Kalabalık bir hizmetli gurubu baylosları ve büyükelçileri ya da onların alaylarını izliyordu. Bunlar sadece ya da her zaman Venedik'ten değil *Stato da Mar*'dan ya da diğer Avrupa ülkelerinden de geliyorlardı. Baylosluk evinin yakınında küçük bir evde yaşıyorlardı. Habercilerin büyük çoğunluğu, en azından XVII. yüzyıldan itibaren Venedik'in boyunduruğu altında bulunan Slavlardı (*schiaconi*); ama içlerinde aynı zamanda Karadağ'ın köylerinden toplanmış olanlar da vardı (ASve 20; Bertelè 1932, 149; De Zanche 2000, 92). Posta servisi 1535 yılında kurulmuştu. Kuruluşunda on olan üye sayısı zamanla artmıştı: Sayıları 1614'te altmış kadarken, bazı zamanlarda yüz elliye kadar çıkabiliyordu. Ancak bazen de tıpkı 1786'daki gibi kırklara kadar düşüyordu. Önceki zamanlarda baylosların mektupları Venedik'e gemi ile gönderiliyordu; ancak Akdeniz'de korsanların artması ve yolculukların güvensiz hale gelmesiyle Venedikliler de yeni yollar arayışına girdi. Mektupları kara yolu ile taşıyan kuryeler bölge beylerine ücretlerini ödeyerek topraklarından kolayca geçiş hakkı elde ediyorlardı. Adriyatik kıyısındaki varış noktası ilk olarak Dubrovnik (Ragusa) idi; ama daha sonra Osmanlı Devleti ile olan siyasi bağlar göz önünde bulunduruldu ve başka bir şehir, varış noktası olarak seçildi. Yani 1535'ten itibaren Venedik'in posta servisi, öncelikle kara yolu üzerinde, Balkanları geçen uzun yolların Dalmaçya kıyılarına uzanmasıyla ve daha sonra Kotor Limanına yani Venedik'e kadar uzanan deniz yolu üzerinden gerçekleşiyordu. Haberciler genellikle çift ve her zaman yayan olarak seyahat ediyorlardı ve asla ata binmiyorlardı. Bu nedenle de bir mektubun İstanbul'dan Venedik'e varma süresi yirmi ila kırk gün arasında mevsimlere ve zamanın şartlarına göre de değişebiliyordu. Kuryeler aynı zamanda tüccarlar, diplomatlar ya da diğer devletler tarafından da kullanılabiliyordu; bu nedenle bazen *Serenissima* Cumhuriyeti diğer egemen devletlerin gizli yazışmalarını hedefine teslim etmeden önce görmeyi başarıyordu (Preto 1986, 80). Bu servis, Habsburgların İstanbul-Viyana arasında, Venediklilerin de kullandıkları yeni bir posta servisi kurdukları yıl olan 1740 yılına kadar kullanılmıştı. Venedik 1768 yılında Adriyatik kıyısında bir varış noktası olarak Zara'yı kullanarak eski posta sistemini yeniden aktif etmeye çalışmıştı. Venedik kuryeleri aynı zamanda başka görevler için de kullanılmışlardı: Örneğin, baylosluk evinde itfaiyeci olarak görev

1985, 73-77; De Zanche 1999; De Zanche 2000, 40; Serra 2006, 7-27).

Vi erano poi i già ricordati *giannizzeri di casa* i quali, secondo un decreto del 1555 che regolava le spese, dovevano essere due o al massimo tre, affinché nella casa bailaggia se ne trovasse di continuo almeno uno (ASVE 21). Nella realtà le cose andavano diversamente: per esempio nel 1592 erano quattro, mentre nel 1674 se ne contavano sei. (ASVE 22; Tormene 1903, 23). Il bailo Donà fece la sua entrata ufficiale (1681) accompagnato da più di trenta corrieri e da ben dodici di questi soldati (Benetti 1688, 98, 123). Quando un nuovo diplomatico era inviato a Costantinopoli essi erano incaricati di recarsi ai confini dell'Impero per accoglierlo e accompagnarlo alla sua sede sotto la protezione del sultano (De Maddalena 2005, 136). Per esempio, nel gennaio 1676 il bailo Morosini venne accompagnato in parte del suo viaggio dal *kapıcı* Receb e dal vecchio Fathi, che aveva speso tutta la sua vita al servizio di Venezia (ASVE 23). Il fatto che alle volte questo personale scegliesse di abitare, o acquistare, edifici vicini alla casa bailaggia dimostra i legami esistenti tra i soldati e la legazione (Bertelè 1932, 147-148; Coco, Manzonetto 1985, 98-99). Tra i loro compiti vi era il montare la guardia al palazzo e far rispettare gli ordini dei diplomatici veneziani in territorio ottomano. Inoltre erano pagati dalla cassa del bailaggio che alle volte forniva anche pensioni vitalizie a chi aveva servito con onore per anni, come avvenne nel 1677 per Fathi (BMCV 1).

5. Vita di legazione

La legazione di Venezia fu presente quasi ininterrottamente nella Costantinopoli ottomana dal 1454 al 1797. Questa lunghissima frequentazione permise sia ai diplomatici che al personale di trasmettere a coloro che li sostituivano nelle medesime cariche contatti e conoscenze relative alla società ottomana e alla vita nella città imperiale. Alcuni, come per esempio dragomanni e *giovani di lingua*, erano più a contatto con la gente del posto. Altri invece, come segretari, coadiutori e *cogitori* vivevano soprattutto nell'ambiente della comunità veneta e internazionale. Non è un caso che proprio tra i *giovani di lingua* si siano registrate alcune famose conversioni all'islam, come quella del giovane Colombina che, con il nome di Mehmed, si ritrovò a lavorare, nella seconda metà del Cinquecento,

aliyorlar ve baylosun duruşmalara giderken aracını taşıyorlardı ve bu ylculuk esnasında kırmızı bir tüy ile dize kadar uzanan ipekten bir mintan giyiyorlardı (Coco, Manzonetto 1985, 73-77; De Zanche 1999; De Zanche 2000, 40; Serra 2006, 7-27).

Bunlardan başka daha önceden bahsi geçen baylosluk evinde bulunan yeniçeriler vardı. 1555 yılına ait bir kararnameye göre; sayıları iki en fazla üçtane olmak zorundaydı. Baylosluk evinde en azından bir yeniçeri sürekli olarak bulunmaktaydı (ASVE 21). Ancak uygulamada durum kararnameden daha farklıydı: Örneğin, 1592 yılında yeniçerilerin sayıları dörde çıkmıştı; 1674'te ise altıyı bulmuştu (ASVE 22; Tormene 1903, 23). Baylos Donà'nın resmi olarak şehre girişinde (1681) otuzdan fazla haberci ve on iki kadar da bu yeniçerilerden vardı (Benetti 1688, 98, 123). Bunlar yeni bir diplomat İstanbul'a gönderildiği zaman onu sultanın koruması altında devletin sınırında karşılamak, bürosuna kadar diplomata eşlik etmekle görevlilerdi (De Maddalena 2005, 136). Örneğin, Ocak 1676'da Baylos Morosini'ye yolculuğunun bir bölümünde Kapıcı Receb ve bütün hayatını Venedik'e hizmete harcamış olan yaşlı Fathi eşlik etmişti (ASVE 23). Gerçek şu ki, bu kişinin baylosluk evine yakın yerde yaşaması ya da buradan ev satın alması askerler ve elçilik arasındaki sıkı bağları gösteriyordu (Bertelè 1932, 147-148; Coco, Manzonetto 1985, 98-99). Yeniçerilerin görevleri arasında, sarayda nöbet tutmak ve Osmanlı topraklarında bulunan Venedikli diplomatların emirlerini yerine getirmek de bulunuyordu. Öte yandan bunların maaşları baylosluk hesabından ödeniyordu. Yıllar boyunca şerefiyle hizmet vermiş olanlara, tıpkı 1677 yılında Fathi'ye olduğu gibi emekli olma imkanı da sağlanıyordu (BMCV 1).

5. Elçilik Hayatı

Venedik elçiliği, Osmanlı İstanbul'unda 1454'ten 1797 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak mevcut olmuştu. Bu uzun süreli bulunma hali diplomatların, kişisel ilişkiler kurarak bizzat işlerini yürütmelerine, Osmanlı toplumunu ve imparatorluğun başkentini de yakından tanımalarına imkân sağlamıştı. Bazıları, örneğin dragomanlar ve dil oğlanları, şehir halkıyla daha yakın ilişkiye sahip olmuştu. Öte yandan diğerleri, sekreterler ve yardımcıları ise, genellikle Venedik topluluğu içinde ve uluslararası bir ortamda yaşıyorlardı. Bu nedenle dil oğlanları içinden bazılarının, tıpkı Colombino gibi İslam'ı

come interprete per gli ottomani: il fascino di una civiltà che si deve imparare a conoscere, con una lingua e una religione diversa, fa facilmente presa su chi comincia ad apprezzarla venendo da un paese completamente diverso. Differente fu il caso dei segretari, già integrati nella società veneziana e con una famiglia a Venezia, che difficilmente avrebbero abbandonato una posizione di prestigio per un futuro incerto. Diverso ancora fu il caso dei membri della *corte bassa* che potevano trovare proprio nei diuturni contatti con la gente di Costantinopoli mezzi, non sempre legali, per migliorare il loro tenore di vita, rischiando però di essere ripresi dallo stato veneto per i loro comportamenti.

I periodi di ostilità, per quanto non molti se considerati in un periodo di più secoli (1463-1479, 1499-1502, 1537-1540, 1570-1573, 1645-1669, 1684-1699, 1714-1718) misero spesso a dura prova la costanza e la fedeltà del personale. Durante la guerra di Cipro tutti i membri della legazione vennero chiusi nella casa bailaggia di cui vennero rinserrate con assi di legno anche le finestre in modo che neppure il sole potesse aver contatto con i veneziani. All'inizio della guerra di Candia tre membri della *familia bassa* del bailo vennero condannati al remo e neppure un'immediata conversione all'islam poté salvare uno di loro da tale triste fato. Due dragomanni grandi, Borisi e Grillo, pagarono nel Seicento con la vita la loro fedeltà alla Repubblica. Allo scoppio dell'ultima guerra veneto-ottomana, nel 1714, i documenti descrivono i famigli del bailo Andrea Memmo in lacrime e disperati mentre il loro padrone veniva condotto in prigione (Bertelè 1932, 186-193, 239, 258-261).

Costantinopoli poteva essere pericolosa, ma soprattutto perché un porto di mare densamente popolato da gente di ogni qualità e condizione. Il terreno è instabile, spesso colpito da terremoti come quello del settembre 1509, chiamato da molti «la piccola fine del mondo» (*küçük kıyamet*). Solo le antiche colonne di Santa Sofia che reggevano una cupola di ampiezza mai vista e che erano state costruite su basamenti di piombo per resistere alle scosse, rimasero salde, mentre parte delle mura crollarono (Pedani 2011b, 170-171). Anche gli incendi avevano facile presa su una città costruita in gran parte di legno e scoppiavano in particolare d'estate, quando nelle corti si accendevano più spesso fuochi per cucinare carne e ortaggi freschi. Il leggero vento di primavera che spirava dal mare (detto *patlıncan meltemi*, il maltempo delle melan-

seçmesi bir tesadüf değildi. Colombino din değiştirip Mehmed adını almıştı ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar için tercüman olarak çalışmaya başlamıştı: Tamamen farklı bir ülkeden gelip de, öğrenmek ve tanımak zorunda olduğu, farklı bir dile ve dine sahip bir medeniyetin cazibesini takdir etmeye başlamak böyle bir şeydi. Sekreterlerin durumu bundan elbette farklıydı. Her şeyden önce Venedik'te bir aileye sahiplerdi ve tamamen kendi toplulukları ile bütünleşmiş halde yaşıyorlardı. Ayrıca belirsiz bir gelecek için çok prestijli konumlarını terketmeleri de zordu. Hanenin düşük tabakası için durum daha da farklıydı. Onlar her zaman yasal olmamakla birlikte, İstanbullular ile istedikleri zaman iletişim kurabilirlerdi. Yaşam standartlarını arttırma gayesiyle kurdukları bu ilişkiler onları Venedik Devleti tarafından görevden alınma riskiyle karşı karşıya getirebilirdi.

Düşmanlık dönemlerinin bir yüzyıldan daha uzun sürmesi kabul edilemezdi (1463-1479, 1499-1502, 1537-1540, 1570-1573, 1645-1669, 1684-1699, 1714-1718) Bu insanların sabır ve sadakati üzerinde bir baskı unsuru oluştururdu. Kıbrıs Savaşı esnasında elçiliğin bütün üyeleri baylosluk evine kapatılmıştı. Güneş ile dahi temas etmelerini engellemek için evin bütün pencereleri ahşap plakalar ile kapatılmıştı. Girit Savaşı'nın başında baylos hanesinin düşük tabasından üç kişi kürek cezasına çarptırılmıştı ve İslam'ı seçmek bile onlardan her hangi birini mahkumiyetten kurtaramazdı. İki büyük dragoman, Borisi ve Grillo, XVII. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti'ne olan sadakatlerini hayatlarıyla ödemişlerdi. Venedikliler ile Osmanlılar arasındaki son savaş 1714 yılında patlak vermişti. Belgeler, Andrea Memmo'nun hanesini bir yandan göz yaşları ve umutsuzluk içinde öte yandan patronlarını cezaevine götürülürken tanımlıyordu (Bertelè 1932, 186-193, 239, 258-261).

İstanbul zaman zaman tehlikeli bir şehir halini alıyordu; çünkü her şeyden önce burası her seviyede ve durumda insan ile dolu olan bir limandı. Zemin ise depreme müsaitti. 1509 yılında olduğu gibi sık sık cereyan eden depremlerden dolayı bir çokları tarafından dünyanın sonunun (küçük kıyamet) geldiği söyleniyordu. Sadece Aya Sofya'nın eşi benzeri görülmemiş kubbesini destekleyen sütunlar, kurşun bir zemin üzerine inşa edildikleri için ayakta kalmış öte yandan duvarların olduğu kısım yıkılmıştı (Pedani 2011b, 170-171). Aynı zamanda yangınlar da, büyük bir kısmı tahtadan inşa edilmiş olan şehri, özellikle de yaz aylarında, ahalinin sık sık bilhassa et ve sebze pişirmelerinden dolayı yakıp yıkıyordu. De-

22.
Palazzo di Venezia, esterno (Roberto Giobbi)
Venedik Sarayı, dışarıdan

zane) provocava i cosiddetti *patlıcan yangını*, gli incendi della stagione delle melanzane. Nella casa bailaggia erano allora chiamati a raccolta i corrieri, perché spengessero le fiamme, ed evitassero che i veri pompieri di Costantinopoli, i giannizzeri, entrassero con tale scusa e saccheggiassero l'edificio (Pedani 2012, 39).

In età moderna lasciare il territorio veneziano, protetto da lunghi cordoni sanitari, per viaggiare e stabilirsi nell'Impero Ottomano voleva anche dire esporsi al contagio della peste. Le grandi città come Costantinopoli o il Cairo venivano frequentemente colpite da epidemie che mietevano anche migliaia di vittime al giorno. La scelta di stabilire, all'inizio del Cinquecento, la casa bailaggia sulle ridenti colline di Pera, ricche di vigneti e aria salubre, fu dettata anche dal desiderio di sottrarre chi vi abitava ai mefitici miasmi che portavano le malattie, come pensava la scienza medica di allora, anche se non sempre fu una misura sufficiente. Nell'agosto del 1675, in pochi giorni, morirono tre giovani, i due *mastri* e il cuoco, mentre tre portalettere si ammalarono per la peste portata nella casa dai servi dell'ambasciatore olandese (ASVE 24). Il 20 novembre del 1561 fu invece il bailo, Girolamo Ferro, a perire per la stessa malattia, mentre il suo successore Daniele Dolfin, morì di una non precisata febbre il 22 settembre del 1729, dopo aver scritto un accorato dispaccio al Senato (Bertelè 1932, 269-271).

La vita nella legazione veneziana, dunque, metteva a stretto contatto nobili e servi, cittadini e sudditi veneti, che dovevano appoggiarsi gli uni agli altri per poter vivere in un ambiente diverso, alle volte ostile e comunque differente, e portare a compimento la missione diplomatica di cui erano stati incaricati dal governo della madrepatria, la città di Venezia i cui rossi vessilli con il leone di San Marco sventolarono per secoli lungo le rotte del Mediterraneo.

nizden esen hafif bahar rüzgarına patlıcan meltemi deniliyordu. Bu nedenle bu dönem çıkan yangınlar da patlıcan yangını adını almıştı. Baylosluk evinde bulunan haberciler yangın esnasında yeniçerilerin eve girmesine engel olmak için kendileri yangın söndürme işini üstleniyorlardı (Pedani 2012, 39).

Yeniçağ'da salgın hastalıklardan korundukları Venedik topraklarını bırakmak, yolculuk etmek ve Osmanlı Devleti'nde yaşamaya karar vermek; aynı zamanda veba riskini de göze almak demektir. İstanbul ve Kahire gibi büyük şehirler hergün binlerce insanın hayatını kaybetmesine yol açan salgın hastalıklara sıklıkla maruz kalıyordu. XVI. yüzyılda gözalıcı tepeler üzerinde, üzüm bağlarıyla çevrili, havadar olan baylosluk evinde yaşama kararı esnasında şehirde sık sık baş gösteren salgın hastalıklardan dolayı hekimlerin tepelerde yaşamak daha iyi önerisinden kaynaklanıyordu; ancak buna rağmen burada da salgınların baş gösterdiği oluyordu. Ağustos 1675'te, bir kaç gün içerisinde iki usta ve bir aşçı olmak üzere üç genç hastalıktan dolayı vefat etmişti. Öte yandan üç haberci ise Hollanda büyükelçiliğinin evinde çalışanlardan bulaşan vebadan dolayı hastalanmıştı (ASVE 24). 20 Kasım 1561'de Baylos Girolamo Ferro bu hastalıktan dolayı vefat etmişti. Öte yandan Ferro'nun ardından baylos olanlardan Daniele Dolfin de nedeni belirlenemeyen bir yüksek ateşten dolayı 22 Eylül 1729'da *Senato*'ya endişelerini bildirdiği *dispacci*'sinin ardından vefat etmişti (Bertelè 1932, 269-271).

Venedik elçiliğinde hayat, soylular ile çalışanların yakın ilişkiler kurması; şehirliler ile Venedik boyunduruğu altında olanların ise aynı ortamda bir arada çalışabilmesi için birbirine destek olması ile sürüyordu. Misyon sahipleri anavatanlarından, kırmızı bayraklı kanatlı aslanın yani San Marco'nun şehri Venedik'ten kendilerine verilen diplomatik görevi yerine getirmek ve bayraklarını uzun yüzyıllar boyunca Akdeniz'de sallandırmak için bazen düşman bazen de güvenilmez olmayı göze alıyorlardı.

Il Palazzo di Venezia: il periodo asburgico (1799-1918)

Venedik Elçiliğinde Gündelik Hayat

Rudolf Agstner

(Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten, Wien)

1. 1799-1817: Austriaco, francese e nuovamente austriaco

Nel 1781 l'internunzio imperiale si insediò nel convento costantinopolitano dell'*Ordo Sanctissime Trinitatis*, un ordine religioso approvato nel 1198 e attivo nelle terre asburgiche tra il 1687 e il 1783: i trinitari si dedicarono al benessere spirituale, materiale degli schiavi cristiani e al loro riscatto nelle terre islamiche. L'edificio, conosciuto come *Palais d'Allemagne* dopo che i beni dell'ordine erano stati indemaniati dall'Austria nel 1783, servì come sede dell'internunzio fino al 1799, quando il grande incendio del 13 marzo lo ridusse in cenere.

Il 29 ottobre 1797 l'internunzio imperiale barone Peter Herbert-Rathkeal (1735-1802), un austriaco di ascendenza irlandese, venne a conoscenza del Trattato di Campoformio (17 ottobre), che sanciva la cessione all'Austria dello stato veneziano e delle sue proprietà extraterritoriali, come i due palazzi a Roma e Costantinopoli. Il 10 gennaio dell'anno successivo Herbert-Rathkeal informava Vienna che l'ex-bailo Francesco Vendramin, non avendo ricevuto più alcuna rimessa, era stato costretto a chiedere un prestito, vendere i suoi beni, rinviare sua moglie a Venezia, informare della situazione i suoi dipendenti e sospendere i compensi attribuiti ai *giovani di lingua* e al loro insegnante (HHSTA 1). Il barone si adoperò al meglio per aiutare il suo antico collega, i dipendenti veneti e i suoi nuovi concittadini. Nel gennaio 1798 fu incaricato dal cancelliere di Stato Thugut di proteggere il palazzo e le proprietà dell'ex-Repubblica Veneta dalla rapacità francese, ed effettivamente la diplomazia francese fece di tutto per impossessarsi del palazzo. Herbert-Rathkeal vedeva solo due alternative per mantenere il possesso dell'edificio: ricorrere alle vie diplomatiche o prepararsi a difenderlo con le armi in pugno (HHSTA 2).

Alla fine la violenza non fu necessaria e gli avveni-

1. 1799-1817 Avusturyalı, Fransız ve yeniden Avusturyalı

İmparatorluk elçiliği, 1781 yılında *Ordo Sanctissime Trinitatis*'in (Teslis) İstanbul'daki manastırına gelmişti. 1198 yılında kurulan bu yapı, Habsburg topraklarında 1687'den 1783'e kadar faaliyet gösterdi. Teslis hareketi mensupları (*Trinitari/Trinitarian Order*, Kutsal üçlemeyi kabul eden Kotolik kilisenin özel bir hareketi.) Müslüman devletlerinde bulunan Hıristiyan esirlerin ruhâni huzuruna ve rehinelikten kurtarılmasına kendilerini adanmışlardı. *Palais d'Allemagne* diye bilinen bu yapı, 1783 yılına kadar Avusturya tarafından yönetilmiş ve 1799'un sonunda çıkan büyük bir yangında küle dönüşene kadar da elçilik ofisi olarak görev yapmıştı.

29 Ekim 1797'de İmparatorluk elçiliği, *Campoformio* Antlaşması (17 Ekim) ile, kökeni İrlandalı bir aileden gelip Avusturyalı olan Baron Peter Herbert-Rathkeal'i (1735-1802) tanıdı. Bu antlaşma ile Avusturya, tıpkı Roma ve İstanbul'da olduğu gibi, Venedik Devleti'ne ve onun ülke dışında sahip olduğu mülkleri devretme yaptırımına sahip olmuştu. Bir yıl sonra 10 ocakta Herbert-Rathkeal Viyana'ya, Francesco Vendramin'in bir daha para alamadığı için borç para istemeye mecbur kaldığı, varlıklarını satmak, eşini Venedik'e göndermek, çalışanlarını durum hakkında bilgilendirmek ve dil oğlanları ile öğretmenlerinin maaşlarını askıya almak zorunda olduğu yönünde bilgilendiriyordu (HHSTA 1). Baron eski meslektaşına, Venedik için çalışanlara ve yeni vatandaşlarına daha iyi yardım edebilmek için elinden geleni yapmıştı. Bu nedenle 1798'in ocak ayında Thugut Devleti'nin başbakanı tarafından sarayı ve eski Venedik Cumhuriyeti'nin sahip olduğu yerleri Fransız hırsından korumak için atandı. Fransız diplomasisi bu sarayı ele geçirmek için büyük çaba sarfetmişti. Herbert-Rath-

menti volsero a favore degli Asburgo. Infatti quando il 2 luglio 1798 Napoleone intraprese la campagna d'Egitto le relazioni diplomatiche tra l'Impero Ottomano e la Francia furono sospese; il 2 settembre seguente l'incaricato d'affari francese fu arrestato dalle autorità ottomane, mentre il 13 marzo dell'anno seguente un grande incendio distrusse il *Palais d'Allemagne* (HHSTA 3). Il giorno successivo l'intera legazione imperiale si trasferì nel Palazzo di Venezia. Quindi la storia del palazzo, anche dopo la fine della Serenissima, fu strettamente legata al fato della città lagunare, almeno fino al 1866: lo stato che regnava a Venezia fu anche il proprietario delle sedi diplomatiche che lo stato veneziano aveva acquistato e mantenuto nei secoli a Roma e Costantinopoli (Agstner 2011).

Il Trattato di Presburgo del 26 dicembre 1805 determinò la perdita di quanto l'Austria aveva acquisito con il Trattato di Campoformio, comprese le due residenze diplomatiche a Roma e Costantinopoli. Nel successivo mese di agosto arrivò a Costantinopoli il nuovo ambasciatore francese Sebastiani e l'internunzio barone Ignazio Stürmer (1752-1829), che allora si trovava nella residenza estiva di Büyükdere, gli consegnò lo staff diplomatico e l'archivio della cessata Repubblica. Egli avrebbe voluto trattenersi nel Palazzo di Venezia per tutto l'inverno, ma Sebastiani non lo concesse e quindi dovette affittare una casa dal suo cancelliere, il barone Bartolomeo di Testa (1723-1809). Questi apparteneva a una famiglia che risiedeva nella capitale ottomana almeno dal 1453 e che era stata proprietaria della *Casa baïlaggia* dal 1676 fino al 1746, quando la aveva venduta alla Repubblica. Nello stesso anno Bartolomeo aveva cominciato la sua carriera al servizio degli Asburgo.

Il 18 giugno 1811 un nuovo grande incendio distrusse l'edificio che i fratelli Testa avevano ereditato dal padre nel 1809 e Stürmer fu quindi costretto a cercare una nuova sistemazione. Il nuovo ambasciatore francese, marchese Florimond de la Tour-Maubourg, gli offrì come soluzione provvisoria uno dei palazzi posseduti dalla legazione francese. Stürmer scelse il *Palais d'Hollande*, oggi sede del consolato generale olandese, che era divenuto francese nel 1810.

Seguendo i suggerimenti di Stürmer, Metternich convinse l'imperatore che la soluzione migliore per risolvere il problema della legazione a Costantinopoli sarebbe stato comprare il *Palais d'Hollande* dalla Francia, che non lo utilizzava. Il 1° aprile 1813

keal binanın mülkiyetini elinde tutabilmek için sadece iki alternatif görüyordu: Diplomatik yollara başvurmak ya da elinde silahla sarayı savunmak için hazır vaziyette beklemek (HHSTA 2).

Nihayetinde şiddete gerek kalmadı ve olaylar Habsburglar lehine gelişti. Gerçekten de Napoleon 2 Temmuz 1798'de Mısır sahasını aldığı zaman, Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki diplomatik ilişkiler askıya alınmıştı; devamında 2 Eylülde Fransız maslahatgüzarı Osmanlı yetkilileri tarafından tutuklanmıştı; öte yandan sonraki yılın 13 martında ise *Palais d'Allemagne büyük bir yangında yok olmuştu* (HHSTA 3). Bu nedenle ertesi gün bütün imparatorluk elçiliği Venedik sarayına taşınmıştı. Yeni sarayın hikayesi, *Serenissima*'nın son bulmasından sonra da, en azından 1866'nın sonuna kadar Venedik ile yakından bağlantılıydı: Venedik'e galip gelen devlet, *Serenissima*'nın Roma ve İstanbul'da satın alıp yüzyıllarca muhafaza etmiş olduğu diplomatik merkezlerin de sahibi olmuştu (Agstner 2011).

Takep eden ağustos ayında yeni Fransız Büyükelçisi Sebastiani İstanbul'a gelmiş ve o sırada Büyükdere'de yazlık evinde bulunan Elçi Baron Ignazio Stürmer (1752-1829) kendisine diplomatik personelini ve son bulan Cumhuriyet'in arşivini teslim etmişti. Baron bütün bir kış boyunca Venedik sarayında kalmak istemiş; fakat bu isteği Sebastiani tarafından uygun bulunmayınca kendi kaçırlıyasından Baron Bartolomeo di Testa'dan (1723-1809) bir ev kiralamak zorunda kalmıştı. Bu evler 1453'ten beri Osmanlı'nın başkentinde ikâmet eden bir aileye ve Cumhuriyet tarafından satılana kadar da (1676'dan 1746 arasında) baylosluk evine ait olmuştu. Aynı yıl Bartolomeo Habsburglar hizmeti altında yeni kariyerine başlamıştı.

18 Haziran 1811'de yeniden ortaya çıkan büyük bir yangın, Testa kardeşlere 1809 yılında babalarından miras kalan binayı küle çevirmişti ve Stürmer konaklamak için yeni bir yer aramak zorunda kalmıştı. Yeni Fransız Büyükelçisi Markiz Florimond de la Tour-Maubourg, ona geçici bir çözüm olarak Fransız elçiliğine ait binalardan birini teklif etmişti. Stürmer de bugün Hollanda büyükelçiliği olarak hizmet veren, 1810 yılında ise Fransa'ya ait olan *Palais d'Hollande*'yi seçmişti.

Metternich, Stürmer'in önerilerinden yola çıkarak, İstanbul elçiliğindeki sorunu çözmek adına Fransızların kullanmadıkları *Palais d'Hollande*'yi satın almanın en iyi çözüm yolu olduğu konusunda

l'imperatore Francesco I ne autorizzò l'acquisto per una spesa di 285.690 piastre (comprese 32.000 per i restauri). Le trattative erano in corso quando, probabilmente nel giugno 1813, Stürmer passò con il suo staff nella casa estiva di Büyükdere dove rimase fino all'ottobre del 1817. La battaglia di Lipsia dell'ottobre 1813 segnò l'inizio della disfatta per Napoleone e i negoziati austro-francesi per il *Palais d'Holland* ebbero fine, in quanto l'edificio venne restituito al regno dei Paesi Bassi nel 1815.

Nel 1815 l'atto finale del Congresso di Vienna sancì il ritorno di Venezia all'Impero Asburgico e così, nel maggio 1816, Stürmer incaricò l'architetto dell'ambasciata francese Peveratta di realizzare una planimetria del palazzo e del giardino e due architetti locali di peritare lo stato dell'immobile, che era ancora in mano francese. La mappa tracciata da Peveratta mostra il palazzo con numerosi edifici annessi: in particolare, verso nord, una cisterna, una fontana e un pozzo con acqua salmastra, un'ampia lavanderia, un pollaio, le stalle e una cucina. Molti di questi edifici esistevano ancora a metà Ottocento, come dimostrano i disegni del 1854 e del 1890.

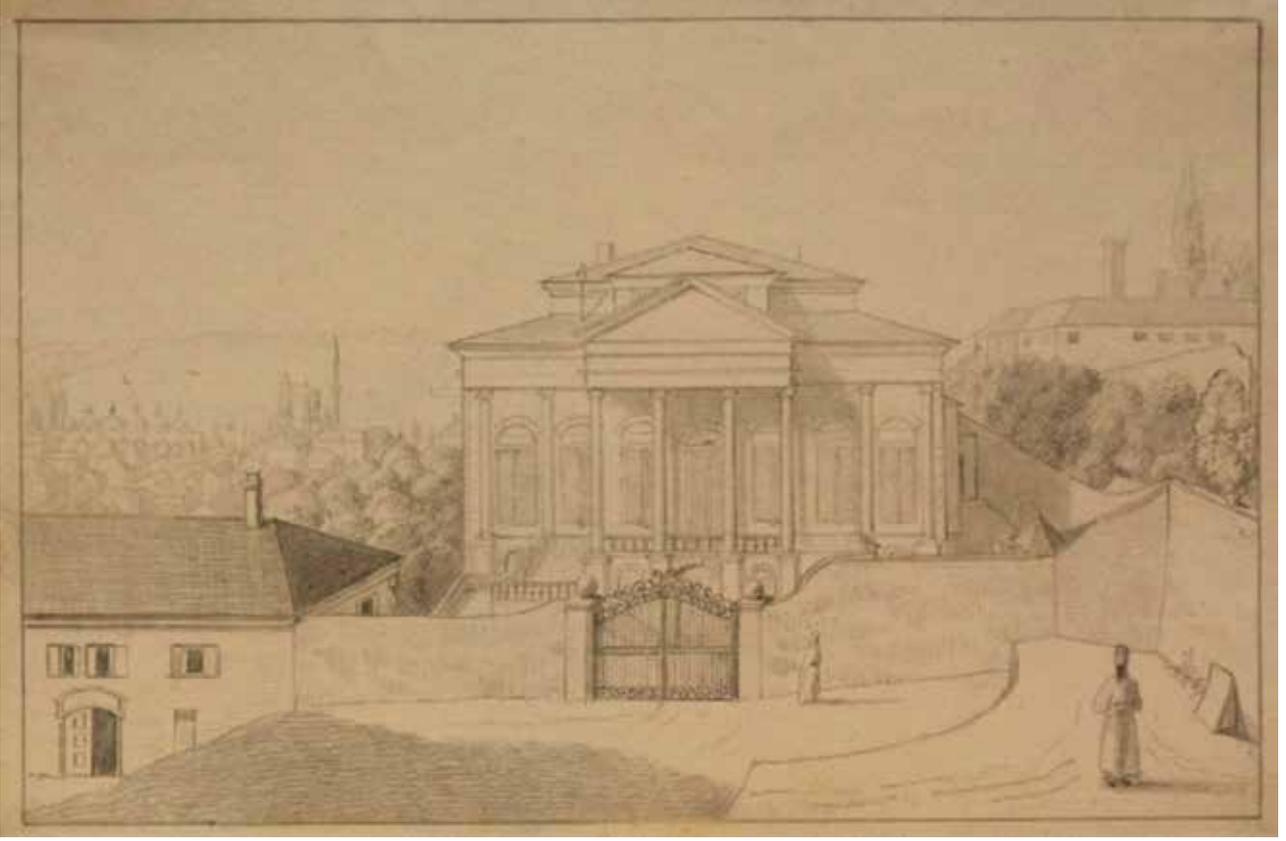
Il 23 agosto 1816 l'imperatore Francesco I autorizzò la spesa di 24.000 fiorini per il restauro del palazzo di Venezia e la costruzione di un edificio per le I.R. Poste che, essendo aperto al pubblico, doveva rimanere separato dal resto della legazione. Costantino Condilly diresse i restauri del 1816-17 che costarono molto più del previsto a causa dello stato di abbandono in cui versavano gli edifici. Antonio de Testa, controllando la rendicontazione, spiegò che i costi aggiuntivi erano derivati soprattutto alla contemporanea edificazione di un grande palazzo imperiale ottomano che aveva fatto lievitare i costi sia del materiale che della manodopera (HHSTA 4).

Il 15 novembre 1817 Metternich informò Francesco I che i costi inizialmente stimati a 60.000 piastre erano più che raddoppiati, raggiungendo le 125.000 piastre. Comunque i risultati erano tali da rendere la nuova residenza asburgica degna di competere con le altre sedi diplomatiche europee e anche a quella russa che il barone Strogonoff si apprestava a ricostruire dopo l'incendio del 1811 che l'aveva ridotta in cenere con un milione di rubli di capitale a disposizione (HHSTA 5).

imparatoru ikna etmişti. 1 Nisan 1813'te İmparator I. Francesco 285.690 *piastralik* bir alışveriş için satın alma yetkisi vermişti (32.000'i restorasyon için olmak üzere). Müzakereler muhtemelen haziran 1813'e kadar devam etmişti. Stürmer, kendi personeli ile beraber 1817 ekimine kadar kaldığı yer olan Büyükdere'deki yazlık eve geçmişti. Ekim 1813'teki Leipzig Savaşı Napolyon için yenilginin başlangıcı olmuş ve *Palais d'Hollande için gerçekleştirilmekte olan Avusturya-Fransa görüşmeleri böylece sona ermişti*. Bina 1815 yılından itibaren Holanda Krallığı'na ödünç verilmişti. 1815 yılında, Viyana Kongresi'nin nihai senedi ile Venedik, Habsburg İmparatorluğuna dönüş yapmış oluyordu ve böylece Mayıs 1816'da Stürmer Fransız Büyükelçiliği mimarı olan Peveretta'yı sarayın kat planı ve bahçesini yapması ve iki yerel mimarı halen Fransızların elinde olan mülkiyet hakkının tespiti için görevlendirmişti. Mimar Peveratta tarafından çizilen harita çok sayıda müstemilatı göstermektedir: Özellikle kuzeyde; bir sarnıç, bir çeşme ve bir acı su kuyusu, bir büyük çamaşırhane, bir kümes, haneler ve bir mutfak. Bu binaların çoğu, tıpkı 1854 ve 1890 çizimlerinde gösterildiği üzere on dokuzuncu yüzyılda da varlığını korumuştur.

23 Ağustos 1816'da İmparator I. Francesco, Venedik sarayının restorasyonu için 24.000 flori ödenmesi ve imparatorluğa ait olan halka açık ve elçiliğin diğer kısımlarından ayrı bir posta merkezi inşa edilmesi iznini vermişti. Costantino Condilly, ayrılmış ofislerin terk edilmiş durumda olması nedeniyle öngörülenden çok daha maliyetli olan 1816-17 restorasyonlarını yönetmişti. Hesapları kontrol eden Antonio de Testa'nın açıkladığına göre; ek maliyetler hesaplanmıştı ve özellikle Osmanlı imparatorluk sarayının da eş zamanlı olarak yapılıyor olması, gerek işçilik gerek de malzeme olarak maliyetleri şişirmişti (HHSTA 4).

15 Kasım 1817'de Metternich, I. Francesco'yu başlangıçta 60.000 *piastra* olarak öngörülen masrafların ikiye katlanıp 125.000 *piastraya* çıktığı yönünde bilgilendirmişti. Neticede sonuçlar yeni Avusturya merkezinin diğer diplomatik Avrupa merkezleriyle ve Rusya ile yarışmaya uygun olduğunu gösteriyordu. Baron Strogonof, ayırmış olduğu 1.000.000 ruble ile 1811'deki yangında küle dönen binanın yeniden yapımına hazırlanıyordu (HHSTA 5).

23.
 Albert Krafft (1816-1847), Il Palazzo di Venezia a Costantinopoli, 1840
 Albert Krafft (1816-1847), İstanbul'da Venedik Sarayı, 1840

2. 1817-1850 Incendi, restauri e visitatori importanti

Il 1° marzo 1823 il Palazzo di Venezia si salvò a stento dalla distruzione del più devastante incendio dopo quello del 1783, anche se mancava ancora di un apparato antincendio, arrivato da Trieste solo nell'autunno di quello stesso anno. L'internunzio barone Franz Ottenfels-Gschwind (1778-1851) che aveva notato che a Pera solo le case di pietra avevano resistito, e si attivò per chiedere a Vienna nuovi sussidi per riedificare la cancelleria in pietra. Il celebre scrittore danese Hans Christian Andersen, che nel 1841 fu ospite dell'internunzio Stürmer, descrisse il Palazzo di Venezia come un complesso circondato da mura di molti edifici e allietato da un giardino ricco di rose e cipressi da cui si poteva ammirare dall'alto la città, il Bosforo e il Mar di Marmara. Ci si sentiva a proprio agio nelle stanze ben illuminate della residenza diplomatica, che permettevano ogni lusso europeo comprese copie dei giornali tedeschi,

2. 1817-1850 yangınlar, restorasyonlar ve önemli ziyaretçiler

1 Mart 1823'te Venedik sarayı, 1783'ten sonraki yangının tahribatından kaynaklanan yıkımdan Trieste'den aynı yılın sonbaharında gelecek olan yangına karşı araç-gereç eksikliğine rağmen kurtarılmıştı. Elçi Baron Franz Ottenfels-Gschwind (1778-1851) Pera'da sadece taş binaların ayakta kaldığının farkına varmıştı ve bu nedenle Viyana'ya yeniden yapılandırmanın taştan olması için yeni yardımlar isteme işini hızlandırmıştı. 1841'de Elçi Stürmer'in misafiri olan ünlü Danimarkalı Yazar Hans Christian Andersen, Venedik sarayını, birçok ofisin duvarıyla çevrili bir bütün ve güllerle donatılmış bahçesindeki servi ağaçlarından şehrin daha yüksek bölgelerinin, boğazın ve Marmara Denizi'nin beğeniyle izlenebildiği bir yer olarak betimlemişti. Diplomatik merkezin iyi aydınlatılmış odalarının rahatlığı gerçekten hissediliyordu. Burada Alman, Fransız ve İngiliz gaze-

francesi e inglesi (Andersen 1847). L'anno seguente venne realizzato lungo la Rue Tom-Tom un nuovo magazzino a prova d'incendio, destinato all'archivio, con il soffitto a volta e muri molto spessi, che è attualmente utilizzato dalla scuola italiana. Nel 1843 lo scrittore austriaco Franz Grillparzer (1791-1872) visitò Costantinopoli e nel suo diario parlò della visita che fece al Palazzo di Venezia il 13 settembre e del pranzo e della serata che passò assieme al diplomatico asburgico e a sua moglie (Grillparzer 1988).

3. 1853 - Il rinnovamento del palazzo da parte di Gaspare Fossati

Tra il 1850 e il 1853 le relazioni tra l'Impero Austriaco e l'Impero Ottomano furono problematiche. L'internunzio conte Bartholomäus von Stürmer (1787-1863) lasciò Costantinopoli nell'aprile 1850, ma non venne immediatamente sostituito. Dopo di lui fu nominato il conte Johann Bernhard Rechberg-Rothenlöwen (1806-1899) che però non lasciò Vienna. Dunque, tra il 1850 e il 1853, la legazione fu retta dall'incaricato d'affari *ad interim* Eduard von Klezl (1805-1875), marito di una baronessa di antica famiglia levantina, Teresa de Testa, il quale però non abitò mai nel palazzo. Fu solo il nuovo internunzio, barone Karl Ludwig Bruck (1798-1860) che, sbarcato a Costantinopoli il 14 giugno 1853, fece riprendere immediatamente i lavori di ristrutturazione. Notizie di questi restauri si trovano solo nel rendiconto finale, presentato da Gaspare Fossati (1809-1883) il 31 dicembre 1853, che documenta una spesa ammontante a 477.666 piastre e 20 kuruş. Di queste 28.000 furono il compenso assegnato agli architetti Gaspare e Giuseppe Fossati, mentre 17.134 andarono allo scultore e decoratore Léon Parvillée (1830-1885) per le opere in stucco e *carton pierre*, una specie di cartapesta (Aoki 2002). Le altre maggiori spese furono per dorare gli stucchi della sala da ballo e i monogrammi della stanza imperiale, eseguiti dal maestro Percheron, il cui soffitto venne affrescato da Luigi Leoni. Lo stesso artista affrescò anche l'ingresso, la sala blu, la stanza dell'ambasciatore, un locale adiacente, la sala da pranzo e la cappella. Achille Bottazzi, invece, dipinse a olio e biacca di Genova il resto del palazzo, tranne il soffitto e gli ornamenti della sala da ballo che furono fatte di un bianco opaco. Anche la carta da parati e una lampada fiorentina d'alabastro costarono molto, mentre per i pavimenti venne usato del parquet inviato di-

telerinin kopyaları da dâhil olmak üzere her türlü Avrupa lüksüne müsaade ediyorlardı (Andersen 1847). Sonraki yılda Tomtom Sokakta, şimdilerde İtalyan Lisesi tarafından kullanılmakta olan, yangına karşı dayanıklı ve arşiv binası olarak kullanılmak üzere tavanı kemerli ve duvarları oldukça kalın bir depo inşa ettiler. 1843'te Avusturyalı Yazar Franz Grillparzer (1791-1872) günlüğünde İstanbul gezisinden ve 13 Eylül'de Venedik sarayına gerçekleştirmiş olduğu ziyaretinden; Avusturyalı diplomat ve eşi ile yediği öğlen yemeği ile onlarla beraber geçirmiş olduğu akşamdan bahsetmişti (Grillparzer 1988).

3. 1853 - Sarayın Gaspare Fossati tarafından yenilenmesi

1850 ve 1853 yılları arasında Avusturya İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler sorunlu idi. Elçi Kont Bartholomäus von Stürmer (1787-1863) nisan 1850'de İstanbul'dan ayrılmış; ancak yerine hemen yeni bir elçi tayin edilmemişti. Stürmer'den sonra elçi olarak Kont Johann Bernhard Rechberg-Rothenlöwen (1806-1899) atanmış; ancak o da Viyana'dan ayrılmamıştı. Bu nedenle 1850'den 1853 yılına kadar elçiliğe ticari işlerden sorumlu olan Eduard von Klezl (1805-1853) bakmış; ancak kendisi hiç sarayda kalmamıştı. Klezl eski bir levanten aileden gelen Baronessa Teresa de Testa'nın eşiydi. 18 Haziran 1853'te İstanbul'a inen yeni elçi olan Baron Karl Ludwig Bruck (1798-1860) görevleri gelir gelmez hali yoluna koymak üzere devralmıştı. Bu düzenlemelerin bilgisi sadece hesapların en sonunda yer almaktadır. Gaspare Fossati (1809-1883) tarafından sunulan bu hesaplarda 31 Haziran 1853'te tutarı 477.666 *piastra* ve ilaveten 20 kuruş olan alışveriş belgelenmektedir. 28.000'i Gaspare ve Giuseppe Fossati adlı mimarlara karşılık olarak verilmiş; öte yandan 17.134'ü heykeltıraş ve dekorasyoncu olan Léon Parvillée'ye (1830-1885) sıva işleri ve kartonpiyer için gitmişti (Aoki 2002). Diğer büyük masraflar Usta Percheron tarafından yürütülen balo salonunun ve imparatorluk odasının harflerinin yaldızlı sıvası içindi. Buranın tavanının freskleri Luigi Leoni tarafından yapılmıştı. Leoni aynı zamanda girişi, mavi salonu, büyükelçinin odasını ve bitişikteki odayı, öğlen yemeği salonunu ve salonun şapelinin fresklerini de yapmıştı. Öte yandan Achille Bottazzi ise beyaz opak-

rettamente da Trieste e Vienna e delle lastre di marmo che coprirono o vennero a sostituire i mattoni in cotto. Il 14 gennaio 1854, annotando la fattura presentata da Fossati, l'amministratore del palazzo, Peter von Klezl, fece numerosi interessanti commenti sullo stato dell'edificio. Egli notò che, tenuto conto che il palazzo era stato costruito ex-novo ottant'anni prima secondo i sistemi in uso a Costantinopoli, non c'era da stupirsi che fossero occorsi così tanti restauri. Non sarebbe bastata, infatti, solo una rinfrescata ai muri ma era stato necessario procedere al rifacimento degli interni. In particolare:

1. Era stata smantellata la scala poggiata sulla facciata principale che ingombra il cortile e sostituita con una di marmo con ringhiere metalliche su entrambi i lati; così il cortile era stato ampliato e il peristilio, chiuso ora con lastre e finestre di vetro, ne guadagnava in bellezza e veniva meglio protetta la facciata volta a settentrione.

2. Era stata resa più alta l'entrata principale sulla stessa facciata, scavando il livello del pavimento e creando un primo vestibolo coperto, come quello successivo, di marmo al posto dei vecchi mattoni. L'aspetto delle due stanze era inoltre stato migliorato grazie a porte di vetro, stucchi ornamentali e pitture.

3. La grande scala situata all'interno dell'edificio non era in condizioni da essere riparata per cui ne era stata fatta una circolare in legno di noce, illuminata dall'alto.

4. Alla fine del salone da ballo erano stati costruiti due corridoi uno sopra l'altro così da mettere in comunicazioni tra loro le ali in entrambi i piani nobili; in tal modo non occorreva più passare per il salone da ballo per passare da un'ala all'altra.

5. Il lavoro più impegnativo era stato eseguito nello stesso salone da ballo. Al soffitto era stata data una forma a volta, l'antico stucco era stato completamente tolto e le pareti erano state decorate con nuovi stucchi in bianco e oro. Anche le quattro porte del salone erano state rifatte e ampliate, come quelle dei salotti. Inoltre erano state create tre grandi porte di vetro che dal salone conducevano al nuovo corridoio e, sull'altro lato, altre tre porte che portavano all'anticamera.

6. Due nuovi caminetti di marmo erano stati costruiti nelle sale di ricevimento, mentre diciotto stufe di varie misure erano state collocate nel salone, nei salotti e nelle altre stanze dell'edificio. Erano state revisionate e ridipinte tutte le porte, le finestre e le serrature e in tal modo, finalmente, la residenza aveva assunto un aspetto decoroso.

tan yapılmış olan tavan ve balo salonunun süslemeleri hariç, sarayın geri kalanını yağlı boya ve Genova beyaz kurşunu ile boyamıştı. Duvar kağıdı ve Floransa kaymak taşından yapılmış olan lamba da çok pahalıydı; öte yandan zemin için doğrudan Trieste ve Viyana'dan gelen parke ve pişmiş tuğlaların üzerini örtmek için mermer döşeme kullanılmıştı. 14 Ocak 1854'te Fossati tarafından sunulan faturada belirtildiğine göre; sarayın yöneticisi Peter von Klezl, binanın durumu hakkında birkaç ilginç yorum yapmıştı. Sarayın, İstanbul'da kullanılan sistemlere göre seksen yıl önce sıfırdan inşa edildiği göz önünde bulundurulduğunda bu kadar çok restorasyondan geçmesinin şaşırtıcı olmadığına dikkat çekmektedir. Aslında duvarlarda yapılan yenileme yeterli olmamıştı. İç kısmı da yeniden yapmak gerekiyordu. Özellikle:

1. Ana cephe üzerinde duran ve bahçede dağınık bir görüntü sergileyen merdiven kısmen sökülmüş ve metal korkuluklar da mermer ile değiştirilmişti. Böylece avlu genişletilmişti. Plakalar ve cam pencereler ile kapatılan ve daha güzel bir görünüm kazanan iç avlunun kuzey cephesi aynı zamanda daha korunaklı bir hale gelmişti.

2. Ana giriş kapısı daha yüksek hale getirilmişti. Zemin seviyesinde kazma gerçekleştirilmiş, giriş kısmı kapalı hale getirilmiş ve eski tuğlaların yerini mermer almıştı. Ayrıca cam kapılar, sıva işleri ve resimler sayesinde iki odanın görünümü geliştirilmiş olmuştur.

3. Binanın içinde bulunan büyük merdiven tamir edilebilecek durumda değildi; bu nedenle de yukarıdan aydınlatılıp etrafı ceviz ağacından olmak üzere yeniden yapılmıştı.

4. Balo salonunun sonuna, birbirleri arasında ve soyluların katları ile iletişim kurabilmeleri için iki koridor inşa edilmişti. Bu şekilde bir taraftan diğer tarafa geçmek için balo salonunu kullanmak gerekmiyordu.

5. En zor iş bu balo salonu için yapılmıştı. Tavana bir kemer şekli verilmişti. Eski sıva tamamen sökülmüş; duvarlar yeni sıva, beyaz ve altın ile dekore edilmişti. Salonun dört kapısı da tıpkı salonlar gibi yeniden inşa edilip genişletilmişti. Bunun yanı sıra oturma odasından yeni koridora açılan camdan üç geniş kapı yapılmış, öbür taraftaki diğer üç kapı bekleme odasına açılmıştı.

6. Kabul salonuna mermerden iki yeni şömine inşa edilmiş; öte yandan farklı boyut ve ölçülerde on sekiz ısıtıcı salona, küçük salonlara ve diğer odalara eklenmişti. Bütün kapılar, pencereler ve

24.
Lapide commemorativa restauri dell'internunzio Karl Ludwig Bruck, 1853
Büyükelçi Karl Ludwig Bruck'un restorasyonları anısına mermer taş, 1853

Il 16 gennaio 1854 l'internunzio Bruck spedì la fattura di Fossati e i commenti di Klezl a Vienna sottolineando che di nuovo era stato costruito solo un corridoio per unire le due ali dell'edificio assieme ad alcuni tramezzi e un peristilio circondato da finestre per tenere l'umidità lontana dall'edificio; comunque il palazzo appariva ora finalmente degno e ciò era importante in una capitale dove russi, francesi e britannici avevano residenze diplomatiche per cui avevano speso svariati milioni (HHSTA 6).

Il 6 febbraio seguente fu dato un grande ballo per l'inaugurazione ufficiale e una placca in marmo nell'entrata a piano terra ancora ricorda l'avvenimento. Tre settimane dopo il ministro degli Esteri, conte Buol informò dell'ammontare dei restauri l'imperatore che finalmente, il 7 maggio, li approvò. Ormai nel Palazzo si potevano sedere comodamente a tavola fino a sessanta ospiti. In quello stesso anno venne redatto un inventario generale del palazzo dell'internunzio, accompagnato da una bella pianta del medesimo (HHSTA 7).

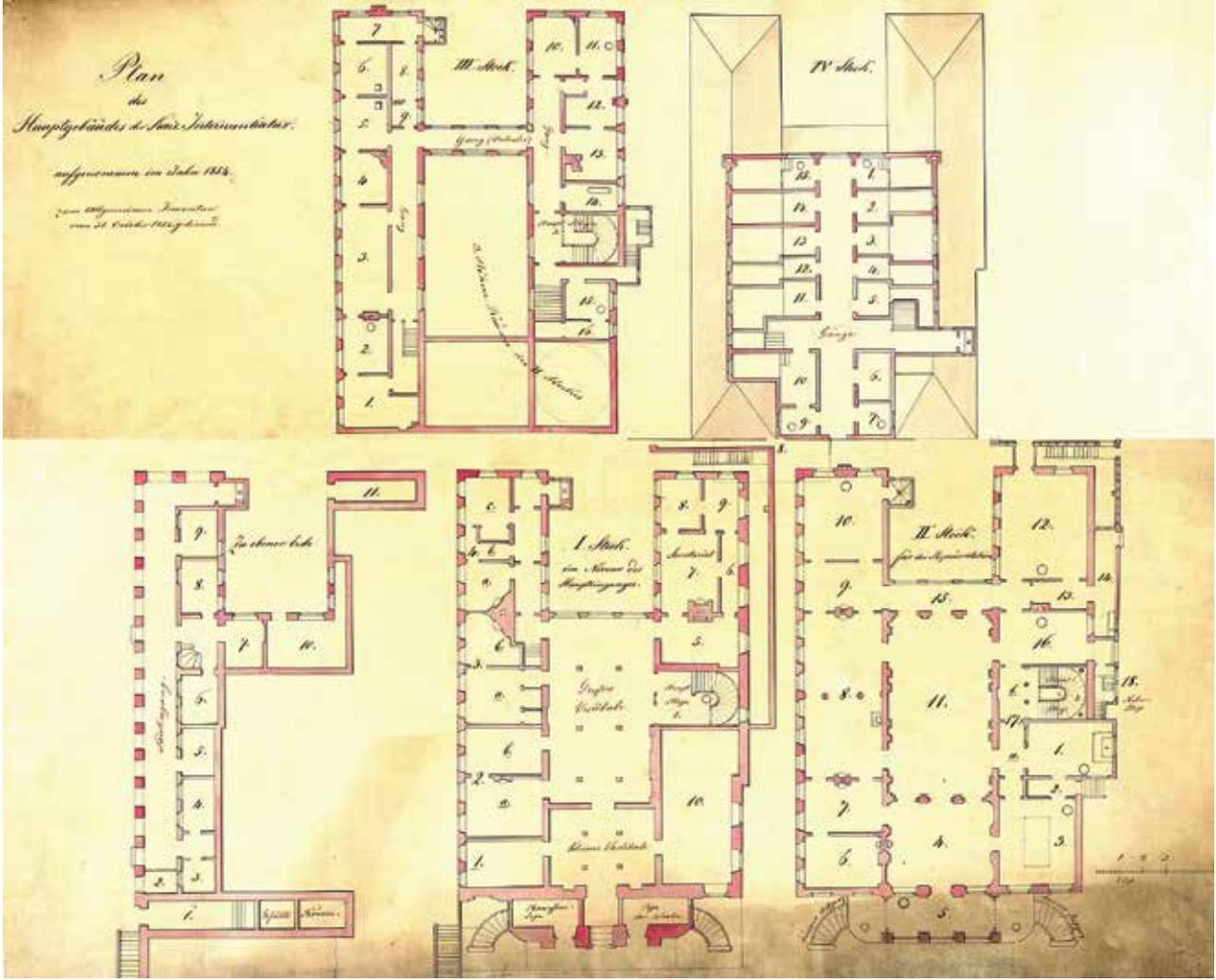
Restauri e riparazioni continuarono tuttavia anche in seguito, sempre diretti nel decennio successivo dall'architetto Gaspare Fossati. Nel 1861 l'amministratore del Palazzo Peter von Klezl fu incaricato dall'internunzio di chiedergli se l'edificio creato per

kilitler elden geçirilmiş ve yeniden boyanmıştı. Böylece en sonunda saray kendine yakışır bir görünüme kavuşmuş olmuştur.

16 Ocak 1854'te Elçi Bruck, Fossati'nin faturası ve Klezl'in tespitlerini ayrıca bunlarla birlikte sadece iki ofisin kanatlarını birleştirmek için yeni bir koridor ile bazı duvarlar ve nemi ofisten uzak tutmak için pencerelerle örülü bir avlu inşa edildiğini bildirir. Netice itibarıyla saray hakettiği değere kavuşmuştu. Şimdi artık Rusya, Fransa ve İngiltere gibi milyonlar harcayıp inşa ettikleri elçilikleri gibi bir elçiliğe kavuşmuşlardı (HHSTA 6).

Takip eden 6 Şubat'ta resmi açılış töreni yapmak üzere büyük bir balo daveti verilmişti. Şimdi birinci katta bulunan mermer bir plaket üzerinde hala bu davetin hatırası bulunmaktadır. Üç hafta sonra Dışişleri Bakanı Kont Buol, imparatora bu restorasyonun hesabını vermişti. İmparator da en nihayetinde 7 mayısta bu restorasyona onay vermişti. Artık saray sofrasında en azından altmış kişi rahatlıkla oturabiliyordu. Aynı yıl içinde elçilik sarayından içinde çok güzel bir çiçeğin de bulunduğu bir malzemeler listesi yayınlanmıştı (HHSTA 7).

Restorasyon ve onarımlar Mimar Gaspare Fossati tarafından on yıl boyunca idare edildikten sonra da devam etmişti. 1861 yılında, sarayın yöneti-

25.

Mappa dei piani del Palazzo di Venezia del 31 ottobre 1854 dopo i restauri di Fossati (HHSTA, Kartensammlung Keller 3-4/13) Fossati'nin restorasyonlarından sonra 1854'te Venedik sarayının katlarının planı

il cancelliere, inutilizzato sin dal 1857 quando il consigliere Victor Weiss Edler von Starkenfels era tornato a Vienna, fosse ancora agibile (HHSTA 8). Fossati rispose che per un anno ancora si poteva abitare ma che era inutile farvi dei restauri perché sarebbero costati di più che non raderlo a suolo e ricostruirlo. In quegli anni infatti vi era poca richiesta di operai edili e i costi di salari e materiale da costruzione erano enormemente calati: per esempio il costo di un carpentiere o di un muratore era sceso da 30/40 piastre al giorno a 15, mentre 1000 mattoni, che sarebbero costati 300/400 piastre qualche anno prima ora costavano solo 180 piastre. Quindi un edificio per il quale nel 1856/1857 sarebbero state neces-

cisi Peter von Klezl, elçilik tarafından kaçıcılara adına kurulan ofisin hala kullanılabilir durumda olup olmadığını sormak için görevlendirilmişti. Bu ofis 1857 yılında Direktör Victor Weiss Edler von Starkenfels Viyana'ya dönmesiyle kullanım dışı kalmıştı (HHSTA 8). Fossati ofisin bir yıl kadar süreyle hala yaşanabilir durumda olduğunu; ama restorasyonun mümkün olmadığını; çünkü zemini yıkmak yerine yeniden restore etmenin çok daha maliyetli olduğunu belirtmişti. O yıllarda gerçekten de inşaat işçileri için çok az talep olmuş ve bu da ücretler ve yapı malzemeleri maliyetlerini düşürmüştü: Örneğin bir marangoz ya da duvarcı ustasının maliyeti günde 30/40 *piasta* 15 *piasta*-

sarie almeno 260.000 piastre ora si sarebbe potuto costruire spendendone 160.000. L'amministratore Klezl aggiungeva alla perizia che l'uso locale di non pagare subito in contanti avrebbe procurato un ulteriore risparmio e che era meglio approfittare della favorevole situazione e porre mano subito al rifacimento dell'edificio (HHSTA 9).

L'internunzio barone Anton Prokesch-Osten (1795-1876) inviò il rapporto a Vienna che ricevette una favorevole accoglienza e il 30 giugno 1861 l'imperatore autorizzò la spesa di 11.000 fiorini. Una volta completata l'opera risultò costare 238.635 piastre e 20 para, superando quindi di 102.385 piastre e 20 para la somma stabilita di 11.000 fiorini corrispondenti a 136.250 piastre. Secondo il ministro degli Esteri conte Rechberg-Rothenlöwen, lo stesso che nel 1851 era stato internunzio a Costantinopoli, ciò fu dovuto sia alla brutta stagione, sia alle fluttuazioni del cambio tra la moneta austriaca e quella ottomana, sia all'inflazione che aveva fatto salire i prezzi del materiale, fatto assolutamente inaspettato in quanto ci si aspettava invece una sua svalutazione (HHSTA 10).

A questo punto, il 4 novembre 1862, l'imperatore non poté far altro che approvare le spese. L'architetto Gaspare Fossati tornò a Milano nel 1862 e quindi, probabilmente, la «casa del giardino» dell'internunziatura imperiale fu probabilmente l'ultimo edificio che costruì a Costantinopoli. La si può vedere in una foto inviata a Vienna nell'aprile del 1862 in basso a sinistra, come un edificio di pietra che contrasta con quelli attorno fatti invece nel tradizionale stile turco.

Dieci anni dopo i restauri del 1853 il palazzo aveva ancora bisogno di nuovi interventi. Peter von Klezl si rivolse allora all'architetto Domenico Pulgher (1837-1917) che il 17 luglio presentò il suo preventivo. Allora il ministro degli Esteri in Vienna rese disponibili 20.000 piastre, considerate insufficienti da Pulgher, che aveva fatto i conti in base al costo della mano d'opera austriaca, ma usate da Klezl per pagare lavoratori «orientali» (HHSTA 11).

Nel 1863 una perizia sull'andamento dei lavori fu richiesta a un architetto francese di nome Bourgeois che rilevò come i muri della sala da ballo fossero stati tinteggiati di bianco due o tre volte ma il soffitto di quello stesso locale, che minacciava di crollare a causa di infiltrazioni d'acqua, non era stato riparato (HHSTA 12).

Nel 1866 la città di Venezia entrò a far parte del Regno d'Italia ma la convenzione austro-francese

ya düşmüştü; öte yandan birkaç yıl önce 180 *piastraya* mal olan bin tuğla 300/400 *piastraya* mal oluyordu. Yani 1856/1857 yılları arasında 260.000 *piastra* gerektiren bina inşası için şimdi 160.000 *piastra* gerekiyordu. Bu durumda Elçi Klezl becerisini ekleyip yerel kullanım için ek tasarruf sağlamak için hemen nakit ödeme yapmamak ve bu uygun ortamı değerlendirmek adına binanın yenilenmesi işine el atmıştı (HHSTA 9).

Elçi Baron Anton Prokesch Osten (1795-1876) raporu Viyana'ya yollamıştı ve oldukça iyi karşılık almıştı. 30 Haziran 1861 yılında imparator kendisine 11.000 florilik harcama yetkisi vermişti. Bu yapı işi 238.635 *piastra* ve 20 paraya mal olmuştu. Yani bu durumda 102.385 *piastra* ve 20 paralık bir miktarda bütçe aşılmış oluyordu. 11.000 flori olarak belirtilen toplam ise 136.250 *piastraya* denk geliyordu. Dışişleri Bakanı 1851'de İstanbul'da elçi olarak bulunan Rechberg-Rothenlöwen'e göre bu durum; hem kötü hava koşulları hem Avusturya ve Osmanlı paraları arasındaki döviz kuru dalgalanmaları hem de yüksek enflasyonun malzeme fiyatlarını yukarı çekmesinden kaynaklanıyordu. Bu derece yüksek oranda bir devalüasyon da beklenmiyordu (HHSTA 10).

Bu noktada, 4 Kasım 1862'de imparatorun saray için daha fazla bütçe ayıracak durumu kalmamıştı. Mimar Gaspare Fossati 1862 yılında Milano'ya dönmüştü. İmparatorluk elçiliğinin bu «bahçeli evi» muhtemelen İstanbul'da inşa ettikleri son yapıları olmuştu. 1862 nisanına ait olup Viyana'ya gönderilen bir fotoğrafta bu «bahçeli ev» aşağıda solda geleneksel türk tarzında yapılmış haliyle etrafındakilerden ayrı görülmektedir.

1853 restorasyonundan on yıl sonra hala binanın bazı müdahalelere ihtiyacı vardı. Peter von Klezl bu nedenle Mimar Domenico Pulgher'i (1837-1917) seçmiş ve ona 17 Haziran bütçesini sunmuştu. Dışişleri Bakanlığı Viyana'da kendisine 20.000 *piastralık* bir bütçe sağlamıştı. Ancak Pulgher bunu yeterli bulmamıştı; çünkü kendisi Avusturya'daki el işçiliği maliyetine göre hesap yapmıştı. Ancak bu ücret Klezl tarafından Doğu işçiliğini ödemek için kullanılacaktı (HHSTA 11).

1863'te Bourgeois adlı bir Fransız mimar gerekli çalışmaları yapıp bir bilirkişi raporu sunmuştu. Buna göre: duvarların daha önce iki ya da üç kere badanalandığı; ama tavanın su sızdırmasından dolayı tamirata ihtiyaç duyduğunu belirtmişti (HHSTA 12).

1866'da Venedik şehri İtalyan krallığının bir parçası haline geliyordu. 24 Ağustos 1866 Avus-

26.

Gli edifici dell'internunziatura col Palazzo di Venezia sullo sfondo. Nell'angolo sinistro la casa del giardino costruita da Fossati nel 1861, oggi usata come consolato generale italiano; alla sua destra la cucina e altri tre edifici che non esistono più; all'estrema destra il nuovo ponte d'entrata in legno; sullo sfondo a sinistra la legazione russa e a destra il Palais d'Hollande (fotografia del 1862)
Arka planda Venedik Sarayı ile büyükelçilik binaları. Sol köşesinde 1861 yılında Fossati tarafından yaptırılan bağ evi, şimdi İtalyan Başkonsolosluğu olarak kullanılıyor; sağ tarafında mutfağı ve artık var olmayan üç diğer bina; girişte sağ tarafta tahtadan yapılmış yeni köprü, arka planda sol tarafta Rusya Büyükelçiliği ve sağ tarafında *Palais d'Hollande* (1862 yılından bir fotoğraf)

del 24 agosto 1866, accettata dall'Italia con il protocollo del 3 ottobre, confermò che la proprietà dei palazzi di Roma e Costantinopoli, già appartenenti alla Serenissima, sarebbe rimasta austriaca (Neumann 1877). Grazie all'intervento della diplomazia francese l'Austria, o meglio l'Austria-Ungheria come si chiamò l'Impero dal 1867, era riuscita a mantenere il controllo dei due edifici che mantenne per i seguenti cinquantadue anni. La storia andava avanti, come scrisse il feldmaresciallo-luogotenente Wladimir Giesl von Gieslingen (1860-1936) nelle sue memorie (Giesl 1927), e l'internunzio austriaco Prokesch-Osten rifiutò il Galata Saray che gli era stato offerto dal sultano Abdülaziz per convincerlo a restituire quella «vecchia baracca» agli italiani.

turya-Fransız Anlaşması ile yürürlüğe giren karar İtalya tarafından 3 ekim tarihinde protokol ile kabul ediliyordu. Daha önce *Serenissima Cumhuriyeti*'ne ait olan Roma ve İstanbul saraylarının mülkiyet hakları Avusturya'nın elinde kalmıştı. Fransız-Avusturya diplomasisi ya da daha doğru bir ifadeyle 1867'den beri Avusturya-Macaristan diye adlandırılan imparatorluk, bu iki binanın muhafazasını devamındaki elli iki yıl boyunca sürdürmeyi başarmıştı. Hikaye, Mareşal-Teğmen Wladimir Giesl von Giesling'in (1860-1936) anılarında (Giesl 1927) bahsettiği gibi bu şekilde devam ediyordu. Öte yandan Avusturya Elçisi Prokesch-Osten o tarihlerde kendisine Sultan Abdülaziz tarafından teklif edilen İtalyanların eski külbü Galatasaray'ı reddetmişti.

4. 1867 - *L'Imperial Regia ambasciata Austro-Ungarica*

Nel 1849 tutte le ambasciate imperiali austriache erano state ridotte a legazioni in modo da risparmiare sulle spese. Nel 1856 solo quelle a Roma e Parigi, e nel 1860 quella a Londra, furono promosse di nuovo ad ambasciate. Quando però la Russia nominò finalmente ambasciatore il suo ministro presso la Sublime Porta, allora anche l'Austria decise di attribuire all'internunzio Prokesch-Osten il titolo di ambasciatore. Ciò avvenne il 27 luglio 1867 poco prima che il sultano Abdülaziz raggiungesse Vienna dopo essere stato all'Esposizione Universale di Parigi.

Alla fine dello stesso anno il compromesso con l'Ungheria trasformò la politica estera e gli affari di guerra in materia amministrative congiuntamente da entrambe le anime del regno d'Austria-Ungheria. Da questo momento in poi le ambasciate austro-ungariche divennero imperiali e reali ed ebbero tre bandiere: nel mezzo quella imperiale, a sinistra quella nero-giallo dell'Austria e a destra quella rosso-bianco-verde dell'Ungheria. Invece i consolati innalzarono la loro bandiera, rosso-bianco-rosso nella parte sinistra e rosso-bianco-verde a destra, identica a quella introdotta per la marina mercantile austro-ungherese nel 1868.

Nell'aprile di quello stesso 1868 l'ambasciata a Costantinopoli acquistò un ulteriore pezzo di terra, dove poi la scuola austriaca (più tardi italiana) venne costruita. Dal momento che si trattava del primo acquisto mai fatto dall'Austria-Ungheria in terra straniera sorse la questione di come dovesse essere indicato il proprietario negli atti catastali, se «Austria-Ungheria» come richiesto da Vienna oppure «Austria e Ungheria» come proposto da Budapest. La questione non ebbe soluzione ed era ancora dibattuta nel 1918.

Nel 1872 si assicurò per la prima volta il Palazzo con la britannica Northern Assurance Company che lo stimò a 15.000 sterline, mentre il premio era fissato a 112 sterline.

Una descrizione del Palazzo di Venezia si trova nel racconto del viaggio nei Balcani del capitano d'artiglieria austriaco Anton E. Lux, del 1885. Egli dice che l'ambasciatore alloggiava al secondo piano dell'edificio principale, mentre le belle stanze del primo piano servivano per le funzioni pubbliche, a piano terra (il cosiddetto «mezzanino») c'erano la segreteria e gli appartamenti dell'attaché; il resto del personale abitava in parte nell'edificio di pietra

4. 1867- *Avusturya-Macaristan Elçiliğinde İmparatorluk Yönetimi*

1849'da bütün Avusturya elçiliklerinin alışverişlerinden tasarruf edilmesi için maliyetleri düşürülmüştü. 1856'da sadece Roma ve Paris'e ve 1860'ta Londra'ya yeniden elçilikler açılmıştı. Bab-ı Ali'ye ise Rusya bir büyükelçilik atayınca Avusturya da Prokesch-Osten'i büyükelçi sıfatıyla atama kararı almıştı. Osten, 27 Temmuz 1867'de Paris'teki evrensel sergiye katılıp ardından Viyana'ya uğrayan Sultan Abdülaziz'den kısa süre önce şehre ulaşmıştı.

Aynı yılın sonunda Macaristan ile uzlaşma sağlanmasının ardından Avusturya-Macaristan Krallığının ruhlarının birleşmesiyle dış politika ve savaş işleri de birleşmiş olmuştur. Bu andan itibaren Avusturya-Macaristan elçilikleri imparatorluk ve krallıklara aitti. Bu nedenle de üç ayrı bayrağa sahip olmuşlardı. Ortada imparatorluğunki, solda siyah-sarı Avusturya'nın ve sağdaki kırmızı-beyaz-yeşil de Macaristan'ınkiydi. Öte yandan konsoloslukların kendi bayrakları vardı. Kırmızı-beyaz-kırmızı sol tarafta ve kırmızı-beyaz-yeşil sağda bulunuyordu. Bu bayrak 1868 yılında Avusturya-Macaristan deniz ticareti için kullanılan ile aynıydı.

1868 yılının nisan ayında İstanbul'da başka bir toprak parçası satın alınmıştı. Buraya daha sonra bir Avusturya okulu (daha sonra İtalyan) inşa edildi. Bu esasında Avusturya-Macaristan tarafından yabancı bir ülkede satın alınan ilk toprak parçasıydı. Arazinin kadastro kaydı konusu ise tartışmalıydı. Eğer Viyana'nın istediği gibi olursa «Avusturya-Macaristan» diye, yahut Budapeşte tarafından belirtildiği üzere olursa «Avusturya ve Macaristan» olması gerekiyordu. Bir türlü çözüm bulunamayan bu sorun 1918'de hala tartışılıyordu.

1872'de saray ilk defa omak üzere İngiliz «Northern Assurance» adlı şirket tarafından sigortalanmıştı. Saraya 150.000 sterlinlik değer biçilmişti, öte yandan prim de 112 sterlin olarak belirlenmişti.

Avusturyalı Topçu Yüzbaşı Anton E. Lux'un 1885'te kaleme aldığı anıları içerisinde bir de Venedik sarayı betimlemesi bulunuyordu. Yüzbaşı, büyükelçinin sarayın ikinci katında kaldığını belirtiyordu; öte yandan birinci katın güzel odaları kamu görevleri için kullanılıyordu. Zemin katta (asma kat da deniliyordu) sekreterlik ve nöbetçi odaları vardı. Kalan personel 1862 yılında inşa edilen taş binanın bir bölümündeki çok eski üç tahta evde kalıyordu. Bina oldukça güzel bir bahçenin

costruito nel 1862 e in parte in tre case di legno molto vecchie. Il palazzo si stagliava nel mezzo di un bellissimo giardino, mentre un edificio più recente, posto lungo una via stretta e ripida difficile da percorrere persino a piedi, ospitava il consolato e le poste austriache (Lux 1885, 147).

5. Altra terra, nuovi edifici e nuovi progetti

Durante il cosiddetto «secolo austriaco» molti edifici furono aggiunti nei giardini del palazzo. Un disegno a colori del 1890, chiamato *Plan de l'ambassade imperiale et royale d'Autriche-Hongrie et de ses dépendences - profil en longue*, tracciato dall'architetto Gabriele Tedeschi mostra le nuove acquisizioni e in particolare la scuola anche se questa, in senso stretto, apparteneva a una fondazione e non all'Austria-Ungheria, una distinzione formale considerata importante quando l'Italia si impossessò del Palazzo il 1 dicembre 1918. Le imponenti case, costruite da Alessandro Breschi intorno al 1870/71, erano dipinte in rosso e avevano dei bei balconi di ferro e, sebbene ora siano in rovina, possono ancora essere scorte nella Boğazkesen Caddesi ai nn. 71A-73A, all'angolo di Tomtom Kaptan sokak n. 1.

Nello stesso 1890 l'ambasciatore barone Heinrich von Calice (1831-1912), la cui famiglia veniva dal Friuli, presentò un rapporto dettagliato sugli edifici: per lui la situazione era pessima e neppure ulteriori restauri l'avrebbero migliorata. Le altre ambasciate a Pera superavano di molto quella austro-ungarica che appariva trasandata e di poco conto. Questo era un fatto gravissimo agli occhi degli orientali che giudicavano il potere e lo status solo in base all'apparenza e questa impressione negativa si ripercuoteva sui connazionali che si sentivano poco a loro agio in una simile situazione (HHSTA 13). Quindici o vent'anni prima sarebbe stato facile acquisire altra terra; il sultano stesso l'aveva offerta; ora però questo opzione non era più percorribile perché non vi erano più appezzamenti di terreno adatti e comunque, comprarne sarebbe stato molto costoso. Calice considerava uno spreco di denaro restaurare il Palazzo e suggeriva di costruirne uno nuovo, per la spesa di due milioni di franchi, pur sapendo che il ministro degli Esteri a Vienna non avrebbe mai autorizzato una simile spesa.

Nel 1891 Calice propose l'acquisto di un giardino di 2924 mq adiacente all'ambasciata per 3500 lire turche. Se non fosse stato acquistato l'ambasciata

ortasında göz alıcı bir vaziyette bulunuyordu. Ancak konsolosluğu ve diğer Avusturya ofislerini ağırlayan yeni binaya gitmek için oldukça dar ve dik bir yolu yürüyerek geçmek gerekiyordu (Lux 1885).

5. Diğer araziler, yeni binalar ve yeni projeler

«Avusturya Yüzyılı» diye bilinen dönemde sarayın bahçesine birçok yeni bina eklenmişti. 1890 yılına ait renkli bir desende «*Plan de l'ambassade imperiale et royale d'Autriche-Hongrie et de ses dépendences - profil en longue*» (Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının ve Krallıklarının büyükelçilikleri ve ona bağlı bölgeler-uzun profil) diye belirtiliyordu. Mimar Gabriele Tedeschi tarafından yapılan plan yeni satın alınan yapıları ve özellikle de okulu gösteriyordu. Ancak bu o dönemde Avusturya-Macaristan'a değil, 1 Aralık 1918 ile İtalya'nın sarayı ele geçirdiği zaman dilimine aitti. Alessandro Breschi tarafından 1870/71 tarihleri arasında inşa edilen heybetli evler kırmızıya boyanmıştı ve demirden güzel balkonları vardı. Şimdi her ne kadar kalıntı halinde olsa da yine de Boğazkesen Caddesi 71A-73A numaralı olarak Tomtom Sokak 1. numarada görülebilir.

1890 yılının Büyükelçisi Friulili bir aileden gelen Baron Heinrich von Calice (1831-1912) binalar hakkında ayrıntılı bir rapor sunmuştu: Onun açısından durum oldukça vahimdi ve hiç bir restorasyon bu durumu düzeltemezdi. Pera'daki diğer büyükelçilikler bu Avusturya-Macaristan sarayının bakımsız ve perişan halinden çok daha iyi durumda bulunuyorlardı. Bu durum Doğuların gözünde oldukça ciddi bir konu olmuştu. Gücü ve durumu gördükleriyle değerlendiriyorlardı. Bu olumsuz etkinin yarattığı rahatsızlık küçük adımlar atılmasına neden olmuştu (HHSTA 13). On beş ya da yirmi yıl önce daha fazla toprak elde etmek kolay oluyordu, hatta bunu bizzat Sultan veriyordu. Fakat şimdi böyle bir seçenek geçerli değildi ve ayrıca satın almak çok pahalıya mal oluyordu. Calige, sarayın restore edilmesini para israfı olarak görüyordu ve 2.000.000 frank harcayıp yeni bir saray inşa etmenin daha mantıklı olduğunu belirtiyordu. Ancak Viyana'daki Dışişleri Bakanı'nın böyle bir harcama için onay vermesine imkan yoktu.

1891'de Calice, elçiliğin bitişiğindeki 2924 metre kare bir bahçeyi 3500 Türk Lirasına satın almayı önermişti. Eğer bu bahçeyi satın almamış

non solo avrebbe perso la possibilità di allargarsi, ma sarebbe stato anche circondato da nuovi edifici e sarebbe stata privata della vista che allora godeva. Il palazzo si sarebbe ritrovato con magazzini di mercanti di vino su tutti i lati, situazione pericolosa sia da un punto di vista sanitario sia perché la vicinanza ad altri edifici lo rendeva più vulnerabile nei frequenti incendi cui andava soggetta la città. Se l'ambasciata doveva rimanere nella sua sede, allora era importante almeno acquisire quello spazio (HHSTA 14). Si trattava di un pezzo di terra segnato nella mappa del 1854 come «giardino turco» il cui acquisto era stato suggerito dall'internunzio Stürmer già nel 1856, quando si godeva la sua pensione a Venezia. Se in quell'anno la proposta era stata lasciata cadere ora il direttore generale del Ministero degli Esteri Mario Pasetti von Friedenburg (1841-1913) l'accorse immediatamente e autorizzò l'inizio di trattative, che però non ebbero alcun concreto risultato.

Nel 1893 il ministro degli Esteri inviò a Costantinopoli Franz Pokorny (1849-1920), che era stato ispettore e architetto del Palazzo di Venezia a Roma sin dal 1886, per riferirgli sulla situazione dell'ambasciata. Egli affermò che non si poteva continuare ad utilizzare il Palazzo, privo ormai dei requisiti di prestigio necessari, ed era quindi necessario e giustificato trasferirsi altrove (HHSTA 15). Nel 1894 Pokorny fu creato architetto del ministero degli Esteri e da quel momento si dovette occupare con regolarità del Palazzo di Costantinopoli. Il 10 giugno di quello stesso 1894 un terremoto colpì la capitale ottomana danneggiando anche gli edifici dell'ambasciata che furono riparati dall'architetto Gabriele Tedeschi, successori di Fossati come tecnico dell'ambasciata. Il 18 luglio egli scriveva che la stima per le riparazioni assommava a 30.000 franchi. La situazione è ricordata nelle parole dell'attaché militare barone Wladimir Giesl von Gieslingen, a Costantinopoli tra il 1893 e il 1909: la più antica tra le ambasciate europee a Costantinopoli era allora quella austro-ungarica, nel quartiere detto Tophane, in comunicazione con la *Grand Rue de Pera* solo attraverso una stradina stretta ed erta detta *Rue Tom-Tom*; era stata in origine la casa della legazione veneziana e il leone di San Marco ancora ne decorava l'ingresso (Giesl 1927).

Intorno al 1894/1895 il ministro degli Esteri decise che era giunto il momento di costruire un nuovo edificio in pietra per i segretari. Nel Haus- Hof und Staatsarchiv esistono due disegni dell'architetto Franz Pokorny, datati Roma, maggio 1894, e un di-

olsalardi; sadece genişleme imkanlarını kaybetmek değil, aynı zamanda yeni binalarla çevrili olacaklar ve sahip oldukları manzarayı da kaybetmiş olacaklardı. Sarayın etrafında şarap tüccarlarının mahzenleri bulunuyordu. Bu hem sağlık açısından hem de kentte sık sık meydana gelen yangınlara karşı sarayı savunmasız hale getiriyordu. Eğer elçilik binası burada kalacaksa en azından bu bölgeye sahip olmak şart oluyordu (HHSTA 14). 1854 yılına ait bir haritada bu toprak «Türk bahçesi» olarak gösteriliyordu. Burası 1856'da Elçi Stürmer tarafından, Venedik'te emekliliğinin tadını çıkarttığı sırada satın alınması için de önerilmişti. Eğer o yıl bu öneri kabul görmemiş olsaydı, Dışişleri Bakanının genel direktörü Mario Pasetti von Friedenburg (1841-1913) derhal harekete geçip müzakerelerin başlaması yetkisini verecekti. Ama bunun sonuç üzerinde bir yetkisi yoktu.

1893'te Dışişleri Bakanı, Franz Pokorny'yi (1849-1920) İstanbul'a göndermişti. 1886'dan beri Roma'daki Venedik sarayının mimarı olan Pokorny müfettiş olarak büyükelçiliğin durumu ile ilgili bir rapor hazırlaması için görevlendirilmişti. Mimar sarayın daha fazla kullanılabilir durumda olmadığına yönelik bir rapor sunmuştu. Saray prestij sağlayacak gerekli şartlardan yoksundu ve başka bir binaya taşınma isteğinde haklılardı (HHSTA 15). 1894'te Pokorny, Dışişleri Bakanlığı mimarlığını kurmuştu ve bundan sonra düzenli olarak İstanbul'daki saray ile yakından ilgilenmek durumunda kalmıştı. 10 Haziran 1894'te Osmanlının başkentinde büyük bir deprem meydana gelmiş ve büyükelçiliğin teknik bölümünde Fossati'nin halefi olan Mimar Gabriele Tedeschi tarafından tamir edilen elçilik binalarına zarar vermişti. Pokorny, 18 temmuzda onarım için yaklaşık olarak 30.000 frank gerektiğini yazıyordu. İstanbul'da 1893 ve 1909 yılları arasındaki durum Askeri Ateşe Baron Wladimir Giesl von Gieslingen'in ifadesiyle şöyleydi: İstanbul'daki Avrupa elçilikleri arasında hiç şüphesiz en eskisi Avusturya-Macaristan'a ait olandır. Tophane semtinden büyük yola çıkmanın tek yolu dar ve dik bir yol olan Tomtom Sokağı geçmektir. Burada ilk olarak uzun yıllar boyunca Venedik elçiliği olarak kullanılan bina bulunuyordu ve elçiliğin girişinde de San Marco'nun kanatlı aslan figürü yer alıyordu (Giesl 1927).

1894/1895 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı sekreterlik için taştan bir bina inşa etme kararı almıştı. Haus-Hof und Staatsarchiv'de Franz Pokorny tarafından yapılmış iki desen yer alıyordu.

segno del piano terra e del primo piano di Tedeschi, datato Costantinopoli, 23 aprile 1895. Si tratta probabilmente di progetti mai realizzati che dovevano rimpiazzare le casette di legno lungo la stradina che portava dalla *Rue Tom-Tom Kaptan* alla «casa nel giardino» del consigliere, oggi ufficio del console generale italiano, e creare un grande edificio su due piani con 17 finestre (HHSTA 16).

Nel 1897 Vienna autorizzò l'acquisizione di un appezzamento di terreno situato nella parte sud del «palazzo di città» come ora era chiamata l'ambasciata nei documenti ufficiali austriaci per distinguerla dal «palazzo estivo» a Yeniköy, donato nel 1883 dal sultano Abdülhamid II all'imperatore Francesco Giuseppe e ora alla fine di un ampio restauro. Fu comunque solo nell'ottobre 1900 che vennero finalmente acquistati questi 3371 mq di terra. Era conosciuto come il *jardin de potager dit Tchividji, sis a Top-Hane* e apparteneva al defunto Momdjian Mikael che aveva debiti per 1.010.000 piastre con il fisco ottomano. Finalmente il 18 ottobre 1900 il ministro degli affari Esteri ottomano trasmise all'I.R. Ambasciata l'atto di proprietà (HHSTA 17). Dal momento che su tre lati era senza alcuna recinzione l'ambasciatore von Calice vide subito il pericolo che i vicini si appropriassero di parte della terra (HHSTA 18). Per impedire ciò suggerì di costruire subito un muro lungo 183 metri, alto 2,5 e spesso 50 cm per chiudere il giardino: il preventivo presentato da Giuseppe Michellini per una simile opera era di 38.064 piastre corrispondenti a 200 napoleoni d'oro. Nel 1901 si cominciò a costruire il muro. Alla fine risultò di 77.141 piastre come detto nella *Nota di lavoro fatto per l'Ambasciata Austro-Ungharica nel nuovo terreno attiguo al giardino dell'Ambasciata* del 1° giugno 1901. In seguito questo appezzamento venne utilizzato come arena per corse di cavalli e orto.

Intanto il consolato, formato da numerosi edifici allineati lungo il giardino, rimaneva in cattive condizioni. Dal momento che i cittadini austriaci e ungheresi a Costantinopoli erano soggetti alla giurisdizione del console, vi erano anche due prigionieri a piano terra, equipaggiate con quattro letti. La ditta austriaca Gabriele Tedeschi & G. Coulanthros, architects-entrepreneurs eseguì nel 1908 dei piccoli restauri, ma nel 1912 il consolato era di nuovo in uno stato da una parte pericoloso per chi vi abitava e dall'altra impossibile da sistemare senza costosi restauri (HHSTA 19). Così nel 1913 la pioggia danneggiò le tegole del tetto e penetrò nell'edificio fa-

Bunlardan biri Roma 1894 tarihli olarak zemin katta diğeri ise Tedeschi'nin birinci katında 23 Nisan 1895 İstanbul tarihli olarak yer alıyordu. Muhtemelen asla hayata geçirilemeyen projelerin yol boyunca uzanan ahşap evlerin yerini almaları gerekiyordu. Bu yolun sonu Tomtom Kaptan Sakaktaki «bahçeli meclis evine» kadar uzanıyordu. Bu ev şimdi İtalyan Konsolosluğu olarak hizmet verip iki katlı on yedi pencereci bir binadır (HHSTA 16).

1897'de Viyana, «saray şehrin» güneyinde bulunan bölgede bir arazi edinme yetkisi vermişti. Resmi belgelerde Yeniköy'deki «yazlık saraydan» ayırmak için Avusturya Büyükelçiliği diye adlandırılan bu yapı 1883 yılında II. Abdülhamit tarafından İmparator Francesco Giuseppe'ye bağışlanmıştı ve şimdi büyük bir restorasyonun sonuna gelinmişti. Nihayetinde 1900 yılının ekim ayında 3371 metre karelik bir alanı satın alabilmişlerdi. Burası «*il jardin de potager dit Tchividji, sis a Top-Hane*» olarak biliniyordu ve vefat eden Mamdjian Mikael'e aitti. Mikael'in Osmanlı geliri ile 1.010.000 *piastralik* borcu bulunmaktaydı. Sonuçta 18 Ekim 1900'de Osmanlı Dışişleri Bakanı mülkiyet hakkını büyükelçiğe devretmişti (HHSTA 17). O andan itibaren Büyükelçi von Calice, üç tarafında da çit olmayan yerin komşuların rahatlıkla geçebileceği bir bölgede olduğu tehlikesinin hemen farkına varmıştı. Bunu önlemek için hemen 183 metre genişliğinde 2,5 metre yüksekliğinde bir duvar örerek bahçeyi kapatma önerisi sunmuştu. Bu iş 200 Napolyon altını karşılığı olan 38.064 *piastraya* Giuseppe Michellini'ye önerilmişti. 1901'de duvar inşa edilmeye başlandı. En sonunda iş notlarında belirtildiği üzere 77.141 *piastraya* mal olmuştu. Avusturya-Macaristan için yapılan büyükelçiliğin bahçesinin bitişiğindeki duvar 1 Haziran 1901'de bitirilmişti. Bu arsa daha sonra at yarışları arenası ve sebze bahçesi olarak da kullanılmıştı.

Bu arada, çok sayıda binadan oluşan konsolosluk oldukça kötü bir durumda kalmıştı. İstanbul'daki Avusturyalılar ve Macarlar konsolosun yetkisi altında bulduklarından dolayı dört yatak ile donatılmış iki de hapishaneleri bulunuyordu. Avusturyalı Gabriele Tedeschi & G. Coulanthros Mimarlık-Müteahhitlik firması 1908'de küçük restorasyonlar gerçekleştirmiş; ancak 1912 yılında konsolosluk yeniden içinde yaşayanlar için restorasyon olmadan düzenleme yapılmasının mümkün olmadığı bir yer halini almıştı (HHSTA 19). Bir de yağmur kiremitlere zarar vermiş ve su binanın

27.

Il giardino del Palazzo di Venezia; a sinistra la casa del giardino costruita da Fossati e sullo sfondo l'ambasciata russa (HHSTA, PA XL, Mappe 329)

Venedik Sarayı'nın bahçesi; solda Fossati tarafından yaptırılmış bahçenin evi ve arka planda Rusya Büyükelçiliği

cendo crollare il soffitto a stucchi per cui Giuseppe Michellini dovette intervenire per riparare il danno.

Nel 1907 il Palazzo di Venezia era nuovamente in cattivo stato. I nuovi restauri servirono ad allargare la sala da pranzo mentre l'interno e l'esterno dell'edificio venne tutto ridipinto (HHSTA 20).

6. 1912-1913 - Vari piani per una nuova ambasciata austro-ungarica

Nel marzo 1910 l'architetto viennese Ludwig Richter (1855-1925), che aveva appena finito di costruire il palazzo della legazione a Sofia in Bulgaria (oggi ambasciata italiana), con gran soddisfazione del ministro degli Esteri, fu incaricato di costruire il nuovo ospedale austro-ungarico a Costantinopoli poiché il contratto d'affitto del vecchio, situato presso l'arsenale in Rue Iskender (Yolcuzade İskender caddesi) terminava con il 1911. I costi previsti ammontavano a 660.000 corone austriache. Nello stesso anno ebbe anche la commissione per edificare la nuova scuola austro-ungarica nella Tom Tom Kaptan sokak, adiacente al Palazzo di Venezia, per un costo variabile tra 370.000 e 389.000 corone, con la possibilità di spenderne altre 69.000 per spese

interne siccome il soffitto a stucchi per cui Giuseppe Michellini dovette intervenire per riparare il danno. Bu nedenle Giuseppe Michellini hasarı onarmak için müdahale etmek zorunda kalmıştı.

1907'de Venedik sarayı kaderine terk edilmişti. Yeni restorasyonlar, binanın içi ve dışının tamamen boyanması ve yemek odasının ise büyütülmesi gerekiyordu (HHSTA 20).

6. Yeni bir Avusturya-Macaristan Elçiliği için çeşitli planlar

Mart 1910'da tam da o sırada Bulgaristan'ın başkenti Sofya'daki elçilik binasının (şimdiki İtalyan Büyükelçiliği) inşasını yeni bitiren ve Dışişleri Bakanlığının büyük memnuniyeti ile karşılanan Viyanalı Mimar Ludwig Richter (1855-1925) İstanbul'da yeni bir Avusturya-Macaristan hastanesi inşa etmek üzere görevlendirilmişti. Yolcuzade İskender caddesindeki tersanenin eski kira kontratı 1911'de sona eriyordu. Tahmini maliyetler 660.000 Avusturya kronu ediyordu. Aynı yıl Tomtom sokaktaki yeni Avusturya-Macaristan okulunun binası için komisyon toplanmıştı. Venedik sarayının bitişiğinde 370.000 ila 389.000 kron arasında bir maliyet için ve diğer ek masraflar

aggiuntive. La Compagnie d'Exploitation des Chemins de Fer Orientaux, con sede a Vienna, mise a disposizione un prestito di 450.000 corone, al 4% di interesse, nel 1911 per questi lavori (HHSTA 21).

Nel 1912 all'impresario edile austriaco Müller fu chiesto di controllare le condizioni del palazzo. Egli affermò che per il momento non vi era alcun pericolo sebbene le stanze e soprattutto la sala da ballo non apparivano adeguate all'ampio numero di persone che le frequentavano abitualmente. L'ambasciatore Pallavicini si trovò quindi di fronte a alternative di sempre: restaurare il palazzo, rinnovarlo completamente, costruire un nuovo edificio e un nuovo consolato o nello stesso luogo o in un'altra parte di Istanbul. Pallavicini, che era contrario ai restauri, caldeggiò l'idea di un'ambasciata possibilmente nella zona Taxim-Şişli. Pensava fosse possibile vendere il Palazzo di Venezia e con il ricavato comprare la terra, che non era ancora in vendita ma lo sarebbe stata presto, e quindi costruire un moderno edificio (HHSTA 22). Il ministro degli Esteri si trovò d'accordo e l'ambasciatore fu autorizzato, nell'agosto del 1912 di cercare un sito appropriato, quando un nuovo sisma colpì la capitale. Il consigliere Löwenthal, che nel 1914 fu il primo e solo ministro austro-ungarico in Albania, suggerì due località: il *konak* di İzzet paşa all'inizio di Nişantaşı, dietro l'accademia militare, oppure un appezzamento quadrato di terra tra le baracche di Taşkışla e Nişantaşı, allora usato come orto dalla caffetteria *Bellevue*. Entro la fine di maggio del 1913 quattro opzioni furono prese in considerazione a Vienna: il sito di Tefik paşa, vicino all'ambasciata tedesca (oggi İsmet İnönü caddesi n. 10) offerto per 30.000 lire turche; il sito di İzzet paşa, appartenente a una compagnia italiana; la casa di Said paşa (Meşantice), preferita da Pallavicini, ma considerata troppo lontana dal centro; il sito adiacente di İzzet paşa, i cui titoli di proprietà però non erano chiari. Come alternativa il ministro degli esteri prese anche in considerazione il restauro del palazzo, la cui spesa prevista era di 500.000 corone. Sfortunatamente fu proprio quest'ultima opzione che venne accettata.

7- La prima guerra mondiale - la ricostruzione del Palazzo di Venezia

Nel 1914 il ministro degli Esteri austro-ungarico mise a disposizione 300.000 corone austriache e, nel 1915, altre 250.000 per ricostruire e restaurare di fondo il palazzo con pietre e mattoni. Si scelsero

in de 69.000 kron gerekiyordu. Viyana merkezli d'Exploitation des Chemins de Fer Orientaux Şirketi, 450.000 kronluk krediyi, % 4 faizle 1911'de bu işler için sağlamıştı (HHSTA 21).

1912'de Avusturyalı bir inşaat menejeri olan Müller, binanın durumunu kontrol etmek istemişti. Onun ifade ettiğine göre; odalar ve özellikle balo salonu o sıralarda sıklıkla karşılaştığı çok sayıda insanı ağırlamak için yeterli değildi. Ancak bunun dışında şimdilik herhangi bir tehlikeli durum yoktu. Büyükelçi Pallavicini kendini tüm zamanların alternatifleriyle karşı karşıya bulmuştu: sarayı restore etmek, tamamen yeniden yapmak, yeni bir bina ve ya aynı yerde ya da İstanbul'un başka bir bölgesinde yeni bir konsolosluk inşa etmek. Pallavicini restorasyona sıcak bakmıyordu. Taksim-Şişli tarafına yapılması mutemel yeni bir büyükelçilik fikrini destekliyordu. Venedik sarayını satmanın mümkün olduğunu düşünüyordu ve geliri ile arazi satın alıp-henüz satışta olmasa da yakında olacaktı böylece yeni ve modern bir bina inşa edilmesi de mümkün olacaktı (HHSTA 22). Dışişleri Bakanlığı, büyükelçi ile aynı fikirdeydi ve bu nedenle onu ağustos ayının 1912'sinde tam da yeni bir depremin başkenti vurduğu sırada uygun bir yer bulmak üzere yetkilendirmişti. Arnavutluk'un ilk ve tek bakanı olan Meclis üyesi Löwenthal iki konum önermişti: Nişantaşı'nın başındaki askeri akademinin arkasındaki İzzet Paşa Konağı ya da Taşkışla'daki barakalar ile Nişantaşı arasında şimdi Bellevue Kafeteryasının sebze bahçesi olan bir kare arsa. 1913 mayısının sonunda Viyana'da dört seçenek kabul edilmişti: Alman Büyükelçiliği yakınındaki Tefik Paşa sitesi (Şimdi İsmet İnönü Caddesi No: 10) 30.000 Türk Lirası değerindeydi; Bir İtalyan şirketine ait olan İzzet Paşa Sitesi, Pallavicini tarafından tercih edilen, ama merkeze uzak olarak kabul edilen Sait Paşa evi (Meşantice). İzzet Paşa sitesinin bitişindeki yerin tapu durumu net değildi. Dışişleri Bakanı, alternatif olarak binanın restorasyonunu da hesaba katmıştı. Bu şekilde 50.000 kronluk bir maliyet ortaya çıkıyordu. Bu durumda ne yazık ki kabul edilen ikinci seçenek olmuştu.

7. Birinci Dünya Savaşı - Venedik Sarayı'nın yeniden yapılanması

1914'te Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı 300.000 Avusturya kronu ve 1915'te ise ayrıca

per questa operazione l'architetto Ludwig Richter e l'imprenditore Alfredo Micheli. Quest'ultimo, che probabilmente era intervenuto nella costruzione del nuovo ospedale austro-ungarico, era un italiano che nel 1911 aveva richiesto la cittadinanza austriaca per completare la scuola austro-ungarica a Costantinopoli vicino al Palazzo cominciata probabilmente in quello stesso anno, in quanto allora evidentemente le commissioni erano attribuite soprattutto ai sudditi dell'Austria-Ungheria (HHSTA 23).

Si cominciò così subito, probabilmente già nel giugno 1914, prima che lievitassero i costi, a demolire il vecchio palazzo. Il 16 luglio il ministro degli Esteri austro-ungarico scriveva che durante i lavori apparve subito evidente che le teste delle travi e il tetto in legno erano danneggiati e in parte completamente rovinati. Lavorando nelle fondamenta si riscontrò che esse erano piene di fango per cui fu necessario eliminare l'acqua. Ulteriori scavi dimostrarono che un collettore di scarico era stato in antico tagliato cosicché tutte le acque di scolo finivano nel terreno sotto il vecchio edificio e nel giardino. Così fu necessario ripristinare il vecchio canale per risanare l'area (HHSTA 24).

A causa della situazione politica che aveva portato allo scoppio della prima guerra mondiale l'Impero Ottomano, il 9 settembre 1914, abrogò unilateralmente le capitolazioni, ponendo fine al trattamento privilegiato che godevano i cittadini e i «protetti» degli stati esteri. Il 29 ottobre successivo il sultano scese in guerra con gli Imperi Centrali e le conseguenze per i lavori edili furono una diminuzione dell'offerta di manodopera e di materiali che dovettero quindi essere portati direttamente per ferrovia dall'Austria o dall'Ungheria a Costantinopoli.

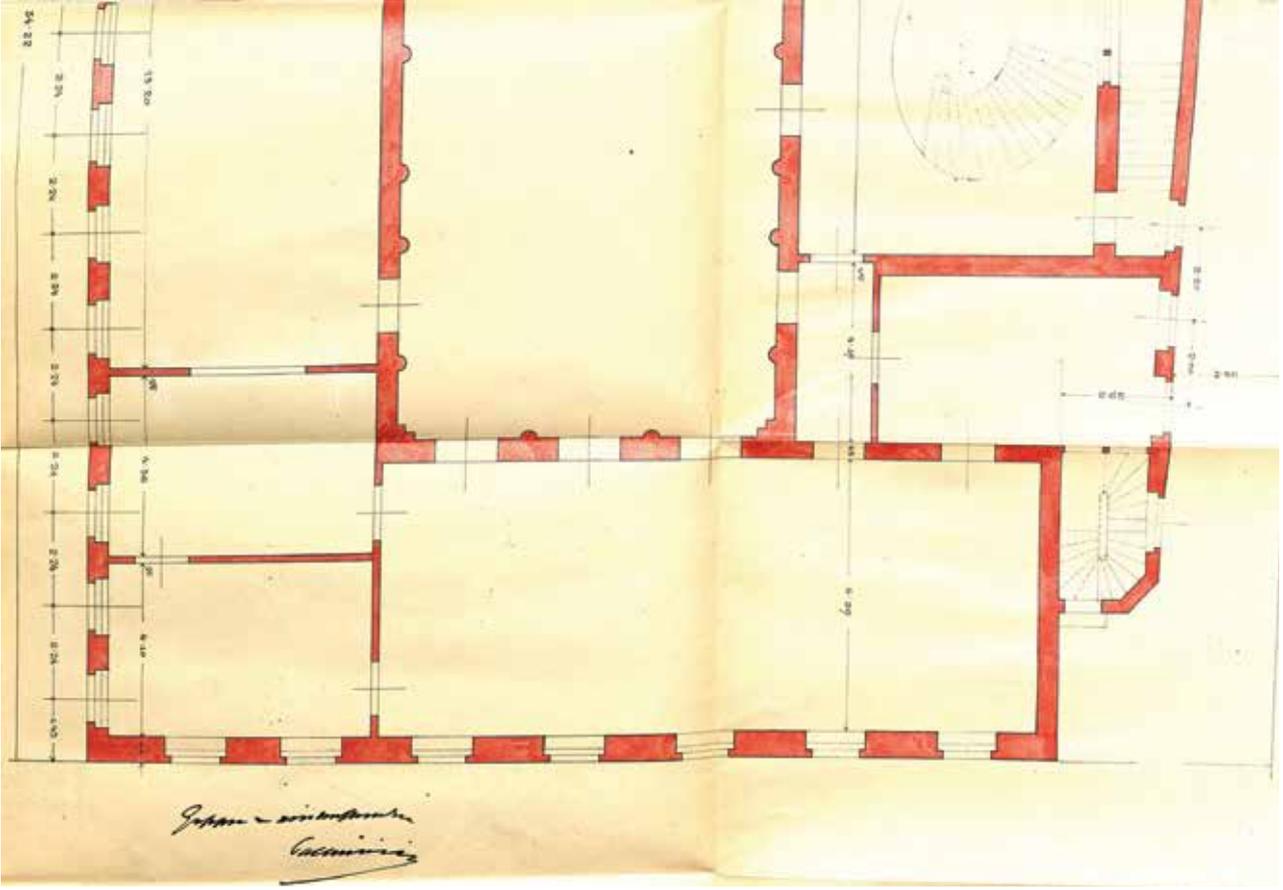
Durante la guerra le operazioni di costruzione divennero sempre più complicate e costose. Secondo il rapporto del 23 febbraio 1916 steso da Ludwig Richter la struttura del palazzo era ormai stata completata, incluso un muro di separazione all'interno, ma parte dei soffitti ancora mancavano a causa della mancanza di calcestruzzo. La demolizione delle strutture era stata fatta con molta attenzione, in modo da preservare quanto era possibile del vecchio edificio, ma ci si era accorti ben presto che le mura contenevano aelle di legno, in parte rovinate, che furono quindi tolte. In tal modo l'intero edificio si poteva quindi considerare come una nuova costruzione. L'elemento negativo era che i costi erano lievitati a causa dell'aumento del prezzo dei materiali e dei salari e della svalutazione della corona.

250.000 kronu sarayın yeniden yapılandırılması ve temelinin taş ve tuğla ile restore edilmesi için hibe etmişti. Bu iş için Mimar Ludwig Richter ve Müteahhit Alfredo Micheli seçilmişti. Micheli muhtemelen Avusturya-Macaristan hastanesinin inşaatına sonradan müdahil olmuştu; çünkü kendisi bir İtalyandı. Muhtemelen aynı yıl inşaatı başlamış olan İstanbul'daki sarayın yakınındaki Avusturya-Macaristan okulunu bitirebilmek için 1911 yılında Avusturya vatandaşlığı için başvuruda bulunmuştu. O dönemde komisyonlar sadece Avusturya-Macaristan uyruğundan olanlara veriliyordu (HHSTA 23).

Bu nedenle derhal, muhtemelen Haziran 1914'te maliyetler daha fazla artmadan eski binanın yıkımına başlandı. 16 Temmuz'da Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı işlerin nasıl devam ettiğini yazıyordu. Kirişlerin başları ve tahtadan yapılmış çatı ya kısmen hasarlı ya da tamamen harap olmuş haldeydi. Temeldeki çalışma sırasında büyük miktarda çamur bulunduğu için önce su çıkartmak gerekmişti. Ayrıca yapılan kazılar, bütün kanalizasyonun eski binanın ve bahçenin altında toplandığını gösteriyordu. Bu yüzden bu kanalı boşaltmak gerekiyordu (HHSTA 24).

Son yaşanan siyasi gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açmıştı. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin vatandaşlarına tanıdığı kapitülasyonları 9 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kaldırmasına neden olmuştu. Takip eden 29 Ekim'de Sultan, İttifak Devletleri ile savaşa girince inşaat çalışmalarında iş gücünde bir azalma meydana gelmişti. Malzemelerin İstanbul'a Avusturya ve ya Macaristan demiryolu ile doğrudan alınması gerekiyordu.

Savaş sırasında inşaatçılık çok daha karmaşık ve pahalı bir hal almıştı. Ludwig Richter tarafından 23 Şubat 1916'da hazırlanan rapora göre; binanın yapısı iç kısmı ayıran bir duvar dâhil olmak üzere zaten tamamlanmıştı; ancak tavan kısmı beton eksikliği nedeniyle halen tamamlanamamıştı. Yapının yıkım işlemi eski binayı mümkün olduğunca korumak amacıyla çok büyük bir dikkatle gerçekleştirilmişti; ancak duvarların içinde yer alan ahşabın harap hali hemen farkedilmiş ve yerinden çıkarılmıştı. Bu restorasyondan sonra bina artık yeni bir yapı olarak düşünülebilirdi. Olumsuz unsurları ise fiyat artışı nedeniyle malzemelerin maliyetlerinin artmış olması, ücretlerin yükselmesi ve kronta meydana gelen yükselmeydi. Ancak artık bir öngöründe bulunmak imkansız-

28.

Mappa del primo piano del lato nord-est del Palazzo di Venezia, approvato e sottoscritto dall'ambasciatore Pallavicini nel 1914. La mappa mostra che il muro in mattoni a nord era di 60 cm e a est di 45 cm. (HHSTA, Kartensammlung Keller 3-4/13, allegato al ministro degli Esteri 25.818/2, 1914)

1914'te Elçi Pallavicini tarafından onaylanıp imzalanan Venedik Sarayının Kuzey-Doğu tarafının birinci katının planı (haritası). Bu harita tuğladan yapılmış olan duvarın Kuzeyde 60 cm ve Doğuda 45 cm olduğunu gösteriyor.

Era ormai impossibile fare previsioni. Per affrettare i lavori occorreva portare dall'Austria-Ungheria i materiali necessari compresi quelli per l'impianto elettrico e il riscaldamento centrale, che a Costantinopoli avevano raggiunto prezzi spropositati (HHSTA 25). Per il trasporto fu necessario ottenere uno speciale permesso da parte del ministro degli Esteri; furono messi a disposizione dei vagoni ferroviari, ma poi bisognò anche pagare la dogana ottomana.

Intanto un decreto pubblicato a Roma il 25 agosto 1916 da Tomaso di Savoia, duca di Genova e Luogotenente generale di S.M. Vittorio Emanuele III, pubblicato sulla Gazzetta Ufficiale del 26 agosto, doveva gettare una luce fosca sul futuro del Palazzo di Venezia. Mentre ancora i diplomatici austro-ungarici si

dı. İşleri çabuklaştırmak için gereken malzemeleri ve elektrik sistemi için olanları, ayrıca İstanbul'da fahiş fiyatlara ulaşan merkezi ısıtma için gereken malzemeleri de Avusturya-Macaristan'dan getirmek gerekiyordu (HHSTA 25). Ulaşım için Dışişleri Bakanlığında da özel bir izin almak gerekiyordu; demiryolları için vagon sağlanması hükmü verilmişti; ama daha sonra Osmanlı gümrüğüne de ödeme yapmak gerekiyordu.

Bu arada Roma'da, 25 Ağustos 1916 tarihinde, Genova Dükü ve S.M. III. Vittorio Emanuele'nin Korgenerali Tomaso di Savoia tarafından bir kararname ilan edilmişti. 26 ağustosta resmi gazetede yayımlanan bu kararnameye göre; Venedik sarayının geleceği üzerinde biraz durmak gere-

affaticavano in restauri a Costantinopoli, a Roma il gemello Palazzo di Venezia andava perduto: dal momento che questo era storicamente legato all'antico stato veneziano, ormai parte del Regno d'Italia, e a fronte delle innumerevoli violazioni perpetrate dai nemici durante la guerra il governo italiano stabilì che esso fosse acquisito dal demanio, ad esclusione degli arredi e degli archivi, che sarebbero stati consegnati all'ambasciata austro-ungarica presso la Santa Sede. In particolare tra il 9 e il 17 agosto erano stati mandati degli aerei per bombardare la stazione di Venezia, i quali però, a causa della nebbia mattutina, avevano sbagliato obiettivo, colpendo l'ospedale. Così l'8 dicembre il nuovo imperatore d'Austria Carlo I aveva ordinato di sospendere ogni azione contro le città e le loro stazioni (KA 1) e il 20 dicembre sottolineò che in particolare la città di Venezia non era da considerarsi sotto attacco (KA 2).

Sebbene la diplomazia austriaca si aspettasse di perdere il palazzo di Roma, tuttavia non immaginava che la stessa sorte sarebbe toccata, venticinque mesi dopo, anche a quello di Costantinopoli (Agstner 1998).

Nel 1917 Alfredo Micheli chiese un aumento del suo compenso del 20% che Richter considerò giustificato in quanto i salari erano aumentati, nonostante si pagasse comunque sempre meno di altri in quanto si rifornivano gli operai con pane acquistato a un prezzo inferiore a quello di mercato (HHSTA 26).

Finire la costruzione divenne una necessità impellente quando l'imperatore Carlo I e sua moglie Zita fecero visita al loro alleato sultano Mehmed V tra il 19 e il 21 maggio 1918. La coppia imperiale soggiornò al chiosco Merrassim, ma il 21 maggio furono a un pranzo organizzato nel Palazzo, come ricorda nelle sue memorie l'attaché militare feldmaresciallo-luogotenente Pomiankowski (Pomiankowski 1928).

L'ultimo rapporto sui lavori risale al 1° ottobre 1918 e accompagna la relazione di metà settembre di Ludwig Richter in cui si affermava che, entro metà ottobre, sarebbero stati agibili sia la cancelleria che gli appartamenti dell'ambasciatore. I salotti al secondo piano e le stanze di rappresentanza al primo erano completamente finite, come probabilmente anche la sala da pranzo. La cucina e le stanze adiacenti erano state completate. Mancavano ancora l'impianto per i campanelli e il telegrafo, in quanto l'elettricista aveva dovuto attendere a Vienna sette settimane prima di ottenere il passaporto. Il vialetto d'accesso dal giardino era in costruzione, ma pro-

kiyordu. Öte yandan Avusturya-Macaristanlı diplomatlar hala İstanbul'da restorasyon yapmakta zorlanıyorlardı. Roma'da Venedik sarayının ikizi kaybedilmişti: Daha önce Venedik Devleti'ne bağlı olan bu saray o andan itibaren İtalyan krallığının bir parçası olmuş ve savaş sırasında düşmanları tarafından gerçekleştirilen sayısız ihlaller karşısında devlet tarafından satın alınmasına karar verilmişti. Mobilyalar ve arşiv Vatikan'da bulunan Avusturya-Macaristan Büyükelçiliğine teslim edilecekti. Özellikle 7 ila 9 Ağustos arasında Venedik istasyonunu bombalamak üzere uçaklar gönderilmişti. Ancak bu uçaklar sisten dolayı yanlış yöne hedef alıp hastaneyi bombalamışlardı. Bunun üzerine yeni Avusturya İmparatoru I. Carlo başka şehirlere ve şehirlerin istasyonlarına herhangi bir harekatta bulunmayı yasaklamıştı (KA 1) ve 20 Aralık'ta da özellikle Venedik şehrinin saldırı düzenlenmesi gereken şehirlerden biri olmadığını altını çizmişti (KA 2).

Avusturya diplomasisi Roma sarayını kaybetmeyi bekliyordu, ancak yirmi beş ay sonra aynı şeyin İstanbul'daki saray için de gerçekleşebileceğini umuyordu (Agstner 1998).

1917'de Alfredo Micheli maaşında %20'lik bir artış talebinde bulunmuştu. Richter de ücretlerin artmasından dolayı bu isteği haklı bulmuştu. Diğerlerinden her zaman daha az ödenmesine rağmen işçilere ekmek temini sağlandığı için çalışacak işçi bulunabiliyordu (HHSTA 26).

İmparator I. Carlo ve eşi Zita'nın müttefikleri v. Mehmed'e, 19 ila 21 Mayıs 1918 tarihleri arasında yapmış oldukları ziyaret, binanın bitişini acil bir zorunluluk haline getirmişti. İmparatorluk çifti Merrassim Köşkü'nde kalmışlardı, ama Askeri Ateşe Teğmen-Mareşal Pomiankowski'nin anılarında bahsettiği üzere, 21 mayısta saray tarafından bir öğlen yemeği verilmişti (Pomiankowski 1928).

Çalışmalar üzerine son rapor 1 Ekim 1918'de hazırlandı ve Ludwig Richter'in ekimin yarısına kadar kançılaryanın büyükelçiliğin dairelerinin uygun olacağını belirttiği eylül ayının ortasına kadar raporu da bu rapora eklendi. Muhtemelen öğlen yemeği salonu gibi ikinci kattaki küçük salonlar ve birinci kattaki resepsiyon salonları da tamamen bitmişti. Mutfak ve bitişik odalar tamamen bitmişti. Ziller ve telgraf için tesisat elektrikçinin Viyana'da pasaportunu almak için yedi hafta beklemesinden dolayı hala eksikti. Evin önündeki bahçe yapım aşamasındaydı, ama işler çok yavaş iler-

cedeva lentamente in quanto le autorità militari che avevano promesso la mano d'opera avevano messo a disposizione solo alcuni serbi (HHSTA 27). Intanto l'ambasciatore viveva nel palazzo estivo di Yeniköy molto più salubre del nuovo palazzo, ancora umido e senza riscaldamento centralizzato in quanto la maggior parte degli elementi dell'impianto erano ancora a Vienna presso i depositi della Portois & Fix a cui erano stati ordinati.

Tra coloro che lavorarono alla nuova costruzione si possono qui ricordare l'architetto Ludwig Richter e l'imprenditore Alfredo Micheli. I lavori di pittura furono affidati a Wilhelm Ladewig, quelli di metallurgia a Wilhelm Weber, di scultura a Anton Pavani, di carpenteria a Franz Thiel; il mobilio fu fornito dalla ditta Portois & Fix, l'impianto elettrico, compresi telefoni e lampade, fu fatto all'elettricista Rudolf Stöphl e dalla ditta di installazioni elettriche Ganz & Comp., l'impianto idraulico da Blank; le tende furono fornite da Robitza, i vetri da Josef Rankl vedova & figlio, i pavimenti e la carta da parati da Principe di Liechtenstein firestone plant, l'impianto di riscaldamento centralizzato, probabilmente installato dagli italiani nel dicembre 1818, da Körting Wien, Österreichische Maschinenbaufabrik Körting, ramo viennese della ditta tedesca Fratelli Körting AG di Hannover, fondata nel 1871 e ancora esistente.

8. 1918 - La fine del periodo austro-ungarico e le tracce lasciate nell'attuale Palazzo di Venezia

L'armistizio tra le Potenze Alleate e l'Impero Ottomano venne sottoscritto a Mudros il 30 ottobre 1918 e all'articolo 19 stabiliva che tutti i cittadini tedeschi, austriaci e ungheresi dovevano lasciare le terre ottomane entro un mese, ponendo così fine all'esistenza di un' I. e R. ambasciata austro-ungherese (Petritsch 1982). Il 30 novembre il marchese Pallavicini, la moglie di origine britannica e lo staff dell'ambasciata e dei consolati furono deportati in Bulgaria. Il giorno seguente, il 1° dicembre 1918, il Palazzo di Venezia, ormai disabitato, copia austro-ungarica non ancora finita del palazzo originale, fu occupato dai marinai italiani e il conte Carlo Sforza, che come l'ultima imperatrice d'Austria Zita era nato a Lucca, informò Roma per telegramma dello storico evento.

Eppure ancor oggi, a un occhio allenato, sono visibili le tracce del periodo asburgico. Entrando nell'edificio, nella stazione dei carabinieri, una nera

liyord. Askeri yetkililer iş gücü sözü vermişlerdi; ancak sadece birkaç Sırp gönderilmişti (HHSTA 27). Bu sırada büyükelçi hala yeni saraydan çok daha sağlıklı olan Yeniköy'deki yazlık sarayda bulunuyordu. Yeni saray hala çok nemliydi ve ısıtma sistemi de faal değildi. Ev için gerekli malzemelerin bir çoğu hala Viyana'da sipariş edildiği yer olan Portois & Fix mağazasında bekliyordu.

Yeni inşaat için çalışanlar arasında Mimar Ludwig Richter ve Müteahhit Alfredo Micheli de bulunuyordu. Boya işleri Wilhelm Ladewig'e metalurji Wilhelm Ladewig'e, heykel Anton Pavani'ye ve kartonpiyer de Franz Thiel'e emanet edilmişti. Mobilya Portois & Fix tarafından sağlanmıştı. Elektrik tesisatı, telefon bağlantısı ve lambalar elektrikçi olan Rudolf Stöphl ve Ganz & Comp. adlı elektrik tesisat firması tarafından, su tesisatı ise Blank tarafından yapılmıştı. Perdeler Robitza tarafından sağlanmıştı. Camlar Josef Rankl'ın dul oğlu tarafından, zemin ve ısıya dayanıklı duvar kağıdı Liechtenstein tarafından, muhtemelen Aralık 1818 yılında kurulan merkezi ısıtma sistemi Körting Wien ve 1871'de Körting kardeşler tarafından kurulan ve halen varlığını devam ettiren Viyana merkezli Alman şirketi Österreichische Maschinenbaufabrik Körting tarafından kurulmuştu.

8. 1918. Avusturya-Macaristan döneminin sonu ve mevcut Venedik sarayında kalan izleri

Müttefik kuvvetler ile Osmanlı Devleti arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 19. maddesine göre bütün Avusturyalı ve Macar vatandaşlarının bir ay içerisinde Osmanlı topraklarını terketmeleri gerekiyordu. Bu karar Avusturya-Macaristan büyükelçiliğinin varlığına son vermişti (Petritsch 1982). 30 Kasım'da Markiz Pallavicini ve İngiliz asıllı eşi, elçilik personeli ve konsolosluklar sınırışı edilip Bulgaristan'a gönderilmişti. Ertesi gün 1 Kasım 1918'de Venedik sarayı terk edilmişti. Orijinal saraydan kopya edilen ve henüz tamamlanamayan Avusturya-Macaristan binası İtalyan denizciler tarafından işgal edilmişti ve son olarak Kont Carlo Sforza, Avusturya'nın son imparatoriçesi Zita'nın Lucca'da doğduğu tarihi haberini Roma'dan bildiriyordu.

Eğer itina ile bakacak olursak, saraydaki Habsburg dönemi izlerini bugün bile görebiliriz. Bina-

29.
Palazzo di Venezia ai primi del Novecento / Yirminci yüzyılın başlarında Venedik Sarayı

cassaforte Wertheim richiama la posizione importante che la ditta che le produceva aveva nell'Impero Ottomano. A sinistra dell'entrata, a piano terra, una placca di marmo ricorda i restauri del 1853 fatti dall'internunzio barone Bruck. In tutto l'edificio, sono in uso interruttori per la luce originali, probabilmente in contravvenzione ad ogni attuale standard europeo, mentre il riscaldamento centrale Körting Wien è ancora al suo posto.

Nella sala da ballo, i fregi oggi visibili datano agli anni 1916-1918. Quello sopra la porta vicino alla sala da pranzo mostra a sinistra tra le cornucopie e l'immagine di oggetti militari risalenti al XIX secolo come un elmo da dragone, una spada, un fucile e una bandiera, anche lo stemma approvato per l'Austria dall'imperatore Francesco Giuseppe l'11 ottobre 1915. Si tratta con tutta probabilità dell'unico stemma austriaco presente all'interno di un edificio diplomatico italiano.

lora, jandarmaların sayfiye yerlerine girdiğimizde Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmaların konulduğu Wertheim siyah kasayı bulabiliriz. Girişte solda, birinci katta bir mermer sütun üzerinde Elçi Baron Bruck tarafından yaptırılan restorasyon belirtilmektedir. Bütün binada ışık için kullanılan şalterler muhtemelen Avrupa'da kullanılanlar ile standart olarak aynıken, Körting Wien'e ait merkezi ısıtma hala yerinde durmaktadır.

Balo salonunda bugün görünen kabartmalar 1916-1918 yıllarına aittir. Öğlem yemeği salonunun yakınındaki kapının üzerinde solda üzeri meyve dolu boynuzlar ve XIV. yüzyıla ait askeri malzemeler arasında görünen bir ejderha başı, bir kılıç, bir tüfek, bir bayrak ve Avusturya İmparatoru I. Francesco Giuseppe için 11 Ekim 1915'te verilen bir arma da bunlar arasındadır. Bu muhtemelen diplomatik bir İtalyan binasında yer alan tek Avusturya armasıdır.

Abbreviazioni e sigle

Kısaltmalar

AGS = Archivo General de Simancas

ASVe = Archivio di Stato di Venezia

- *Bailo* = *Bailo a Costantinopoli*

- *Costantinopoli* = *Senato, Dispacci ambasciatori, Costantinopoli*

BMCV = Biblioteca Museo Correr di Venezia

HHSTA = Haus, Hof- und Staatsarchiv, Wien

- *AR* = *Administrative Registratur*

- *sta* = *Staatenabteilungen*

KA = Kriegsarchiv, Wien

- *MKSM* = *Militärkanzlei Seiner Majestät*

TNA = The National Archives of the UK

Bibliografia Kaynakça

Fonti inedite / Basılmamış

- AGS 1 = AGS, Estado, Venecia e Islas Jónicas, leg. 1324, doc. 149; leg. 1333, docc. 46, 48, 51, 52, 53, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 89, 118; leg. 1341, docc. 7, 8, 13, 40, 61, 62; leg. 1354, docc. 121, 218, 221; leg. 1930, docc. 163, 165, 166, 218; leg. 3562, docc. 167, 168.
- ASve 1 = ASve, *Commemoriali*, reg. 14, cc. 136-137v (=143-145v).
- ASve 2 = ASve, *Commemoriali*, reg. 20, cc. 154v-156v (=161v-163v).
- ASve 3 = ASve, *Bailo*, reg. 266/375, c. 31 (13 apr. 1588).
- ASve 4 = ASve, *Bailo*, reg. 263/371, 2^a parte, c. 9; 263/372, 1^a parte, cc. 13v-14; 266/376, c. 7; 266/375, cc. 73v-74; 267/377, c. 33v; 268/381, cc. 92, 109-110; 269/382, cc. 102v-103; 319-1/2, cc. nn. (15 set. 1714).
- ASve 5 = ASve, *Bailo*, reg. 292/431, cc.nn. (8 mar. 1757).
- ASve 6 = ASve, *Bailo*, reg. 317/8, c. 6v.
- ASve 7 = ASve, *Bailo*, regg. 361, fasc. 985; b. 362-1, fasc. 1090, 1131.
- ASve 8 = ASve, *Senato, Mar*, reg. 5, cc. 49-52.
- ASve 9 = ASve, *Bailo*, b. 369.
- ASve 10 = ASve, *Seneto, Terra*, reg. 26, c. 73v (22 nov. 1530).
- ASve 11 = ASve, *Maggior Consiglio*, reg. 25 (*Deda*), c. 62r (26 gen. 1510); reg. 22 (*Diana*), c. 149 (22 dic. 1532); reg. 29 (*Angelus*), c. 97r (12 apr. 1573).
- ASve 12 = ASve, *Bailo*, reg. 269/383, cc.nn. (13 ott. 1594).
- ASve 13 = ASve, *V Savi alla mercanzia*, I s., b. 955, n. 10 (23 gen. 1768).
- ASve 14 = ASve, *Costantinopoli*, b. 162, cc. 405v-406r., *Relatione dell'Audienza solenne del Gran Signore hau- ta dall'Eccellentissimo signor Giovanni Battista Dona- to il giorno di 4 agosto 1682*.
- ASve 15 = ASve, *Costantinopoli*, b. 159 (15 ott. 1675).
- ASve 16 = ASve, *Maggior Consiglio*, reg. 26, *Diana*, c. 149 (22 dic. 1532).
- ASve 17 = ASve, *Collegio, Esposizioni principi*, reg. 6.
- ASve 18 = ASve, *Costantinopoli*, b. 166, c. 90v., Lorenzo Soranzo Kav. (28 feb. 1700 m.v.); *Senato, Deliberazio- ni, Costantinopoli*, reg. 9, cc. 151-152.
- ASve 19 = ASve, *Costantinopoli*, b. 162, c. 123v.
- ASve 20 = ASve, *Bailo*, b. 300, fasc. 6, 9.
- ASve 21 = ASve, *Senato, Mar*, reg. 33, c. 98 (24 set. 1555), c. 76 (27 giu. 1556).
- ASve 22 = ASve, *Costantinopoli*, b. 158, c. 36 (16 ott. 1674).
- ASve 23 = ASve, *Costantinopoli*, b. 158, nn. 138-140 (29 gen. 1675 m.v.).
- ASve 24 = ASve, *Costantinopoli*, b. 158, n. 151 (21 mag. 1675), n. 158 (26 ago. 1675).
- BMCV 1 = BMCV, mss. 3503, *Dispacci e ducali relative a varii ambasciatori di Costantinopoli e altri atti*, copia del decreto del Senato alla data 30 gennaio 1587 sugli obblighi del ragionato per la cassa Cottimi,
- BMCV 2 = BMCV, ms. 3503, C. Giacomazzi, *Alcuni cenni sul veneto bailaggio di Costantinopoli*.
- HHSTA 1 = HHSTA, *StA, Türkei II*, K. 117, *Berichte 1798 I-VI*, Herbert Rathkeal, Konstantinopel, an Staatskanzler Baron Thugut, 10/1/1798.
- HHSTA 2 = HHSTA, *StA, Türkei II*, K. 117, *Berichte 1798 I-VI*, Herbert Rathkeal, Konstantinopel, an Staatskanzler Baron Thugut, 25/1/1798.
- HHSTA 3 = HHSTA, *StA, Türkei II*, K. 120, *Berichte 1799 I-VI*, Herbert Rathkeal, Konstantinopel, an Staatskanzler Baron Thugut, 18/3/1799.
- HHSTA 4 = HHSTA, *StA, Türkei VII*, K. 12, Stürmer, Belgrad bei Büyükdere, No. XIX, 10/10/1817; samt Beilage Tes- ta 22/9/1817, folio 249-253.
- HHSTA 5 = HHSTA, *Staatskanzlei*, Vorträge 1816, K. 210, Vortrag Metternich 15/11/1817, Ah. Entschließung 3/1/1818, folio 566-569.
- HHSTA 6 = HHSTA, *AR, F 6*, K. 15, Peter von Klezl an Bruck, Konstantinopel 14/1/1854; Beilage zu Bericht, Kon- stantinopel, v-B, 16/1/1854.
- HHSTA 7 = HHSTA, *Kartensammlung*, Keller, 3-4/13.
- HHSTA 8 = HHSTA, *AR, F 6*, K. 15, Konstantinopel, xxvii-c, 3/4/1861.
- HHSTA 9 = HHSTA, *AR, F 6*, K. 15, Konstantinopel-Garten- haus, Bericht Fossati, Klezl, Konstantinopel No. 30 an Prokesch-Osten, 19/5/1861; Prokesch-Osten, Kon- stantinopel, XLIII A-G an Außenministerium, 19/5/1861.

- HHSTA 10 = HHSTA, AR, F. 6, K. 15, Vortrag Rechberg, 29/10/1862; Ah. Entschließung, 4/11/1862.
- HHSTA 11 = HHSTA, AR, F. 6, K. 15, Konstantinopel - Gartenhaus, Handelsministerium, 17.150, 17/8/1863 und Ergänzungen.
- HHSTA 12 = HHSTA, AR, F. 6, K. 15, Konstantinopel - Gartenhaus, Bourgeois, Pera 31/10/1863 an Prokesch-Osten.
- HHSTA 13 = HHSTA, AR, F. 6, K. 23, Konstantinopel, LIV-G, 17/3/1890.
- HHSTA 14 = HHSTA, AR, F. 6, K. 22, Konstantinopel XXI, 11/4/1891.
- HHSTA 15 = HHSTA, AR, F. 6, K. 23, Büyükdere XLVII, 7/9/1893.
- HHSTA 16 = HHSTA, Kartensammlung, Keller, 3-4/13.
- HHSTA 17 = HHSTA, Archiv Botschaft Konstantinopel, K 102, 1208/91 Mission 8d, Sublime Porte, Min. des Aff. Etrangères No. 39.657/90, 18/10/1900.
- HHSTA 18 = HHSTA, AR, F. 8, K. 22, Konstantinopel CXVI-B, 26/12/1900.
- HHSTA 19 = HHSTA, AR, F. 8, K. 115, Konsulat Konstantinopel CXCXII, 11/7/1912.
- HHSTA 20 = HHSTA, AR, F. 6, Konstantinopel 3, Außenministerium 45.112/2 1907, 11/6/1907.
- HHSTA 21 = HHSTA, Archiv Botschaft Konstantinopel, K. 119, Faszikel Österreichisch-ungarische Schule.
- HHSTA 22 = HHSTA, AR, F. 6, K. 85, Konstantinopel 1, Konstantinopel No. CLXV/B, 19/7/1912.
- HHSTA 23 = HHSTA, AR, F. 57, K. 72, Außenministerium 67.026/11, Faszikel 262 Michelini; der Akt fehlt und wurde vermutlich nach 1919 der italienischen Gesandtschaft in Wien übergeben.
- HHSTA 24 = HHSTA, AR, F. 6, K. 85, Konstantinopel 1, Richter an Außenministerium, 16/7/1914.
- HHSTA 25 = HHSTA, AR, F. 6, K. 85, Richter an Außenministerium, 23/2/1916.
- HHSTA 26 = HHSTA, AR, F. 6, K. 85, Richter an Außenministerium, 31/10/1917.
- HHSTA 27 = HHSTA, AR, F. 6, K. 85, Richter an Außenministerium, 1/10/1918.
- KA 1 = KA, MKSM, 1916, 11-2/16-2.
- KA 2 = KA, MKSM, 1916, 11-2/16-3.
- TNA 1 = TNA, Public Record Office [PRO], 30/25/18, file 5.
- Historische Mitteilungen», 40, 1998, pp. 489-571.
- Agstner 2011 = R. Agstner, *Der «Palazzo di Venezia» in Konstantinopel als k.k. Internuntiat und k.u.k. Botschaft bei der Hohen Pforte 1799-1918*, «Römische Historische Mitteilungen», 53, 2011, pp. 189-260.
- Ağır 1999 = A. Ağır, *Whether Balkapani Han had Witnessed the Continuity of Commerce in the Old Venetian Quarter of Istanbul*, in *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra-National Heritage»*, İstanbul, Yem, 1999, pp. 95-102.
- Albèri 1840 = E. Albèri (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. 1, Firenze, All'insegna di Clio, 1840.
- Albèri 1844 = E. Albèri (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. 2, Firenze, All'insegna di Clio, 1844.
- Albèri 1855 = E. Albèri (ed.), *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. 3, Firenze, Soc. Editrice Fiorentina, 1855.
- Albèri 1863 = E. Albèri (ed.), *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto. Appendice*, Firenze, a spese dell'editore, 1863.
- Andersen 1847 = H.C. Andersen, *Eines Dichters Basar*, Leipzig, Lorck 1847, Kapitel XIII (Besuche und Abschied).
- Aoki 2002 = M. Aoki, *Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşliğinde Bir Fransız Sanatçı / Léon Parvillée: a French Artist on the Treshold of Ottoman Modernity* (PhD dissertation, Istanbul Technical University, Institute of Social Sciences, 2002).
- Appadurai 2010 = A. Appadurai, *Introduction: Commodities and the Politics of Value*, in A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, CUP, 2010⁸, pp. 3-63.
- Arbel 1995 = B. Arbel, *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Eastern Mediterranean*, Leiden-New York, Brill, 1995.
- Artunç 2013 = C. Artunç, *The Protégé System and Berathl Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions*, 2013 in <http://www.hss.caltech.edu/~jlr/events/2013-Artunc.pdf> (19/08/2013).
- Aspetti 1982 = *Aspetti e momenti della diplomazia veneziana*, Venezia, Helvetia, 1982.
- Baldini 2002 = U. Baldini, *Francesco Spoleti*, in S. Casellato, L. Sitran Rea (eds.), *Professori e scienziati a Padova nel Settecento*, Treviso, Antilia, 2002, pp. 455-458.
- Barovier Mentasti, Carboni 2007 = R. Barovier Mentasti, S. Carboni, *Enameled Glass between the Eastern Mediterranean and Venice*, in S. Carboni (ed.), *Venice and the Islamic World, 828-1797*, New York-New Haven, Yale UP, pp. 252-275.
- Barozzi, Berchet 1871-1872 = N. Barozzi, G. Berchet (eds.), *Le Relazioni degli stati europei lette al Sena-*

Fonti edite / Yayınlanmış

Agstner 1998 = R. Agstner, *Palazzo di Venezia und Palazzo Chigi als k.u.k. Botschaften beim Heiligen Stuhl und am königlich italienischen Hofe 1871-1915. Samt Anhang über die österreichischen Gesandtschaften und Botschaften in Rom 1921-1997*, «Römische

- to dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, s. v, *Turchia*, vol. unico, Venezia, Naratovich, 1871-1872.
- Bellinger, Grierson 1966 = A.R. Bellinger, P. Grierson (eds.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. 1, Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1966.
- Benetti 1688 = *Osservazioni fatte dal fu dottor Antonio Benetti nel viaggio a Costantinopoli dell'illustrissimo et eccellentissimo signor Giovanni Battista Donato*, In Venezia, Per Andrea Poletti all'Insegna dell'Italia e S. Marco, 1688.
- Benzoni 1995 = G. Benzoni, *A proposito dei bails veneziani a Costantinopoli: qualche spunto, qualche osservazione*, «Studi Veneziani», n.s., 30, 1995, p. 69-77.
- Berchet 1865 = G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, Paravia, 1865.
- Bertelè 1924 = T. Bertelè, *Ricordi veronesi a Costantinopoli*, «L'Arena di Verona», 9 dic. 1924; ripr.2 «Bollettino della Società Dante Alighieri di Costantinopoli», 29, marzo 1925; ripr.3, «Studi Bizantini», 2, 1927, pp. 77-80.
- Bertelè 1926 = T. Bertelè, *Monete bizantine inedite o rare*, «Zeitschrift für Numismatik», 36, 1926, pp. 1-36.
- Bertelè 1932 = T. Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie: ricerche storiche con documenti inediti e 185 illustrazioni*, Bologna, Apollo, 1932.
- Bertelè 1964 = T. Bertelè, *Lineamenti principali della numismatica bizantina*, «Numismatica», 12, s. v, 66, 1964, pp. 33-118.
- Bertelè 1966 = T. Bertelè, *Bausète*, «Vita Veronese», 19, 1966, p. 128.
- Bertelè 1973 = T. Bertelè, *Moneta veneziana e moneta bizantina*, in A. Pertusi (ed.), *Venezia e il Levante fino al secolo xv*, Firenze, L.S. Olschki, 1973, 1/1, pp. 3-176.
- Bertelè 2000 = G. Bertelè, *Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440). Cenni illustrativi*, Milano, s.e., 2000.
- Bertelè 2002 = T. Bertelè, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440). Completamento e indici*, Padova, Esedra, 2002.
- Bertelè 2005 = G. Bertelè, *Ricordo di Tommaso Bertelè. Notizie bio-bibliografiche*, Padova, s.e., 2005 (20122).
- Bertelè 2012a = T. Bertelè, *Relazioni diplomatiche tra Venezia, l'Egitto e il Portogallo dal 1497 al 1522. Alla scoperta della via marittima delle Indie*, G. Bertelè (ed.), Padova, s.e., 2012.
- Bertelè 2012b = T. Bertelè, *Venedik ve Kostantiniyye, Tarihte Osmanlı-Venedik İlişkileri*, İstanbul, Kitapyaymevi, 2012.
- Bosworth 1978 = C.E. Bosworth et al., 'Itknâme, in C.E. Bosworth et. al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, Leiden, Brill, 1978, vol. 4, p. 282.
- Braudel 1949 = Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, A. Colin, 1949.
- Brown 1920 = H.F. Brown, *The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century*, «Journal of Hellenic Studies», 40, 1920, pp. 68-88.
- Brunelli 1936 = B. Brunelli, *Un ambasciatore veneto prigioniero dei turchi (Andrea Memmo sen.)*, Padova, Tip. L. Penada, 1936.
- Casini 1991 = M. Casini, *Realtà e simboli del Cancellier grande veneziano in età moderna (secc. XVI-XVII)*, «Studi Veneziani», 22, 1991, pp. 195-252.
- Cavalli 1935 = T. Bertelè (ed.), *Informazione dell'offitio dell'Ambasciatore di Marino Cavalli il Vecchio 1550*, Firenze-Roma, Olschki, 1935.
- Chiaccone 2006 = C. Chiancone, *Le lettere d'amore di Alba Corner Vendramin al Bertola (1793-1795)*, «Archivio Veneto», 167, 2006, pp. 155-192.
- Christ 2012 = G. Christ, *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mamluk Officials in the Late Medieval Alexandria*, Leiden-Boston, Brill, 2012.
- Coco, Manzonetto 1985 = C. Coco, F. Manzonetto, *Bails veneziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venezia, Stamperia di Venezia, 1985.
- Concina 2006 = E. Concina (ed.), *Venezia e Istanbul. Incontri, confronti e scambi*, Udine, Forum 2006.
- Cozzi 1995 = G. Cozzi, *Una vicenda della Venezia barocca. Marco Trevisan e la sua «eroica amicizia»*, in *Venezia barocca. Conflitti di uomini e idee nella crisi del Seicento veneziano*, Venezia, Il cardo, 1995, pp. 325-409.
- Davis 2000 = R.C. Davis, *Slave Redemption in Venice, 1585-1797*, in J. Martin, D. Romano (eds.), *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, Baltimore, The John Hopkins University Press, pp. 454-487.
- De Maddalena 2005 = A. De Maddalena, *Al tramonto del sedicesimo secolo da Venezia a Costantinopoli: scenari sorprendenti, richiami singolari, approcci inconsueti*, in P. Scaramella (ed.), *Alberto Tenenti scritti in memoria*, Napoli, Bibliopolis, 2005, pp. 133-150.
- De Vivo 2007 = F. De Vivo, *Information and Communication in Venice. Rethinking Early Modern Politics*, Oxford, Oxford UP, 2007.
- De Zanche 1999 = L. De Zanche, *I vettori dei dispacci diplomatici veneziani da e per Costantinopoli*, «Archivio per la storia postale, comunicazioni e società», 1-2, 1999, p. 19-43.
- De Zanche 2000 = L. De Zanche, *Tra Costantinopoli e Ve-*

- nezia. *Dispacci di Stato e lettere di mercanti dal Basso Medioevo alla caduta della Serenissima*, Prato, Istituto di Studi storici postali, 2000.
- Dekker, Lippincott 1999 = E. Dekker, K. Lippincott, *The Scientific Instruments in Holbein's Ambassadors: A Re-Examination*, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 62, 1999, pp. 93-125.
- Desaive 2001 = D. Desaive, *Les documents en ottoman des fonds des archives du Baile à Constantinople*, «Turcica», 33, 2001, pp. 369-377.
- Diplomatarium 1899 = G.M. Thomas, R. Predelli (eds.), *Diplomatarium veneto-levantinum*, vol. 2, Venetiis, Deputazione veneta di storia patria, 1899.
- Donado 1688 = G.B. Donado, *Della letteratura de' Turchi*, Venezia, Andrea Poletti, 1688.
- Dorini, Bertelè 1956 = U. Dorini, T. Bertelè, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440)*, Roma, Libreria dello Stato, 1956.
- Dunkerton 1999 = J. Dunkerton et al., *Dürer to Veronese. Sixteenth-Century Painting in the National Gallery*, New Haven-London, Yale UP, 1999.
- Dursteler 2001 = E.R. Dursteler, *The Bailo in Constantinople. Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps*, «Mediterranean Historical Review», 16, 2001, pp. 1-30.
- Dursteler 2006 = E.R. Dursteler, *Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Dursteler 2009 = E.R. Dursteler, *Power and Information: The Venetian Postal System in the Early Modern Eastern Mediterranean*, in D.R. Curto et al. (eds.), *From Florence to the Mediterranean: Studies in Honor of Anthony Molho*, Firenze, Sansoni, 2009, pp. 601-623.
- Dursteler 2011 = E.R. Dursteler, *Renegade Women. Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 2011.
- Dursteler c.s. = E.R. Dursteler, «A Continual Tavern in My House»: *Food and Diplomacy in Early Modern Constantinople* (in corso di stampa).
- Fabris 1991 = A. Fabris, *Artisanat et culture: recherches sur la production vénitienne et le marché ottoman au XVIIe siècle*, «Arab Historical Review for Ottoman Studies», 3-4, 1991, pp. 51-60.
- Fabris 1992 = A. Fabris, *From Adrianople to Constantinople: Venetian-Ottoman Diplomatic Missions, 1360-1453*, «Mediterranean Historical Review», 7/2, 1992, pp. 154-200.
- Faroqhi 2002 = S. Faroqhi, *Before 1600: Ottoman Attitudes towards Merchants from Latin Christendom*, «Turcica», 34, 2002, pp. 69-104.
- Ferro 1912 = L. Ferro, *Giuseppe Giomo*, «Nuovo Archivio Veneto», n.s., 23, 1912, pp. 222-224.
- Ferro 1933 = L. Ferro, *Jacopo Chiodo, fondatore dell'Archivio di Stato di Venezia*, in *Ad Alessandro Luzio, gli Archivi di stato italiani*.
- Firpo 1984 = L. Firpo (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato Tratte dalle migliori edizioni disponibili e ordinate cronologicamente*, XIII, *Costantinopoli (1590-1793)*, Torino, Bottega d'Erasmus, 1984.
- Foscari 1996 = F. Cosmai, S. Sorteni (eds.), *Dispacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792-1796*, I, Venezia, La Malcontenta, 1996.
- Galtarossa 2009 = M. Galtarossa, *Mandarini veneziani. La Cancelleria ducale nel Settecento*, Roma, Aracne, 2009.
- Galtarossa 2012 = M. Galtarossa, *Medicina repubblicana. Scelte politiche e benessere del corpo presso lo Studio di Padova fra Cinquecento e Settecento*, Roma, Aracne, 2012.
- Gardina 2005 = E. Gardina, «Alla turca»: *the Tarsia Family of Koper in service for la Serenissima*, in *Image of the Turks in the 17th century Europe*, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi 2005, pp. 56-60.
- Giesl 1927 = R. von Steinitz (ed.), *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient: Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927, pp. 55-56.
- Giomo, Ferro 1913 = G. Giomo, L. Ferro (eds.), *Archivio antico della comunità cadorina: Inventario*, Venezia, Tip. del Gazzettino, 1912.
- Gorini 1971 = G. Gorini, *Necrologio di Tommaso Bertelè*, «Studi Veneziani», 13, 1971, pp. 743-749.
- Grillparzer 1988 = F. Grillparzer, *Reisetagebücher: Tagebuch auf der Reise nach Konstantinopel und Griechenland*, 27. August bis 13. Oktober 1843, Salzburg, Residenz-Verlag, 1988.
- Hammer Purgstall 1827-1935 = Joseph von Hammer Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 voll. Pest, C.A. Hartleben 1827-1835 (trad. it. di S. Romanin *Storia dell'Impero Osmano*, 24 voll., Venezia, Antonelli, 1828-1831).
- Hanß 2012 = S. Hanß, «Io ritorno, serenissimo principe dal sultan Solimano». *Devşirme and Yeniçeri in a Record of the Venetian bailo Bernardo Navagero, 1553*, «Eurasian Studies», 10, 2012, pp. 97-125.
- Hanß c.s. = S. Hanß, *Udienza und Divan-ı Hümayun. Venezianisch-osmanische Audienzen des 16. und 17. Jahrhunderts*, in P. Burschel, C. Vogel (eds.), *Audienzen transkulturell. Ritualisierte Kommunikation und inszenierte Begegnung in der Frühen Neuzeit* (in corso di stampa).
- Henare 2007 = A. Henare et al. (eds.), *Thinking through Things. Theorising Artefacts Ethnografically*, London-New York, Routledge, 2007.

- Hervey 1900 = M.F.S. Hervey, *Holbein's «Ambassadors»*. *The Picture and the Men. An Historical Study*, London, George Bell and Sons, 1900.
- Höfert 2003 = A. Höfert, *Den Feind beschreiben. «Türkengefahr» und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600*, Frankfurt am Main-New York, Campus, 2003.
- Infelise 2005 = M. Infelise, *Prima dei giornali. Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*, Roma-Bari, Laterza, 2005².
- Racht 2006 = J. Racht, *Lieux Chrétiens d'Istanbul*, İstanbul, İsis, 2006.
- Jahn 1963 = K. Jahn, *Türkische Freilassungserklärungen des 18. Jahrhunderts (1702-1776)*, Napoli, IVO, 1963.
- Kazhdan 1991 = A.P. Kazhdan, *Bailo*, in A.P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vols., New York-Oxford, Oxford UP, 1991, I, p. 245.
- King, Sylvester 1983 = D. King, D. Sylvester (eds.), *The Eastern Carpet in the Western World From the 15th to the 17th Century*, London, Arts Council of Great Britain, 1983.
- Kopytoff 2010 = I. Kopytoff, *The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process*, in A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, CUP, 2010⁸, pp. 64-91.
- Kunt 1983 = İ.M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, Columbia UP, 1983.
- Kurz 1975 = O. Kurz, *European Clocks and Watches in the Near East*, London, Warburg Institute, 1975.
- Kütükoğlu 1994 = M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin dili (diplomatik)*, İstanbul, Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994.
- Luca 2003a = C. Luca, *Alcuni «confidenti» del bailaggio veneto di Costantinopoli nel Seicento*, «Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica», 5, 2003, pp. 299-307.
- Luca 2008a = C. Luca, *Alcuni «con denti» del bailaggio veneto di Costantinopoli nel Seicento*, in C. Luca (ed.), *Dacoromano-Italica. Studi e ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*, Cluj-Napoca, Accademia Romena, 2008, pp. 159-178.
- Luca 2008b = C. Luca, *Il bailaggio veneto di Costantinopoli nel Cinque-Seicento. I dragomanni provenienti dalle famiglie Brutti, Borisi e Grillo*, in C. Luca (ed.), *Dacoromano-Italica. Studi e ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*, Cluj-Napoca, Accademia Romena, 2008, pp. 105-158.
- Luca 2013 = C. Luca, *Notes on the Family Wealth and Career Progression of Cristoforo Tarsia and his sons, dragomans of the Venetian embassy in Constantinople (1618-1716)*, «Acta Histriae», 21, 2013, pp. 39-56.
- Lucchetta 1964 = F. Lucchetta, *Il medico e filosofo belunese Andrea Alpago (†1522) traduttore di Avicenna*, Padova, Antenore, 1964.
- Lucchetta 1983 = F. Lucchetta, *Un progetto per una scuola di lingue orientali a Venezia nel Settecento*, «Quaderni di Studi Arabi», 1, 1983, pp. 1-20.
- Lucchetta 1984 = F. Lucchetta, *Una scuola di lingue orientali a Venezia nel Settecento: il secondo tentativo*, «Quaderni di studi arabi», 2, 1984, pp. 21-62.
- Lucchetta 1985 = F. Lucchetta, *L'ultimo progetto di una scuola orientalistica a Venezia nel Settecento*, «Quaderni di Studi Arabi», 3, 1985, pp. 1-38.
- Lucchetta 1988 = F. Lucchetta, *Lo studio delle lingue orientali nella scuola per dragomanni di Venezia alla fine del XVII secolo*, «Quaderni di Studi Arabi», 5-6, 1987-1988, pp. 479-498.
- Lucchetta 1989 = F. Lucchetta, *La scuola dei «giovani di lingua» veneti nei secoli XVI e XVII*, «Quaderni di Studi Arabi», 7, 1989, pp. 19-40.
- Lucchetta 1997 = F. Lucchetta, *Il medico del bailaggio di Costantinopoli. Fra terapie e politica (secc. XV-XVI)*, in F. Lucchetta (ed.), *Veneziani in Levante, musulmani a Venezia*, «Quaderni di Studi Arabi», suppl. 15, 1997, pp. 5-50.
- Lux 1885 = A.E. Lux, *Die Balkanhalbinsel (mit Ausschluss von Griechenland)*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1887.
- Magdaleno 1976 = R. Magdaleno, *Papeles de estado de Venecia (siglos XV-XVIII)*, Valladolid, Archivo General de Simancas, 1976.
- Majda 1997 = T. Majda, *L'école polonaise des langues orientales d'Istanbul au XVIIIe siècle*, in F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales*, İstanbul, İsis, 1997, pp. 123-128.
- Maltezu 1970 = C.A. Maltezu, *Ho thesmos tu en Kōnstantinupolei Benetu Bailu (1268-1453)*, Atene, Ethnikon kai Kapodistriakon Panepistēmion Athēnōn, 1970.
- Mazzarello 2004 = P. Mazzarello, *Costantinopoli 1786: la congiura e la beffa. L'intrigo Spallanzani*, Torino, Bollati-Boringhieri, 2004.
- Membrè 1969 = M. Membrè, *Relazione di Persia (1542)*, G.R. Cardona (ed.), Napoli, IVO, 1969.
- Meserve 2008 = M. Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Mass., Harvard UP, 2008.
- Migliardi O'Riordan 2001 = G. Migliardi O'Riordan, *Présentation des archives du Baile à Constantinople*, «Turcica», 33, 2001, pp. 339-367.
- Molà 2000 = L. Molà, *The Silk Industry of Renaissance Venice*, Baltimore, Johns Hopkins University, 2000.
- Moresini 1525 = A. Moresini, *Tariffa del pagamento di tutti i daciai di Venetia, con molte altre cose che sono al proposito di tutti i mercadanti... composta per Ales-*

- sandro Moresini scrivano dell'Ufficio della Tavola di Uscita di Venetia, snt, [1525].
- Moretti, Toninato 2001 = C. Moretti, T. Toninato (eds.), *Ricette vetrarie del Rinascimento: trascrizione da un manoscritto anonimo veneziano*, Venezia, Marsilio, 2001.
- Morrisson 2002 = C. Morisson, *Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti*, «Dumbar-ton Oaks Papers», 55, 2002, pp. 217-245.
- Muir 1981 = E. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton, Princeton UP, 1981.
- Neumann, de Plason 1877 = L. Neumann, A. de Plason, *Recueil des traités et conventions conclues par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours*, vol. IV, Leipzig, Brockhaus, 1877, p. 576.
- Nicol 1988 = D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, CUP, 1988.
- Özkan 2011 = N. Özkan et al., *Pietro Della Valle, un viaggiatore italiano nelle terre ottomane*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2011.
- Özkan, Speelman 2010 = N. Özkan, R. Speelman, *Parola versus silenzio il galateo dell'ambasciatore Marin Cavalli il Vecchio*, in A. Ghersetti (ed.), *Il potere della parola la parola del potere*, tra Europa e mondo arabo - ottomano tra Medioevo ed età moderna, Venezia, Filippi, 2010, pp. 75-86.
- Palumbo Fossati Casa 1997 = I. Palumbo Fossati Casa, *L'école vénétienne des « giovani di lingua »*, in F. Hitzel (ed.), *Istanbul et les langues orientales*, İstanbul, İsis, 1997, pp. 109-122.
- Panaite 1997 = V. Panaite, *Ethnicity and Religion in the Ottoman Ahidnames (16th-17th c.)*, in A. Temimi (ed.), *Chrétiens et musulmans à l'époque de la Renaissance*, Zaghouan, Fondation Temimi, 1997, pp. 201-212.
- Paoletti 1840 = E. Paoletti, *Il fiore di Venezia ossia i quadri, i monumenti, le vedute ed i costumi veneziani [...]*, vol. 4, Venezia, Fontana, 1840.
- Patin 2000 = P. Del Negro (ed.), C. Patin, *Il liceo di Padova*, Treviso, Antilla, 2000.
- Paul 2007 = B. Paul, «Erst kein Glück, und dann kam auch noch Pech dazu». Die gescheiterte Karriere des Jacopo Soranzo (1518-1599) im Spiegel seines Grabmals, in C. Behrmann et al. (eds.), *Grab Kult Memoria. Studien zur gesellschaftlichen Funktion von Erinnerung*, Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 2007, pp. 41-58.
- Pedani 1992 = M.P. Pedani, *Venezia e il Maghreb nei documenti dell'Archivio di Stato di Venezia*, «Quaderni di Studi Arabi», 10, 1992, pp. 159-173.
- Pedani 1994 = M.P. Pedani, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantino-poli alla Guerra di Candia*, Venezia, Deputazione editrice, 1994.
- Pedani 1996a = M.P. Pedani, *La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa*, Venezia, Cafoscarina, 1996.
- Pedani 1996b = M.P. Pedani, «*Veneta auctoritate notarius*». *Storia del notariato veneziano (1514-1797)*, Milano, Giuffrè, 1996.
- Pedani 2000 = M.P. Pedani, *Safiye's Household and Venetian Diplomacy*, «Turcica», 32, 2000, pp. 9-32.
- Pedani 2002a = M.P. Pedani, *Dalla frontiera al confine*, Roma, Herder, 2002.
- Pedani 2002b = M.P. Pedani, *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*, «Electronic Journal of Oriental Studies», 2002, n. 5, pp. 1-54.
- Pedani 2005 = M.P. Pedani, *Venetian Consuls for Ottoman Subjects*, in *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, pp. 213-219.
- Pedani 2006a = M.P. Pedani, *Il cerimoniale di corte ottomano. Il ricevimento degli ambasciatori stranieri (secoli XVI-XVIII)*, in E. Concina (ed.), *Venezia e Istanbul. Incontri, confronti e scambi*, Udine, Forum, 2006, pp. 23-29.
- Pedani 2006b = M.P. Pedani, *Venetian Consuls in Egypt and Syria in the Ottoman Age*, «The Mediterranean World», 18, 2006, pp. 7-21.
- Pedani 2006c = M.P. Pedani, *Le compagnie delle arti a Istanbul e la liturgia civica ottomana*, in M.P. Pedani, I.A. Pop (eds.), *Dinamiche di sociabilità nel mondo euromediterraneo. Gruppi, associazioni, arti, confraternite e compagnie*, Bucarest-Venezia, Casa Editrice dell'Istituto Culturale Romeno, 2006, pp. 77-87.
- Pedani 2007 = M.P. Pedani, *Consoli veneziani nei porti del Mediterraneo in età moderna*, in R. Cancila (ed.), *Mediterraneo in armi (secc. XV-XVIII)*, Palermo, Mediterranean, 2007, vol. 1, pp. 175-205.
- Pedani 2009a = M.P. Pedani, *Bailo*, in G. Ágoston, B. Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, pp. 72-73.
- Pedani 2009b, *Relazione*, in G. Ágoston, B. Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, p. 487.
- Pedani 2009c = M.P. Pedani, *The Sultan and the Venetian Bailo. Ceremonial Diplomatic Protocol in Istanbul*, in R. Kautz et al. (eds.), *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, Wien, OAW, 2009, pp. 287-299.
- Pedani 2010a = M.P. Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna, Il Mulino, 2010.
- Pedani 2010b = M.P. Pedani, *Il silenzio del sultano*, in A. Ghersetti (ed.), *Il potere della parola, la parola del potere, Tra Europa e mondo arabo-ottomano, tra Medioe-*

- vo ed *Età Moderna*, Venezia, Filippi, 2010, pp. 99-112.
- Pedani 2011a = M.P. Pedani, *Reports of Venetian Consuls in Alexandria (1554-1664)*, in M. Tuchscherer, M.P. Pedani (eds.), *Alexandrie ottomane*, Il Cairo, IFAO, 2011, pp. 43-182.
- Pedani 2011b = M.P. Pedani, *Venezia e l'Impero ottomano: la tentazione dell'impium foedus*, in G. Gullino (ed.), *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509, nel V centenario della battaglia di Agnadello*, Venezia, Istituto Veneto di Lettere, Scienze ed Arti, 2011, pp. 163-176.
- Pedani 2012 = M.P. Pedani, *La grande cucina ottomana. Una storia di gusto e di cultura*, Bologna, Il Mulino, 2012.
- Pedani 2013 = M.P. Pedani, *Come (non) fare un inventario d'archivio. Le carte del Bailo a Costantinopoli conservate a Venezia*, «Mediterranea. Ricerche storiche», 28, 2013, pp. 381-404.
- Pedani-Fabris 1994 = M.P. Pedani-Fabris (ed.), *I «Documenti turchi» dell'Archivio di Stato di Venezia. Inventario della miscellanea. Con l'edizione dei regesti di A. Bombaci*, Roma, IPSZ, 1994.
- Pedani-Fabris 1996 = M.P. Pedani (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato, XIV, Costantinopoli: Relazioni inedite (1512-1789)*, Padova, Bottega d'Erasmus-Aldo Ausilio editore, 1996.
- Pedani-Fabris 1997 = M.P. Pedani-Fabris, *Veneziani a Costantinopoli alla fine del XVI secolo*, «Quaderni di Studi Arabi», suppl. 15, 1997, pp. 66-84.
- Pedani, Bortolozzo 2010 = M.P. Pedani, P. Bortolozzo (eds.), *Le carte del Sultano nell'Archivio di Stato di Venezia / Venedik Arşivinde bolunan Padişah belgeleri*, Venezia, Archivio di Stato di Venezia, 2010.
- Pelizza c.s. = A. Pelizza, *Una confraternita veneziana «per il riscatto degli schiavi» (1604-1797). La Scuola della Santissima Trinità in Santa Maria Formosa* (in corso di stampa).
- Petritsch 1982 = E.D. Petritsch, *Österreich und die Türkei nach dem Ersten Weltkrieg - Zum Wandel der diplomatischen und kulturellen Beziehungen*, «Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs», 35, 1982, p. 207.
- Pippidi 1980 = A. Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle*, in A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti-Paris, Editura Academiei Române-Éditions du CNRS, 1980, pp. 133-159.
- Pippidi 2006 = A. Pippidi, *Tre antiche casate dell'Istria, esempi per lo sviluppo di un gruppo professionale: i dragomanni di Venezia presso la Porta*, «Quaderni della Casa Romena di Venezia», 4, 2006, pp. 61-76.
- Pomiankowski 1928 = J. Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches - Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich-Leipzig-Wien, Amalthea-Verlag, 1928, p. 350.
- Pozza, Ravagnani 1996 = M. Pozza, G. Ravagnani (eds.), *I trattati con Bisanzio 1265-1285*, Venezia, Il cardo, 1996.
- Preto 1975 = P. Preto, *Venezia e i turchi*, Firenze, Sansoni, 1975.
- Preto 1979 = P. Preto, *Le relazioni dei baili veneziani a Costantinopoli*, «Il Veltro», 23, 1979, pp. 125-130.
- Preto 1986 = P. Preto, *La guerra segreta: spionaggio, sabotaggi, attentati*, in *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia. 1570-1670*, Venezia, Arsenale, 1986, pp. 79-85.
- Preto 1994 = P. Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio: cifrari, intercettazioni, delazioni, tra mito e realtà*, Milano, Il Saggiatore, 1994.
- Queller 1966 = D.E. Queller, *Early Venetian Legislation on Ambassadors*, Genève, Droz, 1966.
- Queller 1967 = D.E. Queller, *The Office of Ambassador in the Middle Ages*, Princeton UP, 1967.
- Romanelli 1983 = G. Romanelli et al., *Il bailo Soranzo*, «FMR», 18, 1983, pp. 37-64.
- Romanin 1853-1864 = S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, voll. 11, Venezia, Naratovich, 1853-1864.
- Rossi 1953 = E. Rossi, *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano, Libreria Pontificia, 1953, pp. 30-32.
- Rothman 2009 = E.N. Rothman, *Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean*, «Comparative Studies in Society and History», 51/4, 2009, pp. 771-800.
- Rothman 2011 = E.N. Rothman, *Brokering empire. Trans-imperial subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca - London, Cornell UP, 2011.
- Salvago 1937 = A. Sacerdoti (ed.), «Africa ovvero Barbaria», *relazione al doge di Venezia sulle reggenze di Algeri e di Tripoli del dragomanno Gio. Batta. Salvago. 1635*, Padova, Cedam, 1937.
- Sanudo 1879-1903 = M. Sanudo, *I diarii*, 58 voll., Venezia, Deputazione, 1879-1903.
- Serra 2006 = A. Serra, *I tempi della corrispondenza: periodicità epistolare a Venezia fra XVII e XIX secolo*, «Archivio per la storia postale», 8, 2006, p. 7-27.
- Simon 1985 = B. Simon, *I rappresentanti diplomatici a Costantinopoli*, in *Venezia e i turchi*, Milano, Electa, 1985, pp. 56-69.
- Soykut 2011 = M. Soykut, *Italian Perceptions of the Ottomans. Conflict and Politics through Pontifical and Venetian Sources*, Frankfurt am Main, Peter Lag, 2011.
- Speelman 2002 = R. Speelman, *Uno sconosciuto «West-Östlicher Divan» di Pietro Della Valle*, «Electronic Journal of Oriental Studies», 2002, n. 6.
- Spuler 1986 = B. Spuler, *Bälÿôs*, in B. Lewis et al. (eds.),

- The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, 12 vols., Leiden 1986-2004 [E¹], vol. 1, p. 1008.
- Stanley 2011 = T. Stanley, *Ottoman Gift Exchange: Royal Give and Take*, in L. Komaroff et al. (eds.), *Gifts of the Sultan: the Arts of Giving at the Islamic Courts*, New Haven et al., LACMA, 2011, pp. 149-166.
- Taeschner 1925 = F. Taeschner (ed.), *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben. Ein türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert*, vol. 1, Hannover, Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, 1925.
- Tafel, Thomas 1857 = G.L.F. Tafel, G.M. Thomas (eds.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante. Vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*, t. 3, Vindobonae 1857.
- Terpstra 2013 = N. Terpstra, *Cultures of Charity: Women, Politics, and the Reform of Poor Relief in Renaissance Italy*, Cambridge, Mass., CUP, 2013.
- Theunissen 1998 = H. Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: the 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, «Electronic Journal of Oriental Studies», 1, 1998, n. 2.
- Tiepolo 2002 = M.F. Tiepolo, *Greci nella Cancelleria veneziana: Giovanni Dario*, in M.F. Tiepolo, E. Tonetti (eds.), *I Greci a Venezia*, Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 2002, pp. 257-314.
- Toledano 2011 = E.R. Toledano, *Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period*, in D. Eltis, S.L. Engerman (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, vol. 3: AD 1420-AD 1804, Cambridge, CUP, 2011, pp. 25-46.
- Tormene 1903 = A. Tormene, *Il Bailaggio a Costantinopoli di Girolamo Lippomano e la sua tragica fine*, Venezia, 1903.
- Trebbi 1980 = G. Trebbi, *La cancelleria veneta nei secoli XVI e XVII*, «Annali della Fondazione Luigi Einaudi», 14, 1980, pp. 65-125.
- Trivellato 2000 = F. Trivellato, *Fondamenta dei vetrai: lavoro, tecnologia e mercato a Venezia tra Sei e Settecento*, Roma, Donzelli, 2000.
- Turan 1990 = Ş. Turan, *Türkiye-İtalya ilişkileri. Selçuklular'dan Bizans'ın sona erişine*, İstanbul, Metis, 1990.
- Villain-Gandossi 1967, 1969, 1970 = C. Villain-Gandossi, *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIIe siècle*, «Südostforschungen» 26, 1967, pp. 22-45 ; 28, 1969, pp. 13-47 ; 29, 1970, pp. 290-300.
- Villain-Gandossi 1972 = C. Villain-Gandossi, *Les attributions du Baile de Constantinople dans le fonctionnement des Échelles du Levant au XVIIe siècle*, «Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions», 33, 1972, pp. 227-244.
- Villinger 1603 = P. Villinger, *Bilgerfahrt vnd Beschreibung der hierusolomitischen Reiß in das heylig Land [...]. Daneben ein scho[e]ne Lehr vnnnd Vnderweisung eines Christlichen Bilgers [...]. Neben Vermeldung deß erlitnen erschro[e]cklichen Schiffbruchs/ ja[e]merlichen/ langwirigen Gefencknus [...]*, Constans am Boden, Nicolao Kalt, 1603.
- Yerasimos 2005 = S. Yerasimos, *Istrian dragomans in Istanbul*, in *Image of the Turks in the 17th century Europe*, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, 2005, pp. 36-43.
- Yerasimos, Bacqué-Grammond 1996 = S. Yerasimos, J.L. Bacqué-Grammond, *La Résidence du Baile de Venise à Balıkpazarı. Essai de localisation*, «Anatolia Moderna. Yeni Anadolu», 6, 1996, pp. 1-11.
- Zachariadou 1983 = E.A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venezia, Istituto Ellenico, 1983.
- Zannini 1993 = A. Zannini, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 1993.
- Zannini 1994 = A. Zannini, *Il sistema di revisione contabile della Serenissima. Istituzioni, personale, procedure (secc. XVI-XVIII)*, Venezia, Albrizzi, 1994.
- Zannini 1997 = A. Zannini, *Il Collegio dei «ragionati» di Venezia fra Cinque e Settecento*, in M.L. Betri, A. Pastore (eds.) *Avvocati, medici, ingegneri. Alle origini delle professioni moderne (secoli XVI-XIX)*, Bologna, CLEUB, 1997, pp. 377-389.
- Zinkeisen 1840-1863 = J.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 voll, Hamburg Gotha, Friedriche Perthes, 1840-1863.
- Zoccolotto 2009 = G. Zoccolotto, *La saga dei Ragazzoni: conti di Sant'Odorico presso Sacile*, [Sacile], Comune di Sacile, 2009.